

У
КРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

КНІВ

1

1965

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 1
СІЧЕНЬ
1965

РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

СТАТТІ

- Ф. П. Шевченко, В. Г. Сарбей — Радянська історична наука на службі будівництва комунізму 3
П. Л. Варгатюк (*Кривий Ріг*) — Виникнення і розвиток більшовицьких організацій Донбасу в дожовтневий період 16

До 60-річчя революції 1905—1907 рр.

- Ф. Є. Лось, Л. В. Олійник — Стан і завдання вивчення революції 1905—1907 років на Україні 30
П. М. Шморгун — З історії більшовицьких організацій України (1905 р.) 41
М. Н. Лещенко — Боротьба більшовицьких організацій України за селянство в роки першої російської революції 53

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Д. А. Червінський (*Черкаси*) — Деякі питання культурного будівництва на селі в період між ХХ і ХХІІ з'їздами КПРС 66
Д. Т. Великохатко — Шляхи перетворення соціалістичної праці в комуністичну 74
Г. Кардаш (*Новосибірськ*) — Перші кроки відбудови металургійної промисловості України в умовах нової економічної політики 80
Д. П. Маркевич — В. В. Стасов про робітничий клас і революцію 1905 р. в Росії 85
І. С. Чиколіні — Суспільно-політичні погляди Людовіко Агостіні 90

Математику на службу історичній науці

- М. Добров — Машинні методи опрацювання інформації в історичних науках до історії міст і сіл радянської України 96

- О. Гуржій, В. С. Петренко — Висвітлення питань культури в нарисах про міста і села 101

ЗАМІТКИ

- І. І. Носов — Розвиток художньої самодіяльності на Україні (1956—1961 рр.) 107
Э. І. Римаренко — З історії боротьби трудового селянства України проти куркульського бандитизму (1921—1922 рр.) 110
М. Подградська (*Кишинів*) — Про вивіз ремісничих виробів із Молдавії на львівський ринок у ХVІ—ХVІІ ст. 114
Ф. Котляр — Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р.? 117

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- І. Белей (*Івано-Франківськ*) — Активізація учнів під час вивчення теми «Основні права і обов'язки громадян СРСР» у VІІІ класі 121
Ю. Писаренко (*Херсон*) — Виховання комуністичного ставлення до праці на уроках історії в технікумі 123

- Н. С. Рашба (Харків), І. Ф. Черніков — Андрій Петрович Ковалівський (до 70-річчя з дня народження і 40-річчя науково-педагогічної та громадської діяльності) 126
 Бібліографія друкованих праць А. П. Ковалівського 128
 П. А. Гаврюк — Письменник-комуніст Павло Семенович Ходченко (до 85-річчя з дня народження) 132

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- І. Д. Кундюба, С. М. Антолюк — Славистичні праці українських істориків 136

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- М. О. Буцько, М. З. Данилюк, Ф. П. Остапенко — Г. Г. Морехина. Рабочий класс — фронту (Подвиг рабочего класса СССР в годы Великой Отечественной войны 1941—1945); Г. А. Куманев. Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны (1941—1945); Ю. В. Арутюнян. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны 141
 С. К. Мельник (Одеса), Д. М. Щербakov (Одеса) — Переписка В. И. Левина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.) (Сборник документов и материалов) 143
 С. М. Злупко (Львів) — З історії Української РСР 144
 М. Ю. Брайтчевський, Л. В. Чивець — Документи публічного права, що стосуються середньовічної Росії 147
 Я. С. Мельничук (Івано-Франківськ) — Горлова Є. Соціально-економічні відносини в містах Галицької землі у 1590—1643 рр. 149

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- К. Ф. Міщенко — До 20-річчя визволення України від фашистських загарбників 151
 І. М. Кулінич — Координація досліджень з історії соціалістичного будівництва в європейських країнах народної демократії 151
 М. А. Мохов (Кишинів) — VII сесія симпозіуму з питань аграрної історії Східної Європи 152
 П. В. Михайлина (Чернівці) — VI українська славистична конференція 153
 Я. О. Кривко (Глухів) — Глухівському педагогічному інституту 90 років 154
 І. І. Гончарук — 75-річчя з дня народження С. В. Косіора 154
 І. Л. — 70-річчя М. Н. Петровського 155
 М. К. Колісник (Харків) — Професору С. М. Королівському 60 років 155
 К. Н., П. К. — Захист докторських дисертацій 157

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

- Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР 158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. відповідального редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, В. І. Петров, А. В. Санцевич, М. В. Черненко, В. А. Чирко, П. М. Шморгун (заст. відповідального редактора).

Відповідальний секретар І. В. Лупандін

Адреса редакції: Київ, 29, Кірова, 4, телефон: Б 9-71-31.

Украинский исторический журнал, № 1. 1965.

(На украинском языке).

Редактори: Булкіна В. П., Кожукало І. П., Мефедова-Короніо Ф. Г., Олійник Л. В., Плющ Н. В.

Літредaktor Туранська З. Г.

Технічний редактор Тарасенко В. І.

Коректор Данилова Л. Л.

БФ 05021. Зам. К-250. Вид. № 137. Тираж 4353. Формат паперу 70×108. Друк. фіз. аркушів 10,9. Умовн. друк. аркушів 13,7. Обліково-видавн. аркушів 17,774. Підписано до друку 20.І 1965 р. Ціна 60 коп.

Київ, облдрукарня, вул. Леніна, 19.

Статті

Ф. П. ШЕВЧЕНКО, В. Г. САРБЕЙ

РАДЯНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА НА СЛУЖБІ БУДІВНИЦТВА КОМУНІЗМУ

З найдавніших часів люди цінували значення історичних знань, робили численні спроби пізнати закони історії, всіляко вдосконалювали методику історичних досліджень. Але тільки марксизм перетворив історію в справжню науку, яка правильно, на основі пізнаних об'єктивних закономірностей відображає історичні події і явища й допомагає суспільству прокладати шляхи в майбутнє. Марксизм «вказав шлях до наукового вивчення історії, як єдиного, закономірного в усій своїй величезній різнобічності й суперечливості, процесу»¹.

Основоположники марксизму-ленінізму завжди підкреслювали значення історичних знань у революційній боротьбі пролетаріату за соціалізм, за комунізм, закликали враховувати уроки історії і самі внесли великий вклад в історичну науку. К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін — автори численних багатих за змістом і блискучих за формою спеціальних історичних праць. Всі їх твори пройняті історизмом, а революційні теоретичні висновки базуються на глибокому і всебічному вивченні історії різних країн і народів. Сама теорія наукового комунізму виходить з аналізу всього історичного шляху, пройденого людством.

З часу К. Маркса матеріалістична наука про суспільство, в тому числі й історична, має своїм завданням не тільки пояснювати, але й сприяти змінюванню світу. В. І. Ленін писав, що вчення Карла Маркса освітлене глибоким філософським світоглядом і «багатим знанням історії *підсумування досвіду*»². Саме досвідом історії утверджується одне або відкидається інше. Історія вказує на неминучість тих чи інших явищ. В. І. Ленін відзначав, що історичний процес відбувається зигзагоподібно³. Завдання істориків — на основі вивчення минулого допомогти суспільству обирати більш прямий шлях, магістраль розвитку. Історичний досвід є тим матеріалом, яким необхідно оволодіти для творення нового, наукового передбачення майбутнього. Підсумовуючи досвід, історична наука розкриває закономірності розвитку суспільства, підводить до усвідомлення трудящими масами їх активної ролі в історичному процесі.

Використання історичного досвіду набирає особливого значення на кожному новому історичному етапі, коли перед суспільством постають цілком реально потреби змін, коли відбувається процес переходу на вищий ступінь розвитку. Безумовно, це стосується наших днів, коли намічено грандіозні плани розгорнутого будівництва комунізму. Тільки на міцній науковій основі, розкриваючи об'єктивні закони соціального прогресу, є можливість передбачувати і прискорювати хід суспільного розвитку. Марксистсько-ленінська історична наука відіграє дуже важливу

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 38.

² В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 368.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 8.

роль в аналізі суспільного життя. Сила накресленої партією величю програми в тому, що в ній оцінка сучасності і передбачення майбутнього спираються на міцний науковий фундамент пізнання історичного процесу. Адже кожне нове явище, що сьогодні виникає і розвивається своїм корінням виходить з минулого. І в наші дні, як і в кожній іншій конкретній історичній обстановці, переплітаються елементи минулого і майбутнього. Щоб збагнути всю велич подій, що відбуваються в наші дні, необхідна історична перспектива. Справжній історизм — це глибоке осмислення сучасності як ланки в ланцюгу історії, водночас це і сучасний погляд на минуле на основі досягнень науки про суспільство.

Нині досвід історії активно враховує в своїй політиці Комуністична партія Радянського Союзу, прокладаючи шляхи в комуністичне суспільство. Найважливіші теоретичні положення видатного документа наукового комунізму — Програми КПРС, прийнятої ХХІІ з'їздом партії, сформульовані на основі вивчення розвитку історичного процесу й узагальнення вже набутого в СРСР і ряді інших країн історичного досвіду будівництва соціалізму.

Комуністична партія засуджує зневажливе, зарозуміле ставлення до науки, в тому числі історичної, та її рекомендацій як прояв некомпетентності і поверховості. Партія закликає використовувати досягнення науки. Нехтування цією обов'язковою умовою, спроби підмінити науковий підхід до дійсності суб'єктивізмом і свавільними рішеннями неминуче приводить до невдач і помилок. Уміння поставити на службу генеральній лінії партії всі досягнення науки є ленінським розумінням партійно керівництва. Ігнорування уроків історії завжди кінчається трагічно. «Історія — матінка сувора і в справі помсти нічим не обмежується», — говорив В. І. Ленін. В наші дні значення і роль історичної науки ще більше зросли, перед істориками ставляться завдання дослідження і об'єктивного висвітлення складних процесів, що відбуваються в житті людства.

Історичній науці належить одне з найпочесніших місць серед суспільних наук, які становлять, як указується в Програмі КПРС, «наукову основу керівництва розвитком суспільства»⁴. Успіхи й досягнення історичної науки роблять значний вплив на розвиток усіх інших гуманітарних наук: економічної науки, правознавства, філософії, літературознавства та ін.

Як і всі науки періоду розгорнутого будівництва комунізму, історична наука все більше стає безпосередньою виробничою силою. Радянська історична наука, відображаючи об'єктивний хід подій, завжди була нерозривно зв'язана з життям народу. Історик — не сторонній спостерігач, який стоїть над життям. На істориків, як і працівників інших суспільних наук, покладено важливе завдання — в процесі вивчення та узагальнення досвіду боротьби партії і народу за перемогу комунізму творчо розробляти корінні проблеми, пов'язані з сучасністю, і розкривати основні закономірності переростання соціалізму в комунізм. Перед історичною наукою розкриваються найширші перспективи розвитку, величезне коло нових актуальних проблем і тем.

Головна проблематика історичних досліджень у наш час визначена Програмою КПРС, в якій зокрема говориться: «Дослідження проблем всесвітньої історії і сучасного світового розвитку повинно розкривати закономірний процес руху людства до комунізму, зміну співвідношення сил на користь соціалізму, загострення загальної кризи капіталізму, крах колоніальної системи імперіалізму і його наслідки, піднесення національно-визвольного руху народів.

⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 111.

Важливе значення має вивчення переможного, перевіреного життям історичного досвіду Комуністичної партії і радянського народу, закономірностей розвитку світової системи соціалізму, світового комуністичного і робітничого руху»⁵.

В полі зору радянської історичної науки завжди був і буде весь багатогранний процес розвитку людства — з найдавніших часів до наших днів. Та навіть пишучи про дуже віддалене минуле, історик шукає відповіді на питання, які хвилюють сучасне йому суспільство, безпосереднього творця історії — народ. Таким чином, актуальними темами завжди будуть ті теми, які поставлені самим життям, які розширюють наше пізнання світу, відкривають у ньому дедалі нові сторони, показують їх різноманітність і взаємообумовленість, сприяють рухові суспільства вперед. Але потрібно згадати і про те, що розвиток історичної науки залежить від розвитку суспільства. Кожний новий етап у суспільному житті приводить до нового, більш глибокого розуміння пройденого шляху. Радянська дійсність, соціалістичний лад допомагають історикам відкрити нові якості в явищах і подіях минулих епох. Внаслідок цього безперервно зростає науковий діапазон, розширюється тематика історичної науки.

Великим досягненням побудови соціалізму в нашій країні є те, що політичний та культурний рівень радянської людини став небувало високим. Не може бути байдужим будівник комуністичного суспільства до минулого своєї Вітчизни, що пройшла славетний шлях боротьби і перемог під керівництвом Комуністичної партії. Будівники комунізму жадають бачити не тільки підтвердження позитивних результатів своєї праці, а й подолання труднощів і недоліків, щоб надалі уникнути їх і творити більш активно, більш свідомо.

Радянські історики завжди були активними бійцями за перемогу соціалізму, вони своїми працями сприяли побудові і зміцненню нового ладу. Історики України, працюючи в творчому контакті з істориками всього Радянського Союзу, внесли свій відчутний вклад у цю спільну і важливу справу.

У комуністичному суспільстві — в першій і другій фазах — діють нові закони розвитку, яких досі не знало людство. Без урахування найновішого історичного досвіду, без вивчення подій та явищ, що відбуваються в наші дні, неможливий успішний рух вперед. І в наші дні теза про те, що історія вчить, переконує мільйони, набрала особливого значення. Та при цьому не можна забувати того явного факту, що коли історія і вчить мільйони (відбувається це свідомо чи стихійно), то насамперед йдеться про новий і найновіший періоди історії, досвід яких має велике, часто безпосереднє значення для практичного вирішення назрілих питань сучасності.

Отже, одним з найважливіших завдань має стати дуже ґрунтовна розробка питань новітнього періоду історії, правильне відображення нових суспільних відносин. Історики повинні допомагати масам усвідомлювати суть тих подій, які щоденно відбуваються в суспільстві. Історична наука може виконувати свою роль лише тоді, коли вона не відстає від життя, коли піднімає маси до активної участі в сучасних подіях. Життя в наш час вносить зміни і в саму історичну науку, розширює предмет її вивчення. Одним з досягнень, новою якістю радянської історичної науки є те, що вона пододала «теорію дистанції», за якою нібито лише на віддалі десятиліть від подій можна вірно їх висвітлити й оцінити.

Великим вкладом у радянську історичну науку є рішення XX, XXI і

⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 112.

XXII з'їздів КПРС, нова Програма КПРС, які є яскравим свідченням творчого розвитку марксистсько-ленінської теорії. Величезне значення мало засудження партією глибоко чужої природі соціалізму, радянському ладові, марксизму-ленінізму ідеології і практики культу особи, відновлення ленінських норм у житті нашої партії. Важливою віхою на шляху реалізації ленінського курсу став жовтневий Пленум ЦК КПРС (1964 р.), ухвали якого сприяють дальшому творчому розвитку всіх суспільних наук, зокрема історичної.

Незважаючи на шкідливі і тяжкі наслідки культу особи, радянська історична наука, розвиваючись на основі марксизму-ленінізму, мала значні досягнення. Починаючи з XX з'їзду КПРС, підвищується творчий тонус науковців, шириться новий підхід до вивчення проблем, відкидається ряд невірних тверджень, висунутих ще в умовах культу особи. Безповоротно минув той час, коли роль істориків зводилась лише до підбору фактів для ілюстрації раз і назавжди встановлених тверджень і положень, коли створювались праці без творчого підходу до розв'язання питань, без теоретичних висновків та узагальнень. Канули у вічність обставини, які склалися на ідеологічному фронті в період панування культу особи, коли для праць з історії характерними були такі негативні якості, як догматизм і антиісторизм, начотництво і цитатництво, кон'юнктурність, ювілейне славослов'я і «викривальна» крикливість, коли складний історичний процес часто примітивно спрощувався, автори не рахувалися з фактами, аналіз підміняли схемою, а творча думка подекуди була такою бідною, що її вистачало лише на те, щоб перейти від однієї цитати до іншої. Настав кінець дошкульній і тяжкій атмосфері дріб'язкової опіки і грубого адміністрування, підозрливості і недовір'я, масових безпідставних репресій і упередженого ставлення до багатьох істориків.

Ідейна атмосфера, що запанувала в нашій країні, дала творчий поштовх історичній науці, яка відіграє важливу роль у розкритті законів розвитку суспільства. Вихід у світ після XX з'їзду КПРС багатьох монографічних праць і документальних публікацій, присвячених важливим проблемам соціалістичного і комуністичного будівництва та інших періодів історії, є свідченням теоретичної зрілості, кваліфікації, піднесення теоретично-наукового рівня історичних кадрів усього Радянського Союзу. Стосується це і великого загону істориків України.

Важливі завдання стають перед радянськими істориками в світлі рішення Пленуму Центрального Комітету КПРС, який відбувся 14 жовтня 1964 р. Партія виходить з того, що вся практична діяльність має спиратися на науковий аналіз суспільного життя. На установи і працівників суспільних наук покладається завдання створити глибокі дослідження складних процесів економічного, політичного і культурного життя.

Головним у суспільних науках, зокрема в історичній, є не коментування вже прийнятих рішень, а активне вторгнення в життя, вивчення його глибинних явищ, вироблення рекомендацій для практики комуністичного будівництва. При цьому партія кровно зацікавлена в тому, щоб бачити і знати життя в усій його складності, таким, яким воно є, тверезо враховувати плюси і мінуси кожного явища. Досягти цього можна лише в результаті глибокого проникнення в об'єктивні закономірності суспільного розвитку⁶. Партія виступає проти суб'єктивізму і самопливу, проти прожектерства, скороспілих і поспішних, відірваних від життя висновків, хвастоств і марнослов'я, ігнорування практичного

⁶ Газ. «Правда», 5 листопада 1964 р.

досвіду мас⁷. Суспільні науки покликані тільки правдою служити народові, великій справі побудови комунізму. Партія, народ чекають від науковця-історика не скороспілого відгуку на події, не поверхової описовості, а глибокого проникнення в суть явищ, теоретичних висновків, сміливої мислі. Будівники комунізму сподіваються одержати від істориків розумні пристрасні праці про життя народу.

Партія виступає проти позитивістського ставлення до суспільних наук. Необхідно покінчити з грубим утилітаризмом у науці, якими б високими фразами це не прикривалось. Науково пояснювати світ, події і явища в їх розвитку і закономірності — основне завдання історичної науки. Науковість і діловитість, марксистсько-ленінська глибина і принциповість — це характерні риси справжнього дослідника. Примітивність у вирішенні складних проблем життя може тільки пошкодити великій і важливій справі.

В ході будівництва комунізму дедалі більшого значення набуває формування наукового світогляду трудящих нашої країни. Комуністичне суспільство створюється не стихійно, а як наслідок об'єктивних умов і свідомої, цілеспрямованої діяльності народних мас. Підвищення свідомості трудящих є одним з найважливіших засобів здійснення великих завдань, які стоять у період переходу від соціалізму до комунізму. Про завдання в галузі виховання комуністичної свідомості, формування наукового світогляду у Програмі КПРС сказано: «В умовах соціалізму і будівництва комуністичного суспільства, коли стихійний економічний розвиток поступився свідомій організації виробництва і всього суспільного життя, коли теорія повсякденно перетворюється в практику, першорядного значення набирає формування наукового світогляду в усіх трудівників радянського суспільства на основі марксизму-ленінізму, як цільної і стрункої системи філософських, економічних і соціально-політичних поглядів. Партія ставить завданням виховання всього населення в дусі наукового комунізму, добиваючись, щоб трудящі глибоко розуміли хід і перспективи світового розвитку, правильно розбирались в подіях всередині країни і на міжнародній арені, свідомо будували життя по-комуністичному»⁸. З цього положення випливають виховні завдання, які стоять перед історичною наукою.

Роль народу — справжнього творця історії — вперше була обгрунтована марксистсько-ленінською наукою, яка вела і веде нещадну боротьбу з різними ідеалістичними теоріями, що розглядають історію як наслідок діянь окремих осіб. Цим ідеалістичним теоріям протиставляється науково обгрунтоване матеріалістичне розуміння історії. Народ зайняв центральне місце в радянській історіографії.

Роль народних мас з особливою силою проявляється в соціалістичному суспільстві, коли мільйони стали активними і свідомими творцями історії. Вперше лише при соціалізмі та комунізмі всі надбання прогресу використовуються в інтересах широких народних мас. Є це свідченням того, що комуністичне суспільство в обох своїх фазах є найгуманнішим в усій історії людства. Як і кожна гуманітарна наука, історія найголовнішу увагу повинна приділяти людині, народним масам. Розкрити справжній образ людини, що створює всі матеріальні і духовні цінності суспільства — прямий обов'язок історика. Кругозір радянської людини, її вплив на світ, її діла, помисли та інтереси зросли, як ніколи раніше, і вона своєю творчістю активно впливає на долю людства. Покликанням історика є розкриття людських відносин, духовного світу творців історії, їх суспільно-політичного і морального обличчя.

⁷ Газ. «Правда», 17 жовтня 1964 р.

⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 103.

Слід рішуче покінути з відведенням основного місця в наукових працях не діяльності людей, а обставинам, у яких вони живуть і працюють. Часто при зображенні величних панорам будівництва на різних ділянках господарства і культури автори не називають імені жодної людини — творця усіх матеріальних і духовних благ, не відображають її прагнень і мрій, успіхів і невдач, взаємин з колективом. Це — прояв схематизму, неглибокого пізнання історичного процесу, нехтування людиною. Писати про людину — означає проникати вглиб життя, розкривати його основні тенденції.

ЦК КПРС в останні роки прийняв ряд постанов, спрямованих на дальший розвиток історичної науки: «Про журнал «Вопросы истории» (1957), «Про створення шеститомної історії Великої Вітчизняної війни» (1957), «Про деякі зміни у викладанні історії в школах» (1959), «Про підготовку до видання багатотомної «Історії КПРС» (1960), «Про заходи до поліпшення роботи Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС» (1961), «Про журнал «Вопросы истории КПСС» (1962). В цих та інших партійних документах відзначено досягнення радянської історичної науки, викриті недоліки праць з історії, дано чіткі настанови щодо шляхів дальшого розвитку радянської історіографії, визначені першочергові завдання і намічено найважливішу проблематику науководослідної роботи радянських істориків у період розгорнутого будівництва комунізму. Це є свідченням піклування Комуністичної партії про розвиток історичної науки в нових умовах.

Радянська історична наука одержала на озброєння друге видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса (в УРСР друкується й українською мовою) і п'яте, найбільш повне, видання творів В. І. Леніна. Великою допомогою в дослідницькій роботі українських істориків стали такі узагальнюючі історичні праці, що вийшли в світ після XX з'їзду партії, як «История КПСС», наукова біографія В. І. Леніна, «Всемирная история», «История Великой Отечественной войны», останні три тома «Истории гражданской войны в СССР», «История СССР. Эпоха социализма» та ін.

Великою подією в радянській історичній науці, як і в ідейному житті Комуністичної партії та всього радянського народу, є початок видання багатотомної наукової історії КПРС.

Проведена в грудні 1962 р. згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР Всесоюзна нарада істориків, яка докладно й глибоко обговорила найважливіші проблеми історичної науки, питання організації наукових досліджень у галузі історії, заходи до поліпшення підготовки науково-педагогічних кадрів, підвищення рівня викладання історії у вищій та середній школі. Знаменно, що делегація істориків УРСР була однією з найбільш представницьких на цій нараді, що свідчить про успішний розвиток історичної науки на Україні за останні роки. Щодо цього дуже показові цифри, які характеризують зростання докторських кадрів: якщо до 1956 р. в УРСР було всього 10 докторів історичних наук, то за наступні роки їх кількість зросла більше ніж у 5 разів.

Над вивченням численних проблем вітчизняної і зарубіжної історії в УРСР зараз працює багато науковців різних наукових закладів, викладачі вузів, середніх шкіл.

Вирішальними факторами, що забезпечують успіх наукових досліджень, є планування та координація, які дають можливість зосередити увагу і зусилля на розв'язанні основних проблем.

Велика дослідницька робота, яка ведеться на Україні, поставила вимогу її координації єдиним республіканським центром. Координація науки — це зовсім нове явище радянської історіографії, народжене

самим життям. Це шлях до актуалізації науки й подолання багатьох недоліків (дублювання, паралелізм, багатотемність, дрібнотемність тощо). На Україні завдання координації наукових досліджень у галузі громадянської (вітчизняної і зарубіжної) історії покладені на Інститут історії АН УРСР, і в галузі історико-партійної науки — на Інститут історії партії ЦК КП України.

З метою посилення колективного керівництва дослідженнями і підвищення в цьому ролі наукової громадськості на Україні створено координаційні ради, які поступово з окремих проблем розгортають свою роботу. Але ще доведеться багато зробити, щоб діяльність цих рад була ефективнішою.

Важливу роль у справі координації наукових досліджень відіграють також наукові сесії, конференції та наради. Чимало подібних заходів всесоюзного значення проводиться на Україні. Так, наприклад, у Києві в 1960 р. проходив третій Міжреспубліканський симпозиум з аграрної історії Східної Європи, в 1962 р. — сесія з проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції», а в Харкові — сесія, присвячена 50-річчю газети «Правда» та Ленського страйку, в 1963 р. у Києві — друга Всесоюзна нарада істориків-славістів вузів СРСР, в Чернівцях — друга Всесоюзна студентська наукова конференція з проблем історії Латинської Америки та ін. Разом з московськими істориками організаторами цих заходів були представники науково-дослідних установ та вузів України. Все це свідчить про високий авторитет у Радянському Союзі української історичної науки як складової частини радянської історичної науки. Голова Відділу історії АН СРСР академік Є. М. Жуков на загальних зборах Відділу історії АН СРСР в 1964 р. при обговоренні найважливіших підсумків дослідницької роботи в СРСР за 1963 рік зазначав: «Великим науковим центром є Інститут історії АН УРСР, який має кваліфіковані кадри істориків і цілком здатний розв'язувати завдання не тільки українського, але й всесоюзного масштабу»⁹.

Все більш міцніють і зростають наукові зв'язки українських істориків з колегами інших союзних республік. В 1959 р. в Єревані і в 1962 р. у Києві та Львові успішно пройшли наукові конференції, присвячені історичним зв'язкам українського і вірменського народів. Вийшло кілька цінних праць з цієї проблеми як на Україні, так і у Вірменії. Українські історики мають творчі контакти з істориками Білорусії, Молдавії, Грузії та інших республік.

Дружні і братерські відносини, спільність мети, до якої йдуть народи Радянського Союзу і зарубіжних соціалістичних країн, створили відповідні умови і для творчої співпраці між істориками цих країн. У справі координації розробки важливих спільних проблем є певні результати.

Науково-дослідна робота в республіці розгорнулася широким фронтом, охоплюючи всі ділянки історичних знань. У світ вийшов ряд узагальнюючих праць з історії України, в тому числі підручники та навчальні посібники (хрестоматії, книги для читання тощо) для середньої школи та вузів.

Відповідаючи на заклики партії до працівників суспільних наук зосередити увагу на розробці животрепетних проблем сучасності, на вивченні історичного досвіду боротьби мас за втілення в життя програми неухильного піднесення всіх галузей економіки і культури, удосконалення суспільних відносин, українська історіографія зробила перші кроки в дослідженні періоду завершення будівництва соціалізму і початку

⁹ Журн. «Вопросы истории», 1964, № 4, стор. 119.

розгорнутого комуністичного будівництва. Характерним є комплексне вивчення проблем на основі тісного співробітництва істориків з спеціалістами інших суспільних наук: економістами, філософами, правознавцями, мовознавцями. Представники різних суспільних наук створюють фундаментальну багатотомну працю «Українська РСР у період розгорнутого будівництва комунізму». Така співдружність довела свою плідність при створенні монографічних праць з історії окремих міст України, зокрема двотомної праці про Київ.

Створювана нині 26-томна праця «Історія міст і сіл Української РСР» має велике ідейно-виховне значення для нашого народу не тільки своїм змістом, але й практикою її написання. Адже її авторами і рецензентами виступають понад 100 тис. викладачів вузів і середніх шкіл, співробітників культосвітніх установ, архівів, працівників районного і обласного партійно-державного апарату¹⁰.

Все більша питома вага колективних праць у загальному потоці історичної літератури є характерною тенденцією розвитку радянської історіографії, в тому числі й української, за останні роки. І це не випадково. Колективна форма роботи радянських істориків дозволяє у стислі строки готувати найактуальніші наукові дослідження. Особливо це стосується галузі вивчення новітнього, післяжовтневого періоду вітчизняної та зарубіжної історії, якій характеризується надзвичайним багатством різноманітних історичних джерел, які неможливо вивчити в короткий строк окремим дослідникам. Дедалі ширше застосування в розробці історико-статистичних даних новітніх електронно-обчислювальних та інформаційних машин є також засобом прискорення підготовки важливих наукових досліджень у галузі історії і підвищення загальнонаукового рівня радянської історичної науки.

Виходячи з рішень XX, XXI і XXII з'їздів партії, Програми КПРС, постанов центральних партійних органів щодо дальшого розвитку історичної науки, українські радянські історики вважають головною ділянкою в науково-дослідній роботі — вивчення історичного шляху, пройденого українським народом у братній сім'ї народів СРСР після Великої Жовтневої соціалістичної революції. До 50-річчя Великого Жовтня історики УРСР мають узагальнити успіхи Радянської влади за 50 років у галузі зростання матеріального і культурного рівня народу, в розвитку народного господарства і науки, в удосконаленні суспільно-державного управління на основі радянської демократії. Ці дослідження повинні вилитися у фундаментальні колективні праці про перемогу Жовтневої революції на Україні, історію героїчного робітничого класу України, історію українського селянства та його перехід на шлях соціалізму, про державне і культурне будівництво на Україні за роки Радянської влади, про здійснення ленінської національної політики, про історію самобі історичної науки в УРСР за 50 років. Готується до видання три томна історія громадянської війни на Україні, а також праця в трьох томах про УРСР у роки Великої Вітчизняної війни. Нині Інститут історії партії ЦК КП України та Інститут історії АН УРСР залучили кваліфіковані кадри всієї республіки до цієї роботи: співробітників науково-дослідних установ і викладачів вузів Києва, Харкова, Львова, Одеси, Дніпропетровська, Запоріжжя, Ужгорода, Луганська, Полтави, Чернівців та інших міст УРСР.

Зосередження уваги на проблемах новітнього, післяжовтневого періоду вітчизняної і зарубіжної історії, звичайно, не означає згортання досліджень у галузі історії досоціалістичних формацій. Актуальність не можна, звичайно, розуміти тільки хронологічно. Слід пам'ятати, що

¹⁰ Журн. «Комуніст України», 1964, № 5, стор. 68.

інтереси радянської науки, державні інтереси вимагають, щоб у нашій країні вивчалися всі найважливіші проблеми періодів історії. Тільки при таких умовах можливий розвиток історичної науки і виконання покладених на неї завдань. Радянський Союз — велика соціалістична держава, яка йде на чолі культурного розвитку людства, і в тому, що торкається історичної науки, вона повинна в усіх галузях історичного знання мати вчених такого масштабу, які задавали б тон у світовій науці, думка яких була б авторитетною для всіх спеціалістів даної галузі.

Завдяки постійній увазі і піклуванню Комуністичної партії та Уряду історична наука в Радянському Союзі піднялась на ще небувало високий рівень. В полі зору її вивчення знаходяться не окремі періоди, країни, народи і проблеми, а весь багатогранний процес історичного розвитку людства. Розв'язання цих завдань під силу великому, кваліфікованому, озброєному передовою марксистсько-ленінською теорією колективній радянській істориків. Їх діяльність, що спрямована на сумлінне служіння народові, ґрунтується на великому досвіді науки, набутому за роки Радянської влади, пов'язана з використанням кращих надбань не тільки вітчизняної, а й світової історичної науки. Це цілком стосується й істориків Радянської України.

Досліджуючи історію УРСР дожовтневого періоду, українські вчені створили ряд монографій і збірників, опублікували значну кількість документальних матеріалів, де висвітлюють історію розвитку промисловості і робітничого класу на Україні, становище і боротьбу селянства, національно-визвольну боротьбу українського народу проти іноземних гнобителів, особливу роль і місце в цій боротьбі українського козацтва, Запорізької Січі і багато іншого. Українські історики і сьогодні зосереджують увагу на історії класової та національно-визвольної боротьби трудящих мас, історії селянства та робітничого класу України до Великого Жовтня, формуванні та розвитку української народності і нації, історії культури та суспільно-політичної думки тощо.

Після XX з'їзду КПРС на Україні почали виходити узагальнюючі праці з української історіографії, індивідуальні і колективні монографії з марксистсько-ленінським висвітленням творчої спадщини ряду видатних представників української дожовтневої історіографії, почато комплексне вивчення проблем історичної науки на Україні за роки Радянської влади. В 1963 р. в Інституті історії АН УРСР створено спеціальний відділ історіографії та джерелознавства. Розвиток історіографії є однією з умов успішної розробки методологічних проблем історичної науки.

Деякі успіхи є в розробці спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, що займаються вивченням джерел, встановлюють їх автентичність і важливість, а також шляхи використання. Це має першочергове значення для глибокого висвітлення подій та явищ на основі перевірених фактів. Сприятиме це і розробці методики історичного дослідження.

Свідченням розвитку радянської історичної науки в період після XX з'їзду КПРС є також збільшення числа країн і народів, що стали предметом досліджень істориків УРСР. Помітне місце на Україні стали займати дослідження з історії братніх радянських республік, а також загальносоюзної проблематики.

Історики УРСР зробили спеціальним предметом вивчення зарубіжну історію. Досить інтенсивно розробляється минуле зарубіжних соціалістичних країн Європи (переважно Польщі, Болгарії, Чехословаччини, Румунії, Угорщини). Вийшло з друку ряд монографій, що одержали позитивну оцінку як в нашій країні, так і за її межами.

На Україні пожавляється робота по вивченню історії країн Сходу.

Безперечні успіхи української радянської історичної науки надихають наших істориків на нові звершення. Заспокоєння на досягнутому не є характерним для діячів радянської науки, в тому числі історичної. «Нема нічого пошлішого за самовдоволеній оптимізм,— писав шістьдесят років тому В. І. Ленін.— Нема нічого законнішого вказівок на постійну, безумовну необхідність поглиблення і розширення, розширення і поглиблення нашого впливу на маси, нашої строго-марксистської пропаганди і агітації, нашого зближення з економічною боротьбою робітничого класу і т. д.»¹¹

Партія вчить, що ніколи не можна зупинитися на досягнутому, а потрібно тверезо оцінювати успіхи і недоліки. Тільки такий підхід дасть можливість вчасно підмічати і успішно вирішувати назрілі проблеми, передбачати і долати труднощі, що виникають, зосереджувати увагу на невіршених завданнях, щоб швидше і впевненіше рухатися вперед.

Історична наука може виконати свою роль лише тоді, коли вона не відставатиме від життя, коли підніматиме маси до активної участі в подіях. Успіхи радянської історичної науки відомі і визнані, але можна і необхідно ще багато зробити в ближчий час, щоб підняти рівень наукових праць, актуалізувати проблематику, щоб народні маси краще засвоювали історичні знання тощо. В цій справі має відіграти певну роль також «Український історичний журнал», що з 1965 р. перетворюється на щомісячний.

З другої половини 1957 р. існував двомісячний «Український історичний журнал» — орган Інституту історії Академії наук УРСР та Інституту історії партії ЦК КП України. Це єдиний в республіці друкований орган з історії, основним завданням якого є публікація наукових досліджень з історії українського народу від давніх часів до наших днів, його героїчної боротьби за соціальне і національне визволення та створення Української Радянської держави, за побудову соціалізму та комунізму в нашій країні, історії діяльності Комуністичної партії України — складової частини КІРС. Журнал публікує також матеріали з питань пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму, дружби українського народу з усіма народами Радянського Союзу, історичних зв'язків республіки з зарубіжними країнами, зокрема країнами народної демократії, світового революційного руху і міжнародних відносин. Читачі знаходять на його сторінках методичні матеріали на допомогу викладачам історії, повідомлення про стан і розвиток історичної науки. Завданням журналу є викриття ворожої ідеології та фальсифікації. Такий широкий профіль та багатопроBLEMність журналу були однією з причин того, що не всі численні і важливі питання могли бути висвітлені належною мірою, хоч редколегія робила все від неї залежне, щоб справитися з цим завданням, враховуючи малу періодичність журналу.

Постійно вміщувалися статті, повідомлення, огляди джерел і літератури, замітки, календар визначних подій, критико-бібліографічні матеріали, методичні розробки, хроніка та інформація про наукове життя. Публікувались також спогади, документи, праці з історіографії, спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін тощо. Вміщення тих чи інших матеріалів залежало не стільки від їх наявності в редакційному портфелі, скільки від обсягу журналу при його двомісячній періодичності.

В 45 номерах журналу, що вийшли протягом 1957—1964 рр., надруковано 1629 матеріалів 1922 авторів з різних місцевостей України,

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 406.

братніх радянських республік, а також з-за кордону. Журнал одержав позитивну оцінку наукової громадськості Радянського Союзу та зарубіжних соціалістичних країн. Та поряд з цим у пресі, на читачьких конференціях та різних нарадах було зроблено чимало критичних зауважень, спрямованих на піднесення наукового рівня і політичної загостреності журналу; неодноразово відзначалася необхідність збільшити кількість статей теоретичного й узагальнюючого характеру стосовно до найважливіших проблем історичної науки, особливо періоду розгорнутого будівництва комунізму, розширити тематику матеріалів, більше висвітлювати методику наукової роботи і викладання історії, звернути увагу на поліпшення рецензування праць та інформації про наукове життя в республіці, а також інші питання. Мова йшла про підняття рівня журналу до тих високих вимог, що висувуються зараз перед історичною наукою, щоб він став справжньою трибуною істориків республіки.

Перетворення «Українського історичного журналу» на щомісячний із збереженням існуючого розміру кожного номера є яскравим проявом піклування партії та уряду про розвиток історичної науки на Україні. Одночасно це покладає на істориків та на історичний журнал великі завдання в справі висвітлення і розв'язання багатьох важливих проблем історичної науки, ще більшого її зв'язку з життям, комуністичним будівництвом у нашій країні. Водночас — це покращення роботи журналу, усунення тих хиб і недоліків, які мали місце в минулому. Завдання, які стоять перед істориками республіки на даному етапі, є одночасно тими завданнями, що їх ставить перед собою журнал.

Недоліком журналу було те, що на його сторінках ще мало вміщувалось матеріалів методологічного і теоретичного характеру. В багатьох опублікованих матеріалах повторювались відомі положення, мало було нових висновків та узагальнень. Це, зокрема, стосується матеріалів, присвячених історії соціалістичного і комуністичного будівництва в нашій країні, взагалі подій новітнього періоду історії.

Зрозуміло, що висвітлення сучасності не легка справа. Не завжди вчені встигають за бурхливими темпами нашого життя, яке йде дуже швидко, зазнає багато змін. Нерідко історики, прагнучи якнайскоріше розкрити сучасні їм події, перетворюють свої праці в побіжні нотатки без висновків і узагальнень. Іноді на сторінках журналу мало місце й таке, коли вміщувались слабкі в науково-теоретичному відношенні статті. Траплялась іноді випадковість у підборі фактів. Розроблення проблем новітнього часу неможливе за готовими схемами, воно вимагає творчого аналізу, оригінальних висновків. Ці та інші недоліки будуть ліквідовані, коли історики глибше вивчатимуть життя, факти, коли буде остаточно покінчено з бездумною ілюстративністю і фактографією, марнослов'ям і рештками схематизму. Дослідження теоретичних питань необхідне і для того, щоб покінчити з обивательсько-спрощеним ставленням до історії, міркуваннями про те, що досить знати факти, зв'язати їх словесним обручем — і готова історична праця.

В журналі слід більше приділяти уваги глибоким соціологічним дослідженням складних процесів становлення комуністичної формації. Слід звернути увагу на теоретичну розробку таких важливих проблем, як «історія та сучасність», «історичне дослідження і публіцистика», «історична наука і політика» тощо.

Одним з недоліків вміщуваних на сторінках журналу матеріалів була їх тематична одноманітність, вузьке коло питань. Значною мірою це є свідченням того, що історикам слід більше звертатись не тільки до проблем, зв'язаних з виробничим, але й з суспільно-політичним, куль-

турним, духовним життям радянських людей, становленням комуністичного світогляду, взаємовідносинами і мораллю радянських людей. Історик не повинен минати тих глибоких процесів, які відбуваються тепер у народі. При розв'язанні згаданих та інших питань історикам доведеться працювати в тісному контакті з філософами, літературознавцями, соціологами та публіцистами. Досвід показав, що ряд важливих проблем не можна розв'язати без тісної координації різних галузей науки. Взаємозв'язок і взаємовплив між ними завжди існував, незважаючи на специфіку кожної з них, оскільки об'єктом їх дослідження є людське суспільство в усіх його проявах. Не потребує особливого доказу те, що розвиток історичної науки значною мірою залежить від стану розробки багатьох проблем в інших галузях суспільних наук. Відомо також, що важливих відкриттів часто досягають саме на стикові та в тісній взаємодії різних галузей науки. Журнал сприятиме цьому не лише шляхом інформації про те, що діється, які питання піднімаються в суміжних з історією галузях науки, але й уміщенням серйозних дослідницьких статей з проблематики, що охоплює стики наук.

Через різні обставини в журналі вміщувались матеріали, в яких не розкривалася складність історичного процесу, а говорилося лише про результати розвитку тих чи інших подій та явищ. Історикам не слід обходити недоліки і перешкоди, що стоять на шляху руху вперед, а розкривати їх і цим самим допомагати в їх подоланні. В нових умовах немає тих конфліктів, що існували в попередні періоди історії, але боротьба між передовим і віджилим, творчістю і догмою, боротьба різних поглядів на життя і його завдання, боротьба думок триває. Це повсякденно бачать, з цим стикаються будівники комунізму, але про це вони ще дуже мало читають у журнальних статтях. Коли історик хоче вторгтися в життя, а це він зобов'язаний робити, він повинен демаскувати, засуджувати всі недоліки, щоб розчистити шлях для найскорішої перемоги і ствердження всього прогресивного. Не дуже легко цього досягти, але над цим мають працювати історики, а журнал має цьому всіляко сприяти.

Зупинились на цих питаннях головним чином у зв'язку з розробкою проблем новітнього періоду історії, якому відводилось понад 60% обсягу журналу. Приблизно це співвідношення буде значною мірою збережено і надалі, виходячи із важливості проблематики та ще недостатньої її розробки.

Що ж стосується всіх інших періодів історії, то вони мають знайти більш рівномірне висвітлення на сторінках журналу, ніж це було досі. Можна тільки висловити побажання, щоб піднімались актуальні проблеми, розкривались нові сторони в явищах і подіях минулого, щоб автори сміливіше відступали від застарілих канонів, творчо з марксистсько-ленінських позицій підходили до вирішення питань узагальнюючого і теоретичного характеру. У висвітленні всіх періодів історії все залежить не стільки від кількості вміщуваних матеріалів, як від їх якості та новизни. На Україні працює великий загін висококваліфікованих істориків усіх періодів історії, і вони зможуть багато зробити, щоб допомогти журналові підняти на вищій рівень висвітлення важливих проблем.

Історична наука зможе нормально розвиватись при умові, коли всі її галузі і напрямки будуть розроблятися рівномірно і при відповідній увазі. Відсталою ділянкою історичного фронту на Україні є розробка спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Про їх значення вже згадувалося. Конкретно мова йде про джерелознавство, археографію, палеографію, дипломатику, хронологію, метрологію, сфрагістику, нуміз-

матику, історичну географію та інші дисципліни. Різні причини були для ослаблення уваги, а то й ігнорування певний час цих дисциплін. Завдання журналу більше і систематичніше приділяти увагу на своїх сторінках спеціальним історичним дисциплінам.

На сторінках журналу вміщуються матеріали, що розраховані на допомогу викладачам історії. Відповідний розділ журналу схвально зустрінутий читачами. Але недоліком було те, що мало друкувалось матеріалів про викладання історії у вищій школі. Багато матеріалів мали вузько прикладний характер, і майже не було статей, в яких би піднімалися корінні питання, зв'язані із засвоєнням історичних знань, з питанням підготовки кадрів істориків. Великі завдання і розширення обсягу досліджень викликають потребу не тільки збільшення кадрів істориків, але й їх підготовки до самостійної роботи. Завданням журналу є звернути більше уваги справі підготовки істориків із залученням висококваліфікованих, досвідчених викладачів.

У Програмі КПРС зазначається, що «неодмінною умовою розвитку науки є вільні товариські дискусії, що сприяють творчому розв'язуванню назрілих проблем»¹². В радянській науці раз і назавжди покінчено з таким пережитком капіталізму, як монополність тверджень; нікому не видаються патенти на незаперечну істину. Творче за своїм характером вчення марксизму-ленінізму не відкидає можливості розходження в оцінці суспільних явищ і проблем у процесі розкриття істини. Тільки з позиції марксизму-ленінізму можлива справжня наукова дискусія. Партією зроблено все, щоб творче обговорення відбувалося в дружній атмосфері, пройнятій колективним прагненням розв'язати назрілі проблеми. Проте ще й досі в історичній науці дуже мало дискусій, творчих обговорень, не завжди вони ведуться на високому науковому рівні. Це одне із свідчень ще слабого розвитку теоретичної думки в історичній науці. Багато в цьому відношенні залежить від журналу, що приділяв мало уваги дискусійним питанням. виправити цей недолік в роботі журналу в ближчий час можна тільки з участю наукової громадськості.

Журнал повинен в значній мірі допомагати в координації наукових досліджень, інформуючи широкі кола істориків про розроблення важливих проблем. І робити це слід не тільки шляхом вміщення оглядів, публікацій статей про назрілі завдання історичної науки, а й більш широкої інформації про наукове життя республіки, що теж до цього часу ще не знаходило належного місця на сторінках журналу.

Історична наука має ту особливість, що до неї не байдужі люди всіх професій. Та інакше і не може бути, бо немає людей, які б не цікавились минулим, не зважали на сучасне і не думали про майбутнє. Особливого значення історична наука набула в наші дні, бо, як ніколи раніше, історія наочно вчить, переконує мільйони в конкретних перевагах комуністичного суспільства порівняно з усіма попередніми епохами. Історики повинні підтримувати і спрямовувати у відповідне русло прагнення широких мас до історичних знань. Завданням журналу є сприяння встановленню контакту істориків з читачами.

Що стосується відносин між журналом та його авторами, то вони мають і далі будуватись на основі взаємної вимогливості і творчого співробітництва, бо тільки таким чином можна буде розв'язувати ті завдання, які стоять перед історичною наукою в наші дні. Запорукою плідного розвитку науки є її нерозривний зв'язок з творчою працею радянського народу, який буде комунізм — світле майбутнє всього людства.

¹² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 113.

П. Л. ВАРГАТЮК

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК БІЛЬШОВИЦЬКІХ ОРГАНІЗАЦІЙ ДОНБАСУ В ДОЖОВТНЕВИЙ ПЕРІОД

Радянська історико-партійна наука в останні роки досягла значних успіхів у дослідженні актуальних проблем історії Комуністичної партії. Певні досягнення мають і українські історики. Проте ряд важливих питань історії Комуністичної партії України ще чекає свого розв'язання. Таким, зокрема, є питання про виникнення і розвиток більшовицьких організацій Донецького басейну.

Висвітлення історії революційного робітничого руху і діяльності партійних організацій цього великого промислового району України розпочалося ще в 20-і роки. В довоєнний період за участю Істпартів було створено значну мемуарну літературу з цього питання¹, почалась публікація перших досліджень². Донбасу приділили певну увагу і автори перших загальних праць з історії Комуністичної партії України³. Ці мемуари і праці вміщують значний фактичний матеріал і не втратили цінності й зараз. Проте деякі з них містять серйозні методологічні і фактичні помилки. Це пояснюється тим, що перші історичні праці про Донбас писалися без достатнього вивчення архівних матеріалів. В окремих працях ігнорувалася діяльність соціал-демократичних організацій⁴,

¹ А. Шестаков. На заре рабочего движения в Донбассе. Воспоминания, журн. «Пролетарская революция», 1921, № 1; Казимирчук. Революционное движение в Горловско-Щербиновском районе Донбасса. Воспоминания, журн. «Летопись революции», 1923, № 3 и 4; Р. Я. Терехов. Берестово-Богодухово-Кальмиусский район, журн. «Летопись революции», 1923, № 5; А. Пинкевич. Из истории партийной работы на Дону, журн. «Красная летопись», 1923, № 8; И. Шмыров. Из истории революционного движения в Луганске, журн. «Летопись революции», 1924, № 3; Воспоминания П. А. Моисеенко 1873—1923 гг., М., 1924; А. Трошин. Февраль и октябрь в Макеевке, журн. «Летопись революции», 1925, № 4; Шварцберг. Зарождение и развитие Мариупольской организации РСДРП (от меньшевизма к большевизму), журн. «Летопись революции», 1925, № 4; Л. Шкловский. Воспоминания о 1905 годе, журн. «Пролетарская революция», 1926, № 1; А. Косминский. Социал-демократическая организация Вознесенского рудника. Воспоминания, журн. «Летопись революции», 1926, № 6; И. Вишняков. К борьбе за диктатуру пролетариата в Донбассе, журн. «Летопись революции», 1928, № 2; Борьба за Октябрь на Артемовщине. Сборник воспоминаний и статей. Харьков, 1929; А. Батов. В донбасівському підпіллі, журн. «Летопись революции», 1930, № 12, та ін.

² А. Гамбаров. Очерк по истории революционного движения в Луганске (1901—1921 гг.), журн. «Летопись революции», 1923, № 4; Т. Харечко. Революция 1905 г. в Донбассе, Л., 1925; його ж. Накануне Февральской революции в Донбассе, журн. «Летопись революции», 1927, № 4; С. Штейн. 1905 рік на Юзівщині, Х.—К., 1930; Є. Абраменко. Нарис з історії соціал-демократичного руху на Сталінщині (1900—1907), К.—Х., 1931; І. Премислер. З історії революційного Луганська, К., 1940; та ін.

³ М. М. Попов. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України, Харків, 1928; М. Волін. Історія КП(б)У в стислому нарисі, Харків, 1930; та ін.

⁴ А. Пажитнов. Очерки по истории рабочего класса на Украине, Харьков, 1927; И. А. Славкин. Вооруженное восстание на Екатерининской железной дороге, журн. «Пролетарская революция», 1925, № 10.

в інших — висвітлювалася з меншовицьких⁵ або об'єктивістських позицій⁶. На брошурах, що вийшли в 30-і рр., позначився вплив культу особи Сталіна:

В післявоєнний період ряд питань названої проблеми був висвітлений у кандидатських дисертаціях В. І. Ваткевича, І. Л. Болясного, Т. С. Катречко, Л. Р. Нікіфорової, Л. О. Бардагової, М. К. Дарменко, А. І. Гурова⁷ та інших. Ці автори використали архівні джерела, тому їх праці є певним вкладом у наукову розробку історії Донбасу в період трьох революцій Росії. На жаль, більшість дисертацій написано не в історико-партійному плані. А. І. Гуров і М. К. Дарменко, наприклад, недостатньо розкрили діяльність донецьких партійних організацій. Поруч з дисертаціями з'явилися монографії і брошури І. Берхіна, С. Кіхтева, М. Запорожець та В. Модестова, які висвітлюють окремі питання і періоди революційного руху та діяльності більшовицьких організацій Донбасу⁸. Проте в цих працях мають місце і помилкові твердження, зокрема, в монографії І. Берхіна прикрашується діяльність луганських більшовиків восени 1905 р., твердиться про існування Луганської Ради робітничих депутатів у 1906—1907 рр.; в брошурі М. Запорожець не розкрито гостроту боротьби між більшовиками і меншовиками в соціал-демократичних організаціях Донбасу в 1905—1907 рр. Ці організації автор безпідставно характеризує як переважно більшовицькі. Недоліки монографії С. Кіхтева вже відзначались у літературі⁹.

Подібні недоліки мають місце і в працях, опублікованих пізніше. Так, наприклад, О. М. Максимов пише, що після II з'їзду РСДРП «значна більшість» місцевих організацій Союзу гірничозаводських робітників Донбасу «йшла за Леніним, більшовиками»¹⁰. Такої ж думки дотримується А. П. Воробйов¹¹. Нарешті, в деяких статтях все ще догматично повторюється висунуте в 30-і рр. невірне твердження, ніби в

⁵ М. Балабанов. Нариси з історії робітничого руху на Україні, Харків, 1928.

⁶ Т. Харечко. Революція 1905 г. в Донбасі, Л., 1925; його ж. Из истории революционного движения в Донбасі, журн. «Летопись революции», 1927, № 2, 3.

⁷ В. И. Ваткевич. Луганская большевистская организация в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1951; И. Л. Болясный. Рабочее движение в Екатеринославской губернии в годы революционного подъема (1912—1914 гг.), Днепропетровск, 1951; Т. С. Катречко. Борьба рабочего класса под руководством партии большевиков за рабочий контроль над производством в Донбасі (март 1917 — март 1918 гг.), К., 1951; Л. Р. Никифорова. Большевики — организаторы и руководители стачечной борьбы рабочих Донбасса в годы империалистической войны (на примере Горловской стачки 1916 г.), М., 1951; Л. Е. Бардагова. Большевики Екатеринославщины во главе рабочего движения в годы первой мировой войны и Февральской революции (1914 — март 1917 гг.), К., 1952; Н. К. Дарменко. Большевистские организации Донбасса в годы нового революционного подъема (1912—1914 гг.), К., 1953; А. И. Гуров. Рабочее движение и деятельность большевистских организаций Донбасса в период отступления первой русской революции (1906—1907 гг.), К., 1954.

⁸ И. Берхин. Луганская большевистская организация в период первой русской революции, М., 1947; С. Кихтев. Коммунисты Донбасса в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, К., 1954; М. Запорожец. Из истории Макеевской большевистской организации, Донецк, 1957; В. Модестов. Рабочее и профсоюзное движение в Донбасі до Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1957.

⁹ Н. Г. Гончаренко. Борьба за укрепление власти Советов в Донбасі, Луганск, 1963, стор. 6—7.

¹⁰ А. М. Максимов. Положение пролетариата Донбасса и его революционная борьба в 1900—1903 гг. Труды Донецкого индустриального института, т. 48, вып. 3, Донецк, 1959, стор. 25.

¹¹ А. П. Воробйов. В. И. Ленин о рабочем движении в Донбасі в период буржуазно-демократической революции. Научные записки кафедры марксизма-ленинизма Ждановского металлургического института, т. I, 1959, стор. 20.

1906—1907 рр. в Луганську і Слов'яносербському повіті «фактично існувала своєрідна диктатура пролетаріату»¹².

В останні роки вийшли праці М. Г. Гончаренка, В. Я. Борщевського та інших дослідників, присвячені боротьбі за перемогу Жовтня в Донбасі¹³. Автори їх побіжно торкаються також діяльності донецьких більшовицьких організацій у 1917 р. Позитивної оцінки заслуговують і нові історико-партійні праці М. Р. Донія, Л. Е. Бардагової, В. І. Ваткевича, М. Я. Запорожець і М. І. Маценка¹⁴.

Ряд аспектів діяльності донецьких партійних організацій у дожовтневий період відображено в «Нарисах історії Комуністичної партії України», монографіях Ф. Є. Лося, П. М. Шморгуна, П. А. Лаврова, Й. Т. Щербини, У. І. Рядніної¹⁵. Останнім часом з'явилися книги, де показано революційну діяльність видатних діячів Комуністичної партії Г. І. Петровського, В. Я. Чубаря і С. В. Косіора на Донбасі¹⁶. Зрозуміло, що автори названих праць і біографічних нарисів не ставили своїм завданням дати послідовну картину виникнення і розвитку більшовицьких організацій Донбасу.

На сьогодні ширше розроблені питання історії революційного руху в Донецькому басейні, проте історико-партійної літератури про Донбас і досі недостатньо. До того ж, у ній трапляються неперевірені дані, застарілі, догматичні положення, неаргументовані або й невірні оцінки, через що основні питання нез'ясовані: коли виникли перші більшовицькі організації в басейні, як відбувалась більшовизація соціал-демократичного руху в цьому районі, яку допомогу одержували місцеві більшовики від ЦК РСДРП, В. І. Леніна. Нарешті, потрібні узагальнюючі праці, які б розглянули питання про остаточну перемогу більшовизму у Донбасі на значному історичному періоді.

Як відомо, з розвитком капіталізму Донбас став одним з основних промислових і робітничих центрів Росії. Перші страйки в басейні почалися у 70-х і 80-х рр. ХІХ ст. В 90-і рр. робітничий рух тут набув уже

¹² А. М. Максимов. Революционное движение в Донбассе в 1906—1907 гг. Труды Донецкого индустриального института, т. 30, вып. 1, 1958, стор. 17; О. Т. Хвостов. Революційна боротьба луганського пролетаріату в 1905 році. Наукові записки Луганського педагогічного інституту, серія історична, вип. IV, 1955, стор. 50.

¹³ Н. Гончаренко. Советы Донбасса в 1917 г., Донецк, 1957; його ж. Октябрь в Донбассе, Луганск, 1961; його ж. Борьба за укрепление власти Советов в Донбассе, Луганск, 1963; В. Я. Борщевский. Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции, Днепропетровск, 1962; Х. Лукьянов. Красная Гвардия Донбасса, Донецк, 1958; Н. Первак. Жовтневі дні в Донбасі, Донецьк, 1957; та ін.

¹⁴ М. Доній. Катеринославська більшовицька організація в революції 1905—1907 рр. До історії більшовицьких організацій на Україні (1905—1907 рр.), К., 1955; Л. Е. Бардагова. Из истории борьбы большевиков против социал-шовинистов в рабочем движении Екатеринославской губернии в годы первой мировой войны (1914—1916 гг.), Научные записки Днепропетровского госуниверситета, т. 66, вып. 6, 1958; В. Ваткевич. Луганські більшовики в Жовтневій революції, К., 1960; М. Я. Запорожець. Коммунисты Макеевки в борьбе за победу и укрепление Советской власти, Донецк, 1961; Н. И. Маценко. Большевики Донбасса в период реакции (1907—1910 гг.), Донецк, 1962.

¹⁵ Ф. Є. Лось. Революція 1905—1907 років на Україні, К., 1955; його ж. Робітничий клас України в 1907—1913 рр., К., 1962; П. М. Шморгун. Більшовицькі організації на Україні в період першої російської революції (1905—1907 рр.), К., 1955; його ж. В. І. Ленін і більшовицькі організації на Україні (1907—1917 рр.), К., 1960; П. А. Лавров. Рабочее движение на Украине в 1913—1914 гг., К., 1957; Й. Т. Щербина. Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914—1917 роках, К., 1963; У. Рядніна. Більшовицькі організації України у Жовтневій революції, К., 1958.

¹⁶ Григорій Іванович Петровський, К., 1961; Т. Колъяк. Комуніст Влас Чубар, К., 1963; В. Дробижев, Н. Думова, В. Я. Чубарь. Биографический очерк, М., 1963; М. Погребінський. Станіслав Вікентійович Косіор, К., 1963; А. Мельчин. Станіслав Косіор, М., 1964; та ін.

значного поширення, але ще був неорганізованим і стихійним, не зв'язаним з соціалізмом. Соціал-демократичні організації в Донбасі виникли значно пізніше, ніж у Петербурзі і Москві, ніж у сусідніх промислових центрах — Києві, Катеринославі, Харкові та Ростові.

Першою соціал-демократичною організацією в басейні був т. з. «Донський комітет РСДРП» — летуча організація, створена влітку 1898 р. групою київських і катеринославських соціал-демократів. На гектографі, встановленому в Ростові, члени комітету випустили і поширили чотири листівки, звернуті до робітників Маріуполя, Таганрога, Луганська і Юзівки, в яких повідомляли про утворення РСДРП і «Донського комітету», закликали пролетарів Донбасу до боротьби проти капіталістів і царизму¹⁷. На їхнє замовлення Київський комітет надрукував брошуру «Лист до шахтарів», яка теж поширювалась у Донбасі¹⁸. Як згадував Т. Л. Бондарев, брошура і листівки справили великий вплив на робітників¹⁹.

«Донський комітет» проіснував недовго (4 жовтня 1898 р. його було заарештовано), але його діяльність сприяла появі робітничих гуртків у Маріуполі, Юзівці та деяких інших пунктах басейну. В 1899 р. в Маріуполі активно діяла соціал-демократична група, тісно зв'язана з Катеринославським комітетом РСДРП. Серед її членів були відомі більшовики Ф. Д. Панфілов і М. М. Яковлев. Група вивчала марксистську літературу, твори В. І. Леніна: «Завдання російських соціал-демократів» і «Пояснення закону про штрафи», випускала на гектографі листівки, брала участь у підготовці страйку робітників маріупольських заводів. Вона підписувала свої видання — «Донський комітет РСДРП» і планувала згодом розгорнути діяльність на весь Донбас²⁰. Але під час придушення страйку 1899 р. організацію розгромили жандарми²¹.

На початку ХХ ст. під впливом ленінської «Искры» соціал-демократичний рух у Донбасі посилюється. За участю учнів Леніна, колишніх членів петербурзького «Союзу боротьби» В. А. Шелгунова, К. М. Норинського та І. І. Яковлева в 1900 р. був утворений соціал-демократичний гурток на заводі Гартмана в Луганську²². Згодом виникли гуртки на інших підприємствах і серед ремісничих пролетарів міста. Луганські соціал-демократи підтримували зв'язки з Катеринославським комітетом РСДРП, полтавською групою сприяння «Искре». В березні 1903 р. вони вступили в безпосередній зв'язок з редакцією «Искры»²³. В 1900 р. був покладений початок існуванню соціал-демократичної організації в Бахмуті. В наступному році з участю А. В. Шестакова розгорнула діяльність соціал-демократична група в Маріуполі²⁴. В грудні цього року вона звернулася в «Искру» з проханням надсилати їй газету та іншу літературу²⁵. В 1902 р. А. В. Шестаков переїхав у Юзівку і активізував роботу місцевої групи соціал-демократів. У 1901—1902 рр. Г. І. Петровський та П. О. Мойсеєнко створили робітничі гуртки на Щербинівському, Нелепівському і Микитівському рудниках²⁶. У цей час соціал-демо-

¹⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. МЮ, ТК 1898, спр. 11713, арк. 3—5, 13—14, 37—43.

¹⁸ Второй съезд РСДРП. Протоколы, М., 1959, стор. 545; журн. «Літопис революції», 1924, № 1, стор. 180—181.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, од. зб. 283, арк. 2.

²⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 1448, арк. 3, 11; ЦДАЖР СРСР, ф. МЮ, ТК, 1899, спр. 12036, арк. 74—81.

²¹ Второй съезд РСДРП. Протоколы, стор. 546.

²² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 1403, арк. 12; Державний архів Дніпропетровської області, ф. 11, 1899, спр. 310, арк. 15—27.

²³ У истоков партии, журн. «Вопросы истории КПСС», 1963, № 12, стор. 96.

²⁴ А. Шестаков. Названа стаття, стор. 157—158.

²⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 4, н., од. зб. 1699, арк. 1.

²⁶ Г. І. Петровський. З революційного минулого, К., 1958, стор. 33.

кратичні гуртки і групи виникли також у Макіївці, Таганрозі, Алчевську, Сулині, на ст. Панютино, на ряді рудників басейну.

В січні 1902 р. виник «Соціал-демократичний союз гірничозаводських робітників», який поступово об'єднав більшість донецьких організацій РСДРП. Влітку 1903 р. він нараховував до 400 членів²⁷. На початку своєї діяльності союз відіграв позитивну роль у розвитку соціал-демократичного руху в Донбасі. Він сприяв зміцненню зв'язків місцевих організацій з «Искрой», поширенню в них іскрівської літератури, праці «Що робити?» та інших творів В. І. Леніна. В грудні 1902 р. союз визнав Організаційний комітет по скликанню II з'їзду РСДРП і встановив зв'язки з ним. У квітні 1903 р. «Искра» опублікувала заяву про визнання союзом газети як керівного органу. Проте «Соціал-демократичний союз гірничозаводських робітників» не був послідовно іскрівською організацією. В його комітеті переважали нестійкі, опортуністичні елементи (І. Н. Мошинський, М. С. Балабанов та ін.), в місцевих організаціях далеко не завершилась боротьба між прихильниками і противниками «Искры». Комітет союзу розходився з «Искрой» в ряді важливих ідеологічних, політичних і організаційних питань, не поривав зв'язків з організаціями «економістів» у Росії і за кордоном, поширюючи їх літературу. Союз із запізненням перейшов до політичної агітації, в розумінні якої збивався на тред-юніоністські позиції. На II з'їзді РСДРП делегат союзу І. Н. Мошинський входив до групи центру, а після з'їзду став меншовиком.

Після II з'їзду РСДРП, заслухавши доповідь делегата, комітет союзу прийняв меншовицьку резолюцію. У відповідь на це В. І. Ленін від імені редакції «Искры» в жовтні 1903 р. звернувся з листом до союзу, в якому викривав опортуністичну і дезорганізаторську суть його позиції²⁸. Приховавши цей лист від місцевих організацій, комітет союзу посилив розкольницьку діяльність в РСДРП. Наприкінці року він скликав конференцію союзу гірничозаводських робітників (або Донецького союзу РСДРП, як він став називатись з цього часу), в якій брали участь Юзівська, Маріупольська, Луганська, Бахмутська та інші організації. Конференція підтвердила меншовицьку позицію комітету Донецького союзу²⁹. Рядові ж члени союзу, дезінформовані керівниками комітету і місцевих груп союзу, не зразу розібрались у рішеннях II з'їзду РСДРП. Проте меншовицька лінія союзу хоч і гальмувала, але не могла перешкодити розмежуванню всередині місцевих організацій, яке продовжувалось.

У боротьбі з опортуністами революційна частина донецьких соціал-демократів спиралась на допомогу Катеринославського комітету, який постачав її більшовицькою літературою, направив у басейн Ф. А. Сергеева (Артема), О. В. Мальцева, Д. М. Овчинкіна та інших більшовиків³⁰. Вона мала також підтримку від закордонного більшовицького центра і В. І. Леніна. Направлена на початку 1905 р. в Катеринослав група партійних працівників (І. І. Шварц, П. М. Лепешинський, Е. В. Луганський та ін.) одержала від Леніна завдання проникнути в район Донецького союзу і на противагу йому створити в басейні більшовицький центр.

Першою в Донбасі на позиції більшовизму стала Луганська орга-

²⁷ Доклады социал-демократических комитетов II съезда РСДРП, М.—Л., 1930, стор. 198.

²⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 152—153.

²⁹ Газ. «Искра», 25 січня 1904 р.

³⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 1188, арк. 3—4, 12; оп. 2, од. зб. 424, арк. 11; ЦДАЖР СРСР, ф. МЮ, І діловодство, 1906, спр. 39, арк. 12—18; 1905, спр. 46, арк. 1, 3.

нізація на початку 1905 р. Перед цим у Луганську діяли соціал-демократичні гуртки і групи Л. Дермана, І. Пилькевича, К. Ворошилова та І. Рижова. Реміснича група Л. Дермана, представлена в Донецькому союзі, складалась переважно з меншовиків. Більшість членів решти груп після обговорення доповідей про II з'їзд РСДРП, наприкінці 1904 р., стали більшовиками³¹. З приїздом до міста Е. В. Лугановського в кінці березня 1905 р. позиції більшовиків ще більш зміцніли. До їх рук перейшло керівництво Луганською організацією РСДРП. Вона єдина з усіх груп Донецького союзу висловила за необхідність скликання III з'їзду партії³². У квітні 1905 р. Е. В. Лугановський повідомляв В. І. Леніна, що Луганська організація стала більшовицькою³³. Катеринославський комітет більшовиків сповіщав у цей час Ілліча, що «проникли в район Гірничозаводського союзу, Луганськ уже наш»³⁴. Про це писав Леніну і П. М. Лепешинський³⁵.

В квітні—травні 1905 р. катеринославські та луганські більшовики (С. Вульфсон, І. Рижов, І. Пилькевич, Қ. Кариков та ін.) утворили кілька більшовицьких груп на Карпівському, Жилівському, Павлівському та інших рудниках Донбасу³⁶. Спираючись на них, Катеринославський і Луганський комітети більшовиків приступили до утворення Рудничного союзу РСДРП. У травні Катеринославський комітет випустив повідомлення про утворення Організаційного бюро Рудничного союзу РСДРП, яке було передруковане в ленінському «Пролетарии»³⁷. Рудничний союз розгорнув значну діяльність, що змусило меншовиків обговорити питання про ставлення до нього на червневій конференції Донецького союзу³⁸. Але арешти перервали роботу цієї організації.

Влітку 1905 р. Південне бюро ЦК РСДРП, що знаходилось у Києві, направило в Донбас Л. Л. Шкловського, Н. Л. Ліфшиця (А. А. Фабричного) та інших працівників, які відвідали Луганськ, Єнакієве, Горлівку і Таганрог, виступали там з доповідями про III з'їзд партії³⁹. За допомогою Н. Л. Ліфшиця оформилась більшовицька група в Таганрозі. Її очолили Т. Л. Руденко і А. М. Волошин. Як і Луганська організація, вона схвалила рішення III з'їзду і просила ЦК включити її «до складу партії»⁴⁰. Восени 1905 р. більшовики із Залізничної районної організації Катеринослава утворили ЦК службовців Катерининської залізниці. Цей орган більшовиків вів значну партійну роботу на лінії залізниці в Донбасі, надсилав туди А. А. Вербова, М. А. Кирилова, М. М. Авдеева та інших більшовиків⁴¹.

Ці організаційні заходи, а також поширення ленінської літератури⁴² сприяли зміцненню більшовицького впливу в соціал-демокра-

³¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 1676, арк. 9—10; од. зб. 1376, арк. 4.

³² Там же, од. зб. 1145, арк. 10—11; Третій съезд РСДРП. Сб. документов и материалов, М., 1955, стор. 222—224.

³³ Журн. «Пролетарская революция», 1926, № 4, стор. 40.

³⁴ Там же, стор. 15.

³⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 25, оп. 34, од. зб. 19371.

³⁶ Там же, ф. 124, оп. 1, од. зб. 1676, арк. 11; газ. «Искра», 18 липня 1905 р., журн. «Пролетарская революция», 1926, № 4, стор. 42.

³⁷ Газ. «Пролетарий», 17(4) червня 1905 р.

³⁸ Газ. «Искра», 13 серпня 1905 р.

³⁹ Л. Шкловский. Назв. стаття, стор. 195—201; журн. «Пролетарская революция», 1926, № 4, стор. 43—45; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 26, оп. 13 н., од. зб. 19787, арк. 1—3.

⁴⁰ Газ. «Пролетарий», 14(1) вересня 1905 р.

⁴¹ Журн. «Пролетарская революция», 1925, № 1, стор. 251, ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 2, од. зб. 17, арк. 6—7.

⁴² Й. Багмут, П. Шморгун. Твори В. І. Леніна на Україні. К., 1960, стор. 28, 38—39, 46; ДОДА, ф. 9, 1905, спр. 1159, арк. 105; спр. 1155, арк. 162; спр. 1486, арк. 7; та ін.

гичних групах Донбасу. Так, у Горлівській організації активно діяла група більшовиків під керівництвом А. С. Гречнева і М. Ф. Смирнова. З нею були тісно зв'язані більшовицькі групи на Микитівському, Нелепівському і Щербинівському рудниках, в яких брали участь Н. Г. Дубовий, С. М. Білозоров, Є. Р. Передельський, Г. З. Троянов та інші більшовики. Революційну роботу більшовиків в Алмазно-Юр'ївській організації спрямовували П. О. Мойсеєнко, І. А. Кротько, І. С. Білостоцький. У Юзівській заводській групі працювали більшовики М. Й. Задави-свічка, І. П. Лагутенко, Д. Т. Корнієнко, П. Є. Покотілов і А. П. Шури-с. Більшовицькі групи й окремі більшовики діяли також у Макіївці, Авді-ївці, Дружківці, Гришиному, Костянтинівці, Краматорську та інших місцях Донбасу. Але всі ці групи організаційно ще не відмежувались від меншовиків і входили в об'єднані організації.

У перші місяці революції 1905 р. в Донбасі переважали економічні форми боротьби внаслідок засилля меншовиків. Із збільшенням авторитету більшовиків донецький пролетаріат переходив до політичної боротьби. Він брав активну участь у всеросійському жовтневому політичному страйку, організації Рад робітничих депутатів та проведенні грудневого збройного повстання. Більшовики керували Радами та іншими органами (постійними групами делегатів і розпорядчими комітетами) в Єнакієві, Таганрозі, Алчевську, Луганську, Горлівці, Дебальцеві та інших пунктах Донбасу. Лише Ради в Юзівці і Маріуполі, очолювані меншовиками, не стали центрами мобілізації робітників. Завдяки великій революційній роботі більшовиків Донецький басейн став основним районом збройної боротьби в дні грудневих подій на півдні Росії.

Після придушення збройного повстання більшовики Донбасу понесли великі втрати. Ряди меншовиків, навпаки, значно зросли, головним чином за рахунок дрібнобуржуазних попутників. У період спаду першої російської революції в басейні існували об'єднані соціал-демократичні організації, в яких переважали меншовики. Лише в Луганській організації РСДРП більшовики мали сталу більшість. В Юзово-Петровській, Костянтинівсько-Горлівській, Алмазно-Юр'ївській, Бахмутській, Маріупольській і Таганрозькій організаціях, в комітеті Донецького союзу і на його конференціях точилась гостра ідейна й організаційна боротьба, яка, за свідченням учасника, набула в цей час «апогею запальності»⁴³. Більшовицький центр і більшовики Петербурга, Москви, Катеринослава на допомогу однодумцям у Донбасі направили К. М. Самойлову, М. К. Владимірова, С. Г. Могилевського, Г. І. Петровського, О. В. Медведева, І. І. Ставського та інших працівників. Перед IV і V з'їздами РСДРП партійні організації басейну об'їздив посланець Леніна Д. І. Лещенко⁴⁴. Певну роль в організаційному зміцненні більшовицьких груп у Донбасі відіграла Катеринославська вузлова залізнична організація РСДРП, утворена в серпні 1906 р. До її складу ввійшли партійні групи станцій Дебальцеве, Харцизьк, Гришине, Сватове, Попасна та ін.⁴⁵ В басейні поширювалася значна кількість більшовицької літератури. Завдяки цьому посилювався вплив донецьких більшовиків у соціал-демократичних організаціях і серед робітників. Під керівництвом більшовиків революційний рух у Донбасі знову набув широкого розмаху. Більшовики брали участь в утворенні професійних спілок, активно використовували їх у революційній роботі серед робітників.

⁴³ А. Коломойцев. Из истории 1905 г. в Донбассе, журн. «Летопись революции», 1925, № 4, стор. 35; А. Максимов. Назв. стаття, стор. 14, 29—30.

⁴⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 1120, арк. 3, 5.

⁴⁵ Газ. «Пролетарий», 10 листопада 1906 р.

У II Державну думу від робітників Донбасу було обрано два депутати, одним з яких був луганський робітник-більшовик І. М. Нагих⁴⁶.

Про певні успіхи більшовизації соціал-демократичних організацій Донбасу в цей час свідчать і такі дані. Двоє з п'яти донецьких делегатів, посланих на IV (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП, були більшовиками. К. М. Самойлова і К. Є. Ворошилов представляли Луганську організацію більшовиків на V з'їзді. Один з двох делегатів, обраних Алмазно-Юр'ївською організацією, також був більшовиком⁴⁷. У травні 1907 р. в організаціях Донецького союзу РСДРП, за даними катеринославської більшовицької газети «Текущий момент», нараховувалось 6 тис. соціал-демократів⁴⁸. Луганська більшовицька організація перед V з'їздом РСДРП налічувала понад 1000 членів⁴⁹, Алмазно-Юр'ївська — 1515 соціал-демократів⁵⁰. Половину їх, як видно з даних про вибори делегатів на з'їзд, очевидно, становили більшовики. В меншій кількості більшовики діяли в Таганрозькій, Юзово-Петровській і Костянтинівсько-Горлівській організаціях. Отже, весною 1907 р. більшовики басейну становили близько третини всього складу Донецького союзу РСДРП. Але єдиною послідовно більшовицькою організацією цього району в другий період революції була луганська організація, яка стала центром згуртування всіх більшовицьких сил Донбасу.

Під ударами реакції в 1907—1910 рр. ряд соціал-демократичних організацій басейну розпався. Припинив існування і Донецький союз РСДРП. Більшість донецьких меншовиків ще в 1907 р. стала на шлях ліквідації, відійшла від партійного підпілля. Число членів соціал-демократичних організацій різко зменшилося. В цих умовах донецькі більшовики взяли на себе відповідальність за збереження і зміцнення партійних організацій. Завдяки їх мужності і героїзму, незважаючи на жорстокі репресії, в 1907—1908 рр. діяли Луганський і Костянтинівсько-Горлівський, в 1907—1910 рр. — Алмазно-Юр'ївський та Юзово-Петровський комітети партії. В донецьких соціал-демократичних організаціях у цей час активно працювали професіональні революціонери М. М. Швернік (Харцизьк, Макіївка), Р. Й. Волинкін (Юзівка) і Б. О. Васильєв (Юзово-Петровський комітет), передові робітники-більшовики С. В. Косіор, Й. В. Косіор (Алчевськ), Г. І. Петровський (Маріуполь), І. І. Шмиров (Луганськ), О. З. Чикирисов (Краматорськ) та ін. За нашими підрахунками, в 1908—1909 рр. у Донбасі існувало 35, в 1910 р. — 24 нелегальних організацій і груп. Переважна більшість їх за складом і характером діяльності була більшовицькою, в частині (Юзово-Петровська, Маріупольська, Таганрозька та ін.) — здійснювався блок більшовиків з меншовиками-партійцями. На кінець періоду реакції партійні організації Донбасу нараховували в своїх рядах 250—300 членів.

Донецькі партійні організації мали зв'язки з В. І. Леніним, Більшовицьким центром, з газетами «Пролетарий» і «Соціал-демократ». В басейні існувало кілька місць, на адреси яких Більшовицький центр надсилав листи і нелегальну літературу⁵¹. Восени 1907 і 1909 рр. партійні організації Донбасу відвідали агенти Більшовицького центру О. І. Свідерський, С. І. Гусев і С. В. Модестов. Вони допомогли місцевим більшовикам зміцнити нелегальні організації, познайомили їх з ленінськими настановами, з рішеннями V конференції РСДРП та наради розшире-

⁴⁶ У Думі І. М. Нагих переметнувся до меншовиків.

⁴⁷ Газ. «Текущий момент», 5 червня 1907 р. Делегати цієї організації з незалежних від них причин на з'їзд не прибули.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Газ. «Пролетарий», 2 травня 1907 р.

⁵⁰ Газ. «Текущий момент», 5 червня 1907 р.

⁵¹ Журн. «Исторический архив», 1959, № 1, стор. 43—45.

ної редакції «Пролетарія»⁵². Керуючись ними, більшовики Донбасу зробили кілька спроб утворення обласної організації. В червні 1909 р. переговори про це велись між групами Мар'ївки, Попасної, Дебальцева, Лисичанська, Алмазної, Луганська, Юзівки, Сватова і Куп'янська⁵³. В червні—серпні Юзово-Петровський комітет виступив з ініціативою скликання обласної партійної конференції⁵⁴. До неї залучались найбільш активні організації басейну та Катеринославська організація РСДРП⁵⁵. Але, зраджена провокаторами, конференція провалилась. У цей же час група партійців Катеринослава разом з більшовиками Луганська, Дебальцева та інших пунктів Донбасу намагалась відновити партійну організацію на Катерининській залізниці⁵⁶. Нарешті, Юзово-Петровський комітет в кінці 1909 р. підтримав діяльність С. В. Модестова, спрямовану на підготовку південної конференції РСДРП⁵⁷.

В роки реакції в боротьбі з ліквідаторами, одзовістами, троцькістами і примиренцями донецькі більшовики виконували завдання, поставлені В. І. Леніним, — пристосували організаційні форми і прийомні тактики до обстановки реакції, зберегли нелегальні організації, активно використовували легальні можливості, готували маси до нової революції. Соціал-демократичні організації басейну в цей час стали переважно більшовицькими. Ця перемога була закріплена в наступний період революційного піднесення.

Напередодні VI (Празької) конференції РСДРП у Донбасі нараховувалось 17 нелегальних груп, більшість яких відновила свою діяльність після масових провалів кінця 1910 — початку 1911 рр. Луганська, Юзівська і Петровська — найбільш активні організації підтримали агітацію за скликання загальнопартійної конференції, але не змогли взяти участі в ній. Луганська організація, керована В. Г. Юдовським, листовно солідаризувалася з конференцією. На основі рішень Празької конференції нелегальні організації Донбасу очищались від ліквідаторів, що подекуди пролізли в них, ідейно й організаційно зміцнювались. 2 серпня 1912 р. відбулася районна конференція Юзово-Петровської організації, яка схвалила рішення Празької конференції РСДРП і дала рішучу відсіч спробам приїжджого ліквідатора залучити організацію до участі в «Серпневій» антипартійній конференції. Місцевих ліквідаторів виключили з організації⁵⁸. Протягом 1912—1914 рр. Юзово-Петровський комітет об'єднував партійні групи Юзівки, Єнакієва, Макіївки, Вітки, Вознесенського, Берестово-Богодухівського і Риковського рудників, заводу Боссе та ін. Ця найбільша в Донбасі організація, за спогадами А. Б. Батова, нараховувала в 1914 р. 400 членів⁵⁹. Активно діяли в ці роки Луганська, Алмазно-Юр'ївська, Горлівська, Краматорська, Олександро-Грушевська та інші організації. В них працювали Г. І. Петровський, К. Є. Ворошилов, С. В. Косіор, В. В. Чубар, В. Й. Єрмощенко, А. Б. Батов, Я. В. Залмаєв, Р. Я. Терехов, С. Я. Дерман, О. О. Масленников, М. Й. Разумов та інші більшовики. На початку 1914 р. в басейні діяло 30 нелегальних організацій і груп, в яких налічувалось понад 500 членів партії. В роки піднесення партійні організації Донбасу разом з більшовиками України боролися за створення обласного партійного

⁵² Журн. «Летопись революции», 1927, № 3, стор. 147, 150—153; журн. «Пролетарская революция», 1924, № 6, стор. 200—202; ЦДІА УРСР, ф. 304, 1909, спр. 540-а, арк. 333.

⁵³ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1909, спр. 5, ч. 15, л. А, арк. 121.

⁵⁴ Газ. «Пролетарий», 11 липня 1909 р.

⁵⁵ ЦДІА УРСР, ф. 304, 1909, спр. 540-а, арк. 255.

⁵⁶ Там же, арк. 263—264, 268; спр. 549, арк. 108—109.

⁵⁷ Там же, 1910, спр. 667, арк. 22.

⁵⁸ ЦДІА УРСР, ф. 304, 1912, спр. 983, арк. 45, 77, 81.

⁵⁹ А. Батов. Назв. стаття, стор. 148.

об'єднання, рекомендованого В. І. Леніним⁶⁰. В 1914 р. вони брали участь у підготовці до VI партійного з'їзду.

Велику роль у зміцненні донецьких організацій більшовиків відіграла ленінська «Правда». Робітники басейну під керівництвом більшовиків брали участь у створенні газети, морально і матеріально підтримували її. В 1912—1914 рр. у «Правде» було надруковано понад 200 кореспонденцій з Донбасу. Десятки груп, тисячі робітників з більш як 30 пунктів району збирали кошти в фонд «Правды». Тільки в 9 пунктах басейну (Луганськ, Горлівка, Юзівка, Макіївка, Маріуполь та ін.), за нашими підрахунками, поширювалось вродзріб понад 1000 примірників газети. Крім того, понад 500 примірників доставлялось у Донбас по передплаті⁶¹. По розповсюдженню «Правды» та збору коштів Катеринославська губернія, включаючи Донбас, займала перше місце на Україні. Ленінська газета виховала тут, як і в інших районах, ціле покоління революційних робітників-правдистів.

Донецькі більшовики внесли значний вклад у завоювання перемоги на виборах до IV Державної думи, депутатом якої по робітничій курії від Катеринославської губернії було обрано Г. І. Петровського. Більшовицька фракція, керована Центральним Комітетом, використала думську трибуну для політичної освіти й організації робітничого класу. Петровський вів широку роботу в Думі в революційних цілях, а також позадумську партійну роботу. Як член ЦК, він керував більшовицькими організаціями Донбасу, представляв їх на Краківській і Поронінській нарадах ЦК РСДРП, знайомив з рішеннями цих нарад, здійснював зв'язки з В. І. Леніним. Крім того, 10 партійних організацій басейну були безпосередньо зв'язані з В. І. Леніним і ЦК РСДРП, листувалися з ними, одержували нелегальну літературу⁶².

Під керівництвом В. І. Леніна, активно використовуючи загально-російські і місцеві легальні органи, більшовики Донбасу в 1910—1914 рр. посилили політичну й організаційну діяльність, спрямували робітничий рух до нової революції. Відзначаючи провідну роль більшовиків у революційному русі в Донбасі, газета «Социал-демократ» писала: «Настрій майже всюди бойовий і більшовицький»⁶³.

Арешти й мобілізація на фронт на початку імпералістичної війни зруйнували ряд донецьких партійних організацій. Але в 1915 р. частину їх було відновлено. Наприкінці року діяли Макіївський і Луганський комітети більшовиків⁶⁴. В їх роботі брали участь С. І. Лапін, П. О. Алфьоров і Р. Б. Борисова, направлені з Петрограда, та В. Й. Єрмощенко, який втік із заслання. В кінці 1915 і 1916 рр. у Донбасі вів революційну роботу агент Бюро ЦК РСДРП Ю. Х. Лутовінов⁶⁵. Макіївський комітет об'єднував більшовицькі групи Макіївки, Єнакієва, Юзівки, Горлівки, Маріуполя, Костянтинівки, Віровського, Софіївського, Берестово-Бого-

⁶⁰ Хоч, як відомо, ці спроби були зірвані арештами, в історико-партійній літературі трапляються твердження про утворення після Празької конференції Донецького обласного комітету партії (Партия большевиков в годы первой мировой войны. Свержение монархии в России, М., 1963, стор. 93—94).

⁶¹ Підраховано нами за газ. «Пролетарская правда», 3 січня; «Путь правды», 22 квітня; «Трудовая правда», 1 липня 1914 р.

⁶² Журн. «Исторический архив», 1959, № 1, стор. 15—24; ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1912, спр. 5, ч. 23, л. А, арк. 1—4, 24; 1913, спр. 5, ч. 23, л. А, арк. 1—5, 10; ЦДА УРСР, ф. 304, 1914, спр. 1458, арк. 3—6; та ін.

⁶³ Газ. «Социал-демократ», 15 грудня 1913 р.

⁶⁴ А. Батов. Назв. стаття, стор. 153; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 2, од. зб. 421, арк. 5.

⁶⁵ М. Острогорський. Из історії більшовицьких організацій Горловсько-Шербинівського району на Донбасі, журн. «Літопис революції», 1929, № 4, стор. 110—111, 116; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 2156, арк. 6—7.

духівського та інших рудників⁶⁶. У цій організації активно працювали С. І. Лапін, А. Б. Батов, М. І. Острогорський, В. О. Варганов, Р. Я. Терехов, В. А. Валявко, Т. І. Кириленко, А. Н. Никифоров та інші більшовики.

Макіївський і Луганський комітети підтримували зв'язок з Петербурзьким комітетом і Бюро ЦК РСДРП, одержували від них газету «Соціал-демократ», праці В. І. Леніна «Соціалізм і війна», «Кілька тез» та ін.⁶⁷ Стаття «Кілька тез» була передрукована в нелегальній газеті «Правда труда», два номери якої влітку 1916 р. були видані Вознесенською групою більшовиків⁶⁸. В міру знайомства з ленінськими працями більшовики Донбасу зайняли чітко визначені антивоєнні позиції. Вони боролися проти війни, організували бойкот военно-промислових комітетів, готували маси до другої революції. Під керівництвом більшовиків у басейні розгорнувся великий антивоєнний страйковий рух, у 1916 р. відбувся загальний страйк шахтарів Горлівсько-Щербинівського району.

Партійні організації Донбасу в час війни були одними з найбільших на Україні. Але число груп і кількість членів партії цього району досі визначалися невірно. Так, у 1948 р. А. В. Калініченко нараховував у басейні 65 груп, що виникли під час війни⁶⁹. В 1957 р. цей автор разом з Ф. П. Остапенком перелічив 53 групи⁷⁰. Проте література, на яку посилаються автори, підтверджує існування в Донбасі в цей час лише 31 групи. До них слід додати не названі згаданими авторами 4 групи латиських соціал-демократів⁷¹. Отже, напередодні Лютневої революції в Донбасі діяло 35 партійних організацій і груп. Луганська організація в цей час налічувала 90—100 чоловік. Що ж до чисельності Макіївської районної більшовицької організації, яка об'єднувала більшість донецьких груп, то в ряді досліджень, за спогадами старих більшовиків, вона визначалася завищено — 1200 і 2000 чоловік⁷². Проте є документи, що дають можливість точно встановити число членів не лише Макіївської організації, а й усіх більшовицьких організацій Донбасу. На конференції 5 березня 1917 р. в Катеринославі брали участь делегати Макіївської і Луганської організації І. Вишняков, Ф. Сьомін і В. Шеховцов⁷³. У протоколах конференції відзначено: «Представники Донецького басейну від груп у кількості понад 500 чоловік»⁷⁴. Ця цифра реально відображає кількісний склад донецьких організацій більшовиків на початку 1917 р.

⁶⁶ М. Острогорський. Назв. стаття, стор. 110; А. Батов. Назв. стаття, стор. 158—160; та ін.

⁶⁷ А. Батов. Назв. стаття, стор. 157; М. Острогорський. Назв. стаття, стор. 111; Борьба за Советы на Артемовщине, стор. 205.

⁶⁸ Журн. «Летопись революции», 1926, № 6, стор. 178.

⁶⁹ А. В. Калініченко. Більшовики України в боротьбі проти першої світової імперіалістичної війни. Кандидатська дисертація, К., 1948. Додаток № 1.

⁷⁰ А. В. Калініченко, Ф. П. Остапенко. З історії боротьби більшовицьких організацій за перемогу соціалістичної революції на Україні, Наукові записки Київського держуніверситету, т. 16, вип. 11, 1957, стор. 309—326.

⁷¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 1372, арк. 5, 8; оп. 2, од. зб. 687, арк. 5.

⁷² Див. названі кандидатські дисертації Л. Бардагрової (стор. 210), Л. Никифорової (стор. 214), праці М. Острогорського (стор. 119), В. Модестова (стор. 96), М. Запорожець (1961, стор. 9—10) та ін. Автор даної статті раніше також дотримувався такої точки зору. П. Варгатюк. В. І. Ленін і Катеринославська більшовицька організація, Дніпропетровськ, 1961, стор. 154.

⁷³ І. Вишняков. Назв. стаття, стор. 222; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 2156, арк. 7.

⁷⁴ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.), К., 1957, стор. 3.

Перемога Лютневої революції створила нові умови для діяльності більшовицьких організацій Донбасу. Вийшовши з підпілля, донецькі більшовики розпочали активну політичну й організаторську роботу в масах. Ще до повернення В. І. Леніна в Росію вони зайняли в основному вірну лінію в революції. Конференція партійних організацій Катеринослава й Донбасу 5 березня 1917 р., обговоривши ставлення до збройного повстання й перевороту, до Рад робітничих депутатів, війни і миру, армії і міліції та інші питання, визначила чергові політичні й організаційні завдання місцевих більшовиків⁷⁵. Рішення конференції, хоч і мали деякі помилки і недоліки, відіграли позитивну роль у дальшій революційній діяльності більшовиків басейну. Конференція 5 березня рішуче висловилася проти об'єднання з дрібнобуржуазними партіями. Але, незважаючи на це, частина більшовиків Донбасу допустила серйозну помилку, вступивши в об'єднані з меншовиками організації. Ще перед Лютневою революцією такі організації мали місце в Дружківці та Олександрівсько-Грушівську⁷⁶. В березні 1917 р. вони виникли в Юзівці, Маріуполі, Таганрозі, Костянтинівці, Слов'янську, Бахмуті, Гришині, Іловайську. Всього в цей час у басейні існувало 14 об'єднаних організацій⁷⁷. Поширення в деяких місцях Донбасу об'єднаних настроїв пояснюється, насамперед, примиренським ставленням до меншовиків, політичною незрілістю і недосвідченістю частини більшовиків, що вступили до партії в роки війни, їх нерозумінням необхідності повного розриву з меншовиками і утворення окремих більшовицьких організацій. Крім того, об'єднані організації здебільшого виникли в районах, де велику частину населення становила дрібна буржуазія, а більшовики не мали значних сил, були перед цим неформальними, відірваними від ЦК і великих сусідніх організацій партії і тому не зуміли протистояти демагогії меншовиків. Хоч об'єднані організації охопили незначну частину донецьких більшовиків, вони гальмували їх боротьбу за викриття контрреволюційної суті дрібнобуржуазних партій та ізоляцію їх від мас.

Переважаюча більшість донецьких більшовиків дала рішучу відсіч об'єднаним спробам меншовиків. У березні—квітні 1917 р. в Донбасі діяло 45 місцевих, заводських і рудничних організацій і груп більшовиків⁷⁸. Вони радісно зустріли звістку про повернення з еміграції В. І. Леніна, одностайно схвалили його Квітневій тези і керувалися ними в своїй боротьбі за дальший розвиток революції. Найбільші організації басейну — Луганська, Макіївська, Горлівсько-Щербинівська, Єнакіївська та інші — вже з березня встановили безпосередні зв'язки з ЦК РСДРП(б). На партійну роботу в Донбас прибули К. Є. Ворошилов, Ю. Х. Лутовінов, О. Я. Пархоменко, Ш. А. Грузман, Я. З. Друян, Е. М. Медне, Я. В. Залмаєв, В. О. Варганов, пізніше Г. І. Петровський, Д. І. Пономарьов, В. М. Залезський, В. П. Горін-Галкін, Б. Й. Магидов та інші більшовики, які допомогли місцевим більшовикам порвати з меншовиками і створити міцні більшовицькі організації. Партійні організації Донбасу брали активну участь у підготовці соціалістичної революції, в загальнопартійному будівництві. На VII (Квітневій) конференції РСДРП(б) делегати від Донбасу і Катеринослава представляли

⁷⁵ Большевистские организации Украины... (март — ноябрь 1917 г.), стор. 3—8.

⁷⁶ Борьба за Советы на Артемовщине, стор. 177, 189—190; газ. «Донецкий пролетарий», 10 грудня 1917 р.

⁷⁷ Большевистские организации Украины... (март — ноябрь 1917 г.), стор. 398, 399, 600, 651, 660—661; Борьба за Октябрь на Артемовщине, стор. 77, 79, 81, 82, 344; Рассказы о великих днях. Воспоминания старых большевиков Донбасса, Донецк, 1957, стор. 78, 105; газ. «Правда», 13 січня 1917 р.; та ін.

⁷⁸ Підраховано за матеріалами партійних архівів і більшовицької преси, публікаціями документів і спогадів старих більшовиків.

5423 члени партії⁷⁹. На ній були присутні делегати не однієї-двох, як досі відмічалось у літературі, а чотирьох більшовицьких організацій басейну — Луганської (К. Є. Ворошилов), Горлівської (Ш. А. Грузман), Макіївської (Ю. Х. Лутовінов, І. Д. Вишняков) та Єнакіївської (прізвище делегата не встановлено)⁸⁰. Керуючись Квітневими тезами В. І. Леніна та рішеннями Квітневої конференції, донецькі більшовики викривали угодовство меншовиків і есерів, зміцнювали свої позиції в Радах, профспілках, фабрично-заводських і рудничних комітетах, боролися за дальший розвиток революції.

Перед VI з'їздом РСДРП(б) в Донбасі існувало 78 міських, районних, заводських і рудничних організацій, що налічували понад 10 тис. комуністів⁸¹. В це число ввійшли також більшовицькі групи Юзівки, Маріуполя, Костянтинівки, Гришина, Парамонівського рудника і Слов'янська, які вийшли з об'єднаних організацій. Місцеві більшовики активно сприяли утворенню обласного об'єднання Донецького і Криворізького басейнів, яке разом з партійними організаціями Південно-Західної області передувало Комуністичній партії України. На VI з'їзді партії від Донбасу було 8 делегатів, що становили половину всієї партійної делегації України⁸².

Після VI з'їзду в басейні виник ряд нових більшовицьких організацій. На початку жовтня 1917 р. на Катеринославській губернській партійній конференції було представлено 22 тис. членів партії, в тому числі понад 17 тис. від Донбасу⁸³. Більшовицькі організації східної частини басейну в цей час нараховували близько 6 тис. членів⁸⁴. Крім того, в середині жовтня, порвавши з меншовиками, до складу РСДРП(б) ввійшла Дружківська організація, що налічувала 2100 членів⁸⁵. Отже, напередодні Жовтневої революції в Донбасі було 25 тис. більшовиків. На кінець року число їх становило вже понад 30 тис., а загальна кількість партійних організацій цього району зросла до 125⁸⁶. Майже половина з них підтримувала безпосередні зв'язки з ЦК РСДРП(б)⁸⁷, одержувала від нього інструктивні листи, газети, брошури В. І. Леніна та іншу допомогу. На кінець 1917 р. в Донбасі не залишилося жодної об'єднаної організації.

Організаційно і політично зміцнюючись, донецькі більшовики успішно завойовували масові організації трудящих. Протягом серпня—жовтня вони домоглися більшовизації більшості Рад, фабзавкомів і профспілок басейну. 19 із 24 районних і міських Рад Донбасу, представлених на II Всеросійському з'їзді Рад, вимагали встановлення Радянської влади⁸⁸. Очолівши боротьбу трудящих басейну за перемогу соціа-

⁷⁹ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Протоколы, М., 1957, стор. 149.

⁸⁰ Там же, стор. 327; журн. «Исторический архив», 1959, № 5, стор. 34, 35, 36, 40; И. Вишняков. Назв. стаття, стор. 227; Казимирчук. Назв. стаття, стор. 48.

⁸¹ Підраховано нами за архівними й літературними джерелами.

⁸² Шестой съезд РСДРП(б). Протоколы, М., 1958, стор. 303—304, 307. Восьмим був. Г. Н. Мельничанський — делегат від партійних груп Маріуполя, Павлограда, Парамонівського і Свилярівського рудників. Большевистские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.), стор. 400.

⁸³ Підраховано нами по газ. «Звезда», 3 і 5 жовтня 1917 р. та ін.

⁸⁴ Большевистские организации Украины (март — ноябрь 1917), стор. 623.

⁸⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 282, арк. 1.

⁸⁶ Підраховано нами. Для порівняння відзначимо, що в Катеринославській частині Донбасу в цей час існувало 14 меншовицьких організацій, які налічували близько 6 тис. членів (газ. «Борьба», 24 листопада 1917 р.).

⁸⁷ В. В. Аникеев. Некоторые новые сведения по истории Октябрьской революции, журн. «Вопросы истории КПСС», 1963, № 9, стор. 104.

⁸⁸ Второй Всероссийский съезд Советов Р. и С.Д., М.—Л., 1928, стор. 144—152

лістичної революції, більшовики створювали і озброювали загони Червоної гвардії, готували маси до збройного повстання. Через делегатів Демократичної наради і Г. І. Петровського, який у жовтні відвідав Маріуполь, Юзівку, Макіївку та інші пункти Донбасу, план збройного повстання, викладений в листах В. І. Леніна ЦК РСДРП(б), став відомий ряду донецьких партійних організацій⁸⁹. Ось чому переможне збройне повстання в Маріуполі відбулось у той же день, що й в Петрограді⁹⁰. На цю ж дату намічалось повстання в Макіївці, але воно було попереджене каледінцями⁹¹.

Перемога Жовтневого збройного повстання в Петрограді, радісно зустрінута в Донбасі, дала поштовх до розгортання боротьби за владу Рад. Радянська влада негайно була встановлена в Луганську, Єнакієві, у Горлівсько-Щербинівському районі. В наступні місяці в боротьбі проти Каледіна і Центральної ради весь Донбас став Радянським. Захистивши історичні завоювання Жовтня в роки громадянської війни, донецькі більшовики разом з усією партією і народом розпочали будівництво нового суспільства.

Отже, виникнувши в роки першої російської революції, зміцнівши і загартувавшись у період між першою і другою революціями, партійні організації Донбасу в 1917 р. стали одним з найбільших загонів Комуністичної партії, який відіграв важливу роль у перемозі Жовтня на Україні.

⁸⁹ Рассказы о великих днях, стор. 61, 107; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 142, арк. 56—58, 96, 226.

⁹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 393, оп. 2, спр. 30, арк. 76.

⁹¹ А. Тр о ш и н. Назв. стаття, стор. 151—152.

До 60-річчя революції 1905—1907 рр.

Ф. Є. ЛОСЬ, Л. В. ОЛІНИК

СТАН І ЗАВДАННЯ ВИВЧЕННЯ РЕВОЛЮЦІЇ 1905—1907 РОКІВ НА УКРАЇНІ

Революція 1905—1907 рр. в Росії була першою народною революцією епохи імперіалізму. Вона пробудила до політичного життя мільйони робітників та селян і дала героїчні зразки беззавітної революційної боротьби, на яких виховувались і які наслідували трудящі маси не тільки Росії, а й багатьох інших країн світу. В період першої російської революції закладались основи союзу робітничого класу і селянства — тієї суспільної сили, яка зламала опір відживаючих класів і завоювала перемогу в жовтні 1917 р.

У вогні революційних боїв зміцніла і загартувалася дружба трудящих усіх національностей нашої країни. Пліч-о-пліч з російським пролетаріатом і селянством вели героїчну боротьбу проти царизму, поміщиків і буржуазії робітники і селяни України, Білорусії, Польщі, Прибалтики, Закавказзя, Середньої Азії та інших окраїн царської Росії. Російська революція 1905—1907 рр. не тільки потрясла царське самодержавство і завдала серйозного удару пануванню поміщиків і капіталістів у Росії, але й стала могутнім поштовхом піднесення робітничого руху в Європі і національно-визвольної боротьби народів колоніальних і залежних країн.

В. І. Ленін надавав виняткового значення вивченню досвіду першої російської революції. «На російську соціал-демократію,— писав він зразу ж після революції,— безсумнівно, лягає обов'язок найбільш старанного і всебічного вивчення нашої революції, поширення в масах обізнаності з її формами боротьби, формами організацій та ін., зміцнення революційних традицій в народі, вкорінення в маси переконання, що єдино і виключно революційною боротьбою можна добитися скільки-небудь серйозних і скільки-небудь тривких поліпшень, неухильне викриття всієї низькості тих самовдоволених лібералів, які заражають суспільну атмосферу міазмами «конституційного» низькопоклонства, зрадництва і молчальництва... Нам треба подбати,— і крім нас не буде кому подбати,— про те, щоб народ знав ці повні життя, багаті на зміст і великі за своїм значенням і своїми наслідками дні...»¹

В. І. Ленін ставив завдання вивчати досвід московського, донецького, ростовського й інших повстань і вказував, що ці зразки боротьби повинні служити маяком у справі виховання нових поколінь борців. У некролозі, присвяченому І. В. Бабушкіну (1910 р.), звертаючись до робітників, він просив надсилати спогади про російську революцію і пролетарів-героїв грудневого збройного повстання 1905 р. «Минули вже п'ять роковини грудневого повстання 1905 року,— писав В. І. Ленін.— Будемо шанувати ці роковини, згадуючи робітників-передовників, які

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 23.

полягли в боротьбі з ворогом. Ми звертаємось з просьбою до товаришів робітників збирати і прислати нам спогади про тодішню боротьбу...»² В. І. Ленін говорив про необхідність написання брошур і статей про визначних діячів партії, учасників революції, без яких «російський народ лишився б назавжди народом рабів, народом холопів»³.

Першим неперевершеним дослідником революції 1905—1907 рр. був В. І. Ленін. В його працях «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», «Доповідь про революцію 1905 року», «До оцінки російської революції» та в ряді інших творів дано глибокий аналіз причин, характеру, рушійних сил, особливостей і історичного значення першої російської революції. Класичні праці В. І. Леніна заклали основи розробки першої російської революції, її наукової історіографії. Для вивчення революції і поширення її ідеї серед трудящих країни ще в дожовтневий час чимало зробили соратники В. І. Леніна — І. І. Скворцов-Степанов, М. І. Ольмінський, В. В. Воровський та ін., які часто виступали на сторінках більшовицької преси і в дні революції, і в наступні роки. Праці В. І. Леніна і його соратників викривають буржуазно-націоналістичних, меншовицько-есерівських та інших фальсифікаторів революції 1905—1907 рр.

Події революції 1905—1907 рр. привернули увагу багатьох письменників. З глибоким хвилюванням писав В. Г. Короленко про повстання в с. Великі Сорочинці на Полтавщині у грудні 1905 р. та про нелюдську розправу над селянами царських військ⁴. «Сорочинская трагедия» В. Г. Короленка — це гнівний протест письменника-гуманіста проти дикої сваволі царських чиновників по відношенню до замучених тяжкою працею і політичним безправ'ям селян.

Революційний демократ М. М. Коцюбинський, на підставі особистих спостережень і глибокого вивчення численних документів, правдиво і хвилююче показав селянський рух на Чернігівщині. У повісті «Фата моргана» в образах Марка Гуші і Прокопа Кандзюби письменник відтворив народження нових, революційних сил у селянській масі, показав тих нових людей, про яких писав В. І. Ленін, говорячи про зрушення, що сталися на селі в період революції 1905 р.: «В російському селі з'явився новий тип — свідомий молодий селянин. Він мав стосунки із «забастовщиками», він читав газети, він розповідав селянам про події в містах, він роз'яснював сільським товаришам значення політичних вимог, він закликав їх до боротьби проти великих землевласників-дворян, проти попів і чиновників»⁵. М. М. Коцюбинський зумів правдиво змалювати дві соціальні війни в українському селі, так яскраво розповівши про дику куркульську розправу над біднотою в с. Вихвостіві.

Уже в дожовтневий період з'явилися розвідки буржуазних дослідників, де висвітлювались окремі питання революції 1905—1907 років. Автори цих праць не змогли, звичайно, дати правильну оцінку тій чи іншій події, але вони подають іноді дуже цінні і цікаві факти. Є. Чириков, наприклад, використавши матеріали судового процесу (показання свідків тощо), наводить численні факти голодного животіння селян, поміщицької сваволі, що й було причиною повстання та розгрому цукрового заводу українського магната-цукрозаводчика Терещенка⁶. Ряд матеріалів було надруковано на сторінках журналів («Былое» та ін.).

² В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 322.

³ Там же.

⁴ В. Короленко. Сорочинская трагедия (по данным судебного расследования), СПб., 1907.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 224.

⁶ Е. Чириков. В сахарном королевстве (по поводу Глуховского процесса), М., 1907.

Широке наукове вивчення першої російської революції розпочалось тільки після Жовтневої соціалістичної революції. Чимало праць, присвячених вивченню революції 1905—1907 рр. на Україні, було написано і видано в зв'язку з двадцятирічним (1925 р.) і двадцятип'ятирічним (1930 р.) ювілеями. Тоді з'явилися намагання показати події революції в широкому плані⁷. Автори використали не відомі раніше матеріали, навели багато цікавих фактів з історії робітничого і селянського руху. Особливо багато цінних даних містить «Хронологія» М. І. Мебеля, що нею і досі користуються дослідники. Тоді ж вийшло кілька праць, присвячених висвітленню робітничого і селянського руху на Україні, автори яких зробили спробу дати систематичний виклад революційних подій на Україні окремо в місті й на селі⁸. На жаль, «Нариси» М. Балабанова написані дуже стисло і через це часто важливі події лише згадуються. В. Качинський зібрав деякий новий матеріал, але обмежився висвітленням селянського руху 1905 р. Праці мають серйозні методологічні помилки. Про науково-теоретичний рівень праці Н. Мірзи-Авак'янц свідчить уже те, що селянські рухи вона розглядала з точки зору заподіяних розрух.

Протягом 20 — початку 30-х рр. вийшло багато праць, присвячених висвітленню революційних подій в окремих містах⁹, робітничого і селянського руху в окремих губерніях, районах і навіть селах¹⁰. Часто ці праці писали безпосередні учасники й керівники подій, і, отже, цінність їх незаперечна і для наших днів. О. Шліхтер, наприклад, був одним із видатних керівників більшовиків України вже в ті буремні дні революції. В жовтні—листопаді 1905 р. він очолював київських більшовиків і брав найактивнішу участь у революційних подіях міста. Незважаючи на недоліки теоретичного характеру, певну наукову цінність і сьогодні становлять праці І. Дроздова і С. Глушка, де зібрано багато матеріалу про селянські рухи на Чернігівщині восени 1905 р.

Кілька праць було присвячено окремим питанням революції 1905—1907 рр. на Україні, як, наприклад, Радам робітничих і селянських депутатів¹¹, Селянській спілці¹², участі жінок, робітничої і студентської молоді в революції¹³, збройним революційним виступам у царській армії і

⁷ Л. Дмитрова. Україна в 1905 році, Харків, 1925; 1905 г. на Украине, хроника и материалы, под ред. М. И. Мебеля, т. I, Харьков, 1926; М. М. Майоров. Большевизм и революция 1905 року на Україні, Харків, 1930; та ін.

⁸ М. Балабанов. Нариси з історії робітничого руху на Україні, Харків, 1928; В. Качинський. Селянський рух на Україні в роки 1905—1907, ч. I, рік 1905, Харків, 1927; Н. Мірза-Авак'янц. Селянські розрухи на Україні 1905—1907 рр., Харків, 1925; та ін.

⁹ О. Шліхтер. Київ за Жовтневих днів 1905 року, Харків, 1926; Ю. Борисович. 1905 год в Харькове, Харьков, 1926; Ф. Ястребов. 1905 рік у Києві, К., 1930; та ін.

¹⁰ И. П. Дроздов. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905—1906 гг., М.—Л., 1925; А. С. Кирзнер. Горнорабочие Донбасса и Криворожья в первой российской революции, Харьков, 1926; Т. Харченко. 1905 год в Донбассе, Л., 1926; С. Глушко. З селянських рухів на Чернігівщині 1905 року, журн. «Україна», 1925, № 4; А. Щербак. 1905 год в Сумском уезде, журн. «Пролетарская революция», 1926, № 7; В. Трутовский. Сорочинская трагедия, М., 1928; та ін.

¹¹ В. Манилов. Киевский Совет рабочих депутатов в 1905 г., К., 1926; С. Каллун. Катеринославська Рада робітничих депутатів у революції 1905 р., Харків, 1931; та ін.

¹² М. Свідзінський. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року, журн. «Літопис революції», 1928, № 6; 1929, № 1, 2, 3; О. Александров. Селянська спілка перед царським судом, Харків, 1930.

¹³ А. Козаченко. Жінка-селянка в революції 1905 р. на Полтавщині, журн. «Знання», 1925, № 38—39; Е. Гороховская. Женщина в революції 1905 г. в Одессе, журн. «Пути революции», 1926, № 2—3; М. Гуревич. Київська робітничая шкільна молодь у революції 1905 р., Харків, 1932; та ін.

флоті¹⁴. Багато цінних матеріалів (спогади учасників революції, статті, розвідки) з окремих питань революції (революційні події в окремих містах, губерніях, повітах і селах) було вміщено також у журналі «Літопис революції» (заснований 1922 р.); цей орган надрукував чимало матеріалів і про діяльність більшовицьких організацій¹⁵. Тому є всі підстави вважати його важливим джерелом вивчення революції 1905—1907 рр. на Україні.

Серйозним досягненням була підготовка і видання збірників спогадів і документів про революцію 1905—1907 рр. на Україні. Ці збірники містили чимало нового, ще не опублікованого, але були присвячені лише окремим повітам, подекуди губерніям і зовсім не мали загальних даних з усієї України. Їхнім недоліком було й те, що матеріали, як правило, обмежувалися тільки 1905 р. і не розкривали соціально-економічних передумов революції¹⁶. Низьким був і їх археографічний рівень.

Все зроблене протягом 20—початку 30-х рр. у вивченні революції 1905—1907 рр. на Україні було певним досягненням радянської історичної науки. Важливо, що в написанні окремих праць, нарисів, статей, спогадів брали участь безпосередні активні учасники революції, видатні партійні працівники, широко показувались люди — керівні і рядові учасники революційних подій. У науковий обіг вводилося все більше нових матеріалів. Отже створювалися передумови для більш широкого і глибокого вивчення історії першої російської революції наступним поколінням радянських істориків.

Однак у ті роки зовсім не було узагальнюючих праць, для переважної більшості опублікованих матеріалів спільним є зовсім недостатнє використання партійних документів (III, IV і V з'їздів РСДРП) і спадщини В. І. Леніна; вони висвітлювали переважно окремі питання революції або локальні події, за незначним винятком, не досліджували соціально-економічних передумов революції; подекуди автори ідеалізували меншовиків, есерів та інші дрібнобуржуазні партії, водночас недостатньо показували роль більшовицьких організацій. В усіх працях відсутня навіть постановка питання про національно-визвольний рух. Серйозним недоліком було і те, що вони обмежувалися висвітленням подій революції 1905 р.

На середину 30-х рр. у нашій країні сталися величезні соціально-економічні зрушення. Успішно здійснювалась політика індустріалізації, завдяки чому на соціалістичних засадах перебудовувалось сільське господарство. Великого розмаху набрало культурне будівництво. На бік Радянської влади в основному перейшла вся стара, зростала й міцніла нова радянська інтелігенція. Отже в молодій Країні Рад створювались усі необхідні умови для бурхливого розвитку науки, в тому числі й історичної.

Але на той час склався ворожий духу марксизму-ленінізму культ особи Сталіна, який завдав величезної шкоди всьому соціалістичному

¹⁴ В. М а н и л о в. Вооруженное восстание в частях Киевского гарнизона (ноябрь 1905 г.), К., 1926; Ю. Б о ч а р о в. Севастопольское восстание, М., 1925; А. Г е р а с и м о в. Красный броненосец. Вооруженное восстание в 1905 г. на броненосце «Потемкин Таврический», Л., 1925; та ін.

¹⁵ Докладний розгляд літератури з історії більшовицьких організацій України періоду першої російської революції зроблено П. М. Шморгуном у статті «Історіографія більшовицьких організацій України періоду першої російської революції», «Український історичний журнал», 1961, № 6, стор. 113—120.

¹⁶ 1905 год в Харькове. Сборник 1, Харьков, 1925; 1905 год на Полтавщине. Сборник, Полтава, 1925; 1905 рік у Києві та на Київщині. Збірник статей та спогадів, К., 1926; 1905 рік на Сумщині. Збірник, Суми, 1930; 1905 год на Николаевщине. Хроника, статьи и материалы по истории революции 1905 г. на Николаевщине, Николаев, 1925; та ін.

будівництву. Великим гальмом він став і в розвитку суспільних наук. Негативні наслідки культу особи в галузі історичної науки досить великі. Насамперед, внаслідок сталінського свавілля стали жертвами численні видатні вчені-історики. Жива, творча думка вчених наштовхувалась на серйозні перешкоди. Особливо гяжкі умови для розвитку суспільних наук склалися після виходу в світ «Короткого курсу історії ВКП(б)» (1938 р.), в якому, як говорив Ф. Ф. Раскольников, Сталін «обікрав мертвих, убитих, згнаньблених ним же людей і привласни собі... всі їх подвиги»¹⁷. Сталіну приписувались неіснуючі заслуги, багато фактів і документів замовчувались або перекручувались. Такими фальсифікаторськими працями були, зокрема, книжка Берія «До питання про історію більшовицьких організацій на Закавказзі», а також коротка біографія Сталіна. Твердження цих «історичних» праць, які грубо перекручували факти, набули широкого поширення, переносились до книг істориків як директивні, що не підлягали критиці. Видатні діячі нашої партії, які стали жертвами репресій, розглядалися як зрадники і вороги народу, їх заслуги повністю заперечувались, імена викреслювалися з історії як неіснуючі, а їх діяльність замовчувалась.

Культ особи Сталіна негативно позначився на вивченні не лише історії радянського суспільства, але (хоч дещо менше) і більш ранніх епох (феодалізм, капіталізм). Характерним для тих часів був догматизм, начотництво, підміна глибокого аналізу суспільних явищ відповідними (а часом і невідповідними) цитатами з праць класиків і теоретиків марксизму. Глибокі наукові дослідження багатьох важливих питань згортались. Це сталося і з вивченням революції 1905—1907 рр. Якщо, наприклад, порівняти кількість праць, присвячених революції, які вийшли у 20 — на початку 30-х рр., то їх було в кілька разів більше від тих, що вийшли у другій половині 30 — на початку 50-х рр. Та культ особи Сталіна не зміг спинити поступальної ходи нашої країни по шляху до соціалізму. Гальмуючи, він не міг спинити і розвитку історичної науки. Протягом другої половини 30 — початку 50-х рр. вийшло кілька праць про робітничий і селянський рух на Україні напередодні революції 1905—1907 рр.¹⁸. Широка документальна база — головна цінність названих праць. У них переконливо показані взаємозв'язки робітничого і селянського руху, авангардна роль робітничого класу. Велика увага приділена показу ролі ленінської «Искры» в робітничому і селянському русі, а самий рух розглядається як переддень революції.

Вийшло ряд праць, в яких висвітлювались окремі питання революції, як, наприклад, січнево-лютневі страйки 1905 р., жовтневий страйк грудневе збройне повстання харківського пролетаріату, грудневі страйки залізничників на окремих залізницях і вузлах та ін.¹⁹. Автори деяких праць намагалися показати революцію 1905—1907 рр. на Україні у сукупності подій, висвітлити всі її головні питання²⁰. Кілька праць було

¹⁷ Ф. Ф. Раскольников. На боевых постах, М., 1964, стор. 14.

¹⁸ О. А. Парасунько. Массовая политическая забастовка в Киеве в 1903 г. К., 1953; И. Бортников. Июльские дни 1903 года, К., 1953; Ф. Лось. Всеобщая стачка 1903 г. на Украине, журн. «Вопросы истории», 1953, № 8; Л. И. Емельяк. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г., «Исторические записки», т. 33, 1954; А. П. Буцик. Аграрные отношения на Киевщине накануне революции 1905—1907 гг., Научные записки Киевского университета, т. VIII вып. 1, 1949; І. О. Пшук. Поділля напередодні революції 1905—1907 років, Науков записки Вінницького педінституту, вип. 2, 1951; та ін.

¹⁹ Ю. Чоботарьов. Збройне повстання харківського пролетаріату, журн. «Більшовик України», 1940, № 10; В. Я. Бабко. В годы подполья, К., 1950; та ін.

²⁰ Л. М. Иванов. Революция 1905 года на Украине, журн. «Вопросы истории», 1945, № 5—6; його ж. Революция 1905 года на Украине, Сборник «Революция 1905—1907 годов в национальных районах России», М., 1949; Ф. Є. Лось. Буржуазно-демократична революція 1905—1907 рр. на Україні, К., 1950.

присвячено вивченню впливу російської революції на розвиток революційного руху трудящих Галичини²¹. Автори знайомлять з соціально-економічним становищем краю кінця XIX — початку XX ст., відзначають вплив на піднесення політичної активності трудящих творів В. І. Леніна і більшовицької преси («Искра», «Вперед» та ін.), висвітлюють робітничий та селянський рух у Галичині в 1905—1907 рр.

Визначною подією у вивченні проблеми був вихід збірника документів і матеріалів «Революція 1905—1907 рр. на Україні» (К., 1949). Але збірник далеко не вичерпував документів, що мають велике значення для висвітлення революції. Він зовсім не містив матеріалів про соціально-економічні передумови революції. Щоправда, останню прогалину частково заповнює велика передмова, якою відкривається збірник.

Праці кінця 30 — початку 50-х рр. порівняно до праць попередніх років були кроком уперед внаслідок постановки і спроб розв'язання ряду важливих і актуальних питань революції 1905—1907 рр. на Україні (національно-визвольний рух, грудневе збройне повстання, селянський рух 1906 р. та ін.), але фактичним матеріалом вони навіть поступалися перед своїми попередниками. Одним з головних їхніх недоліків була відсутність людей — учасників революції, суб'єктивізм в оцінці тих чи інших питань, оскільки писались вони під впливом схем і трактувань, що їх давав «Короткий курс історії ВКП(б)».

Новий період вивчення історії першої російської революції пов'язаний з підготовкою і відзначенням її 50-річчя. Тоді вийшло багато монографічних досліджень, в яких революція 1905—1907 рр. на Україні висвітлювалася як в широкому плані (весь комплекс подій), так і з окремих проблем (робітничий і селянський рух, повстання в царській армії тощо). Ці праці відрізнялись, насамперед, введенням у науковий обіг нових численних документів, більш глибокими узагальненнями і висновками. На них менше позначився культ особи Сталіна, а отже було менше суб'єктивізму в оцінці історичних подій і явищ.

Тоді вийшли дві монографії Ф. Є. Лося, присвячені історії революції 1905—1907 рр. на Україні²². Ряд праць було присвячено робітничому рухові і зокрема грудневому збройному повстанню 1905 р., автори яких використали велику кількість нового архівного матеріалу²³. М. Гончаренко, навівши нові архівні дані, особливо докладно дослідив повстання в Горлівці. К. Г. Мігаль, В. І. Астахов і Ю. Ю. Кондуфор наводять цікаві нові матеріали про жовтневі дні у Харкові, про барикадні бої в районі університету і про могутню демонстрацію 11—12 жовтня. Добре зображені листопадові події в Харкові і дещо бідніше — грудневі дні. Дослідники не розкрили конкретного плану підготовки повстання, не показали його сил. Але якщо в таких промислових центрах, як Донбас,

²¹ І. Довгаль. Вплив російської революції 1905 року на розвиток революційного руху в Галичині, К., 1952; В. К. Осечинський. Вплив революційного руху в Росії на революційно-визвольну боротьбу трудящих Галичини в кінці XIX — на початку XX ст., Наукові записки Львівського університету, т. XXV, вип. 5, 1953.

²² Ф. Є. Лось. Революція 1905—1907 років на Україні, К., 1955; його ж. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба, К., 1955. Оцінку цих праць див. в рецензіях: П. Загорський, С. Лаута, В. Чунтулов, «Вісник Академії наук УРСР», 1956, № 9; П. М. Шморган і М. І. Кравчук, журн. «Вопросы истории», 1956, № 11; Г. Січкара, П. Яцків, журн. «Вітчизна», 1957, № 1; та ін.

²³ Ф. Є. Лось. Декабрьское вооруженное восстание на Украине, «Исторические записки», № 49, 1954; Н. Гончаренко. Донецкий пролетариат накануне и в годы первой русской революции (1905—1907 гг.), Луганск, 1955; К. Г. Мигаль. Рабочий класс Харькова в период первой русской революции (октябрь—декабрь 1905 г.), «Труды Одесского университета», т. 144, серия исторических наук, вып. 4, 1955; В. Астахов, Ю. Кондуфор. Революционные события 1905—1907 гг. в Харькове и губернии, Харьков, 1955; та ін.

Харків і почасти Катеринослав грудневі дні 1905 р. все ж висвітлені, то цього не можна сказати про інші райони України, а вони теж не мовчали.

Відомо, що в ході революційних битв виникли Ради робітничих депутатів. Про їхню діяльність на Україні написані невеликі статті, спогади учасників революції. Але досі не було дослідження, яке б давало узагальнюючі дані про Ради в масштабі України. У ювілейні дні 50-річчя революції така праця вийшла²⁴. На численних фактах і прикладах автор показує, що під керівництвом більшовицьких організацій Ради України провели велику роботу по всебічній підготовці збройного повстання. У монографії докладно розповідається про діяльність Київської, Катеринославської та інших Рад. Належна увага приділяється висвітленню зв'язків Рад з селянством.

У ювілейні дні вийшло чимало праць про селянський рух як в окремих губерніях і районах, так і на Україні в цілому²⁵. Це оригінальні праці, які спираються як на численні публікації, так і на нові архівні матеріали. Їх автори велику увагу приділяють аналізу виникнення союзу пролетаріату і селянства. Найбільш докладно це питання досліджує М. Н. Лещенко. У працях проводиться лєнінська ідея про дві соціальні війни на селі, підкреслюється, що найбільш рішучу і послідовну позицію в боротьбі проти поміщиків займали сільськогосподарські робітники та селянська біднота — найпередовіша частина селянства, яка починала розуміти, що ліквідація численних пережитків кріпацтва в землеробстві можлива лише через спільну нещадну боротьбу робітників і селян проти царя й поміщиків, за знищення всього кріпосницько-самодержавного ладу. В. І. Ленін надавав виняткового значення пробудженню серед селянських мас сталльної, непохитної і рішучої революційності, бо «без цієї *революційності*, без наполегливої і нещадної боротьби *селянських* мас безнадійно «утопічні» і конфіскація, і республіка, і загальне, пряме, рівне і таємне виборче право»²⁶. А в цих працях ще недостатньо показано боротьбу більшовиків за селянство, не приділено належної уваги діяльності Селянської спілки. Відзначимо, що докладніше висвітлено селянський рух у 1905—1907 рр. на Лівобережній та Правобережній Україні і значно слабше — в її південній частині

До 50-річчя революції вийшло кілька цікавих праць, присвячених спільній боротьбі російського та українського народів проти царизму капіталістичного гніту, в яких боротьба пролетаріату розглядається і зв'язку з рухом усіх класів, розкривається провідна роль пролетаріату, а також засоби, що він їх використовував у ході боротьби, — від економічних страйків до загального страйку і збройного повстання, роль робітничого класу у зміцненні дружби народів на ґрунті спільної бо-

²⁴ П. Шморґун. Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р., К., 1955. Тоді ж вийшла цікава праця цього ж автора «Більшовицькі організації України в роки першої російської революції», К., 1955.

²⁵ А. Г. Михайлюк. Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905—1907 гг., «Исторические записки», № 49, 1954; А. К. Будиук. Селянський рух на Київщині в 1905 році, Наукові записки Київського університету, т. XIII, вип. X К., 1954; Є. М. Виноградов. Селянські заворушення на Волині в період революції 1905—1907 рр., Наукові записки Луцького педінституту, т. II, К., 1954; П. Е. Котлов. Крестьянское движение на Полтавщине в 1905—1907 гг., журн. «Вопросы истории», 1955, № 3; М. Н. Лещенко. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, К., 1956; його ж. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр., К., 1955; Е. К. Живолуп. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905—1907 гг., Харьков, 1956; Л. Олійник, О. Гора. Селянський рух на Чернігівщині в 1905—1907 рр., К., 1959; та ін.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 149.

ротьби проти соціального і національного гноблення²⁷. Автори показують, що революція на Україні пройшла через ті ж етапи, що і в усій Росії, і революційні події були складовою частиною російської революції. Підкреслюється, що спільна боротьба робітників Росії й України в період революції викриває брехливі буржуазно-націоналістичні «теорії» про відсутність класів і класової боротьби на Україні та про відірваність процесу історичного розвитку України від Росії.

У ювілейні дні вийшло кілька праць про боротьбу трудящих Галичини, Буковини і Закарпатської України напередодні і в період революції за своє соціальне і національне визволення²⁸. З'явилися також нові праці, присвячені історії повстання в Чорноморському флоті²⁹. Особливий науковий інтерес становить праця Л. М. Іванова. Висвітлюючи боротьбу моряків торговельного флоту Одеси проти царського самодержавства, автор підкреслює велике економічне й політичне значення угоди судових команд з судновласниками, що було найбільшим завоюванням моряків. Багато цікавого в праці розповідається про створення судового комітету та його діяльність.

В дні 50-річного ювілею першої російської революції опубліковано багато збірників документів і матеріалів³⁰. Ці збірники є надзвичайно цінними посібниками для вивчення революції 1905—1907 рр. Вони значно повніше і ширше, ніж аналогічні попередні видання, зображують події, висвітлюють страйковий робітничий рух, селянську боротьбу і збройне повстання в грудні 1905 р. На жаль, матеріали про профспілковий рух, становище пролетаріату, політику уряду й буржуазії щодо робітників представлені значно слабше. Зовсім недостатні дані про національно-визвольний рух.

Публікації роблять документи доступними не тільки для порівняно вузького кола спеціалістів, але й для всіх, хто цікавиться революцією. Це збільшує можливість вивчення героїчного минулого робітничого класу і всього нашого народу за першоджерелами. Важливим елементом дослідницької наукової роботи є аналіз документів. Тому необхідно, щоб ширився і розвиток джерелознавства, що сприятиме як підвищенню якості публікацій, так і дослідницького рівня праць.

Отже, досягнення вивчення революції 1905—1907 рр. на Україні незаперечні. Не можна, проте, сказати, що вже всі питання вичерпані і

²⁷ Л. М. Іванов. Совместная борьба украинского и русского пролетариата в конце XIX—начале XX века, журн. «Вопросы истории», 1954, № 5; Ф. Лось. Спільна боротьба російських і українських робітників проти царизму і капіталістичного гніту, К., 1954; М. Кравчук, П. Шморгун. Спільна боротьба українського і російського пролетаріату в революції 1905—1907 років, К., 1955; В. Скоробогатов. Бойова співдружність російського і українського народів в роки першої російської революції, К., 1955; та ін.

²⁸ О. Дей. Иван Франко і перша російська революція, Львів, 1955; І. Компанієць. В боротьбі за соціальне і національне визволення, журн. «Вітчизна», 1955, № 7; В. Малкин. Первая русская революция и активизация руссофильского движения в Галиции, Львов, 1956.

²⁹ И. Пономарев. Герои «Потемкина», М., 1955; Л. М. Иванов. Борьба моряков торгового флота Одессы в 1905—1906 гг., Ученые записки Московского университета, вып. 167, 1954.

³⁰ Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов в 2-х томах, К., 1955; Харьков и Харьковская губерния в первой русской революции 1905—1907 гг. Сборник документов и материалов, Харьков, 1955; Революционные события 1905—1907 гг. на Полтавщине. Сборник документов и материалов, Харьков, 1957; Донбасс в революции 1905—1907 годов. Сборник документов и материалов, Донецк, 1955; Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), К., 1955; Начало первой русской революции, январь—март 1905 г. Сборник документов, М., 1955; Всероссийская политическая стачка в октябре 1905 года (в 2-х частях). Сборник документов, М.—Л., 1955; Высший подъем революции 1905—1907 гг. Вооруженное восстание. Ноябрь—декабрь 1905 г., М., 1956; та ін.

висвітлені з достатньою глибиною та вірністю. Треба відзначити, що й праці, видані в ювілейні дні (1954—1955 рр.), не позбавлені впливу культу особи і, отже, багато питань вимагають перегляду, доопрацювання. Ще й досі неповністю використані численні партійні документи, зокрема протоколи III, IV і V з'їздів РСДРП, не до кінця використана величезна теоретична спадщина В. І. Леніна. При вивченні передумов революції, характеристиці соціально-економічного становища Росії, а отже й України, допускались помилки, коли змішувались поняття «особливості економіки Росії періоду імперіалізму» і «особливості російського імперіалізму». Феодально-кріпосницькі пережитки в економіці країни визначались істориками як особливості імперіалізму в Росії і звідси робився висновок про правомірність застосування ленінського поняття про царизм як воєнно-феодальний імперіалізм для характеристики російського імперіалізму як імперіалізму воєнно-феодального типу. В результаті змазується суперечливий характер економіки Росії. Тим часом В. І. Ленін ніколи не отожднював воєнно-феодальний і капіталістичний імперіалізм. Термін «воєнно-феодальний імперіалізм» В. І. Ленін застосовував лише для характеристики царизму, тобто політичної надбудови Росії, його внутрішньої, зовнішньої і колоніальної політики³¹. Ще й досі немає досліджень монополістичного розвитку на Україні, через що слабо висвітлені матеріальні передумови переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

Важливе місце в загальнореволюційній боротьбі трудящих України посідав національно-визвольний рух, боротьба проти політики національного гноблення царизму. Критикуючи великодержавну позицію Ю. Пятакова, який заперечував національно-визвольний рух і його роль у російській революції, В. І. Ленін у статті «Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм» (1916 р.) писав: «Для українців і білорусів, напр., тільки людина, яка в мріях живе на Марсі, могла б заперечувати, що тут немає ще завершення національного руху, що пробудження мас до володіння рідною мовою та її літературою... тут *ще* відбувається»³². Національно-визвольний рух на окраїнах Росії, в тому числі й на Україні, був частиною загальнодемократичного руху. Однак і досі це питання не знайшло належного висвітлення й правильної оцінки в історичній літературі. Настав час переглянути деякі важливі питання національно-визвольного руху на Україні, пам'ятаючи вказівку В. І. Леніна, що кожне явище і подію треба розглядати в конкретній історичній обстановці, яка його породила й зумовила. Ми часом забуваємо, що царська Росія була тюрмою народів, і ігноруємо прогресивне значення національно-визвольного руху.

Цікавим і ще зовсім не дослідженим в історії першої російської революції є питання про партизанську війну, яке було предметом обговорення на IV (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП. Більшовики визнавали принципово допустимими і доцільними партизанські виступи бойових дружин, вважаючи основним завданням цих виступів зруйнування урядового, поліцейського та військового апарату і нещадну боротьбу з чорносотенними організаціями. Більшовики вважали також допустимим захоплення урядових банків, щоб мати кошти для потреб революції. «Партизанська боротьба,— відзначає В. І. Ленін в статті «Партизанська війна», написаній у 1906 р.,— є неминуха форма боротьби в такий час, коли масовий рух уже дійшов на ділі до повстання і коли настають більш-менш значні проміжки між «великими боями» у грома-

³¹ К. Н. Тарновский. К итогам изучения монополистического капитализма в России, сборник статей «Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС», М., 1962, стор. 326.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 27.

дянській війні»³³. В. І. Ленін далі зазначає, що «широкого розвитку й розповсюдження набула» форма партизанської боротьби «лише в 1906-му році, тобто після грудневого повстання»³⁴. Потрібними й корисними були б дослідження партизанської боротьби на Україні.

Важливим у першій російській революції було питання про збройне повстання. Не можна сказати, що воно не знайшло свого місця в історичній літературі, але висвітлення часом ведеться спрощено. Досі не показувалась конкретна його підготовка, авангардні сили, в той час як підготовці і здійсненню збройного повстання було присвячено три засідання III з'їзду РСДРП, в його обговоренні взяло участь близько 30 делегатів. На з'їзді йшлося про необхідність готувати до повстання робітників важкої промисловості (шахтарів, металургів), а також пошти, телеграфу, портів, залізниць, від яких, насамперед, залежала «безперервність життя взагалі»³⁵. Велика увага була приділена на з'їзді підготовці повстання на місцях, роботі серед солдатів царської армії.

Досі недостатньо показувалась роль В. І. Леніна в цьому. Тим часом йому належить до деталей розроблений план повстання. Згадаймо його листа «До Бойового комітету при Санкт-Петербурзькому комітеті» від 16 жовтня 1905 р. В. І. Ленін вимагав від більшовиків «шаленої енергії». Особливо великого значення вождь надавав створенню бойових дружин: «Засновуйте негайно бойові дружини скрізь і всюди і у студентів, і у робітників особливо», а озброюється хай «хто як може, хто револьвером, хто ножем, хто ганчіркою з гасом для підпалу і т. д.»³⁶. Ці думки В. І. Ленін розвиває і в листі «Завдання загонів революційної армії». У боротьбі з кавалерією він вважає можливим використати цвяхи, а «для обливання поліцаїв»³⁷ — кип'яток і кислоту. В разі необхідності і за певних умов Володимир Ілліч був за використання масового терору: «Соціал-демократія повинна визнати і прийняти в свою тактику... масовий терор, розуміється, організуючи і контролюючи його, підпорядковуючи інтересам і умовам робітничого руху і загальнореволюційної боротьби»³⁸. У світлі цього є, безперечно, потреба в спеціальних дослідженнях грудневого збройного повстання на окраїнах.

В. І. Ленін високо цінував діяльність Селянської спілки у революції 1905—1907 рр. Незважаючи на те, що вона поділяла ряд селянських забобонів і піддавалася дрібнобуржуазним ілюзіям селянства, Володимир Ілліч говорив, що це була «дійсно народна, масова організація», яка «не звужувала, а розширяла розмах політичної творчості селянства, висувала на сцену самих селян з їх ненавистю до чиновників і поміщиків...»³⁹. «Всеросійська селянська спілка,... — зазначав В. І. Ленін, — була зародком окремої селянської партії»⁴⁰. Велику діяльність Селянська спілка розгорнула на Україні, зокрема на Лівобережжі. Але й досі ця діяльність належно не висвітлена в історичній літературі, забуті організатори Спілки.

У «Доповіді про революцію 1905—1907 року» В. І. Ленін говорив, що «російська революція є в світовій історії *першою*... великою революцією, в якій масовий політичний страйк відіграв надзвичайно велику роль»⁴¹. Матеріали про страйки знаходимо в донесеннях місцевих влас-

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 185.

³⁴ Там же, стор. 183.

³⁵ Третій съезд РСДРП. Протоколы, М., 1959, стор. 107.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 305.

³⁷ Там же, стор. 377.

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 146.

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 224.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 328.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 220.

тей, в архівах, у повідомленнях преси, спогадах і т. п. Всі ці джерела різняться не тільки своїм походженням, але й ставленням до подій, що становить певні труднощі дослідження. Так, і досі панує повний різнобій у даних про страйки в революції, через що ми не маємо повного уявлення про розмах страйкового руху, його силу. В. І. Ленін писав, що повна статистика страйків «має величезне значення — і теоретичне і практичне. Вона дає цінний матеріал і до висвітлення всього великого шляху робітничого руху до його світових цілей і до висвітлення найближчих, злободенних завдань боротьби»⁴². Це стосується і селянського руху, точних даних про який поки що теж немає.

Говорячи про причини поразки революції, ми не завжди належним чином аналізуємо всі обставини і фактори (економічні, політичні, ідеологічні і т. д.), які діяли проти сил революції. Так, ми говоримо про дезорганізаторську діяльність меншовиків і водночас недооцінюємо буржуазних лібералів, цих політичних комедіантів, «які глибоко розбещували демократичну свідомість мас»⁴³. Одним з духовних знарядь царизму у боротьбі з революцією В. І. Ленін вважав церкву, реакційне духовенство, яке спілкувалося з чорною сотнею⁴⁴. Володимир Ілліч відзначав, що царизм, розкладаючись живцем, своїм трупним ядом отруював Росію⁴⁵. Бачимо, що актуальність спеціального дослідження, присвяченого викриттю реакційної ролі церкви та інших надбудовних установ у революції, незаперечна.

Багато написано про значення революції, однак, нам здається, не все, що є у В. І. Леніна з цього питання, уже використано. Революція була величезною історичною подією. У статті «На дорозу» Володимир Ілліч писав, що в 1905 р. під керівництвом пролетаріату «нація рабів перетворилась вперше в нападаючу на царизм рать мільйонів, в армію революції»⁴⁶. Історики повинні показати, що протягом трьох років революції «російський пролетаріат завоював собі і російському народові те, на завоювання чого інші народи потратили десятиріччя»⁴⁷. Революція довела царському урядові, російським поміщикам і буржуазії, що «мільйони і десятки мільйонів стають громадянами, стають борцями, не дозволяють попихати собою як бидлом, як черню»⁴⁸. Треба показати, що у вогні запеклих класових битв виросла самосвідомість народу, ще більше загострили його почуття любові до Батьківщини і неугасиме бажання бачити її вільною і щасливою. Тому революція 1905—1907 рр. стала генеральною репетицією революції 1917 р. Треба показати вплив революції на всі сторони життя Росії, спеціально дослідити її вплив на формування пролетарської культури, зокрема літератури.

Недостатньо ще, на наш погляд, показано вплив революції на розгортання революційної боротьби в європейських і зокрема балканських країнах. Тим часом він був великим. Наприклад, у Болгарії безпосереднім відголосом революції 1905—1907 рр. стали масові страйки робітників, і уряд змушений був скасувати так званий «ремісничий закон», запроваджений у 1903 р.⁴⁹ Є, безперечно, потреба і в дальших дослідженнях прямого наслідку впливу російської революції — революційно-визвольної боротьби трудящих західноукраїнських земель.

Спеціальних досліджень чекає таке важливе питання, як участь у

⁴² В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 282.

⁴³ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 343.

⁴⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 371.

⁴⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 5.

⁴⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 307.

⁴⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 343.

⁴⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 63.

⁴⁹ Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП. Протоколы, М., 1959, стор. 53.

революції студентської молоді і прогресивної інтелігенції. Одним з актуальних завдань, що стоять перед радянськими істориками — показати людей революції, народ. І йдеться не про пошуки прикладів для ілюстрації уже відомих положень, а про праці широких узагальнень і висновків.

П. М. ШМОРГУН

З ІСТОРІЇ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ (1905 р.)

Минає 60 років від початку революції 1905—1907 рр. — першої народної революції епохи імперіалізму, яка була важливим періодом в історії нашої партії та її місцевих організацій, в історії спільної боротьби російського, українського та інших народів Росії за визволення від соціального і національного гноблення. За роки революції зросли, зміцніли і загартувалися в боях більшовицькі організації на Україні, які показали себе справжніми керівниками українського народу, його бойовим авангардом у боротьбі проти царизму і капіталізму.

Діяльність більшовицьких організацій України в період першої російської революції привертала увагу багатьох радянських істориків. Особливо багато праць про діяльність більшовиків як України в цілому, так і окремих міст чи промислових районів було видано в 1955 р. під час відзначення 50-річчя революції¹. Однак усі вони (також і монографія автора цих рядків «Більшовицькі організації на Україні в період першої російської революції (1905—1907)»), видані до XX з'їзду КПРС, носили на собі вплив культу особи Сталіна, не висвітлювали діяльності багатьох видатних діячів партії, жертв сталінського свавілля, ігнорували мемуари старих більшовиків. Автори цих праць недостатньо використовували документи листування В. І. Леніна і керованих ним закордонних партійних центрів з місцевими організаціями, протягували окремі помилкові положення «Короткого курсу історії ВКП(б)», не показували труднощі в діяльності більшовиків та ін. До того ж, незважаючи на велику кількість праць, деякі питання з історії більшовицьких організацій України залишилися невивченими або мало вивченими, як, наприклад: виникнення й організаційне оформлення самостійних більшовицьких комітетів і груп, боротьба більшовиків України проти меншовиків за єдність рядів РСДРП, створення об'єднаних соціал-демократичних організацій, реорганізація партійної роботи після жовтневого всеросійського політичного страйку і використання легальних можливостей, діяльність більшовиків у профспілках, серед демократичної інтелігенції тощо. У даній статті ставиться завдання висвітлити питання партійного будівництва на Україні в період найвищого піднесення революції (жовтень-грудень 1905 р.).

У 1905 р. на Україні була густа мережа соціал-демократичних організацій і груп, які становили великий загін загальноросійської марксистської партії пролетаріату — РСДРП. Основною провідною силою соціал-демократичних організацій виступали більшовики-ленінці, які міцно тримали в своїх руках прапор РСДРП і, зберігаючи непохитну вірність прийнятій на II з'їзді Програмі РСДРП, вели непримиренну боротьбу проти опортунізму меншовиків як провідників буржуазного

¹ Див. історіографічну статтю про більшовицькі організації України періоду першої російської революції автора цих рядків — «Український історичний журнал», 1961, № 6, стор. 113—120.

впливу на робітничий клас, за єдність робітничого класу і його політичної партії на принципах марксизму-ленінізму, на ґрунті ідей більшовизму. В результаті загострення внутріпартійної боротьби і розкольніцьких дій меншовиків протягом січня—березня 1905 р. в Одесі, Харкові, Миколаєві й Катеринославі виникли паралельні організації більшовиків і меншовиків. У лютому була створена більшовицька група і в Києві, але вона так і не оформилась як окрема самостійна організація, і більшовики залишилися в складі формально єдиної Київської організації РСДРП. Після III з'їзду РСДРП оформилися ще паралельні організації в Луганську й Херсоні. Проте переважна більшість соціал-демократичних організацій України залишалась формально єдиною, хоч і в них з початком революції різко загострилися внутріпартійні незгоди між революційними й опортуністичними елементами. В процесі боротьби за проведення в життя рішень III з'їзду РСДРП більшовики посилювали свої позиції в Олександрівську, Єлисаветграді, Чернігові, Балті, Умані, Мелітополі, Сумах, Полтаві, Конотопі та ряді інших міст України, де організації були єдиними. Центром об'єднання більшовицьких сил на Україні стали Південне бюро і Південно-технічне бюро ЦК РСДРП, створені в Києві після III з'їзду РСДРП².

Партійні організації України, очолюючи революційно-визвольний рух народних мас, проводили свою діяльність у глибокому підпіллі. Партійні збори, мітинги і масовки робітників скликалися нелегально, агітаційно-пропагандистські листівки й прокламації видавалися в за-конспірованих друкарнях, твори К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, більшовицькі газети «Вперед» і «Пролетарий» виходили за кордоном. Звіди їх, переборюючи всілякі перепони прикордонної охорони і поліцейських властей, таємно доставляли на Україну і розповсюджували серед робітників і всіх трудящих. Кожен член партії працював у певному низовому осередку, що створювалися на заводах, фабриках або в кількох ремісничих майстернях однорідного виробництва. Діяльність заводських осередків чи груп об'єднувалась районними комітетами, які підпорядковувались загальноміським комітетам. Склад комітетів не обирався партійними зборами, а кооптувався і затверджувався Центральним Комітетом РСДРП.

Отже, демократизація партійних організацій була звужена, виборні начала майже не застосовувалися. Члени партії не мали членських квитків, не велось точного обліку членів партії по окремих містах чи організаціях, членські внески ще тільки запроваджувалися і носили форму щомісячних добровільних пожертвувань. Неодноразові арешти і звільнення з заводів революційно настроєних робітників часто порушували наявні зв'язки, руйнували окремі осередки чи навіть цілі організації. В одному листі з Катеринослава до редакції газети «Пролетарий» повідомлялося: «Був, наприклад, час, коли на одному Брянському заводі налічували близько 400—500 свідомих організованих робітників, тепер же їх набереться трохи більше сотні»³. У червні 1905 р. вся Катеринославська більшовицька організація налічувала в своїх рядах близько 200 чоловік⁴. Миколаївський комітет РСДРП у травні об'єднував близько 300 організованих робітників і мав 19 пропагандистських гуртків, які охоплювали майже 200 чоловік⁵. Одеська більшовицька організація у вересні складалася з 350 членів партії⁶, а в травні — майже

² Нариси історії Комуністичної партії України. Видання друге, доповнене, К., 1964, стор. 64—71.

³ Газ. «Пролетарий», 4 червня 1905 р.

⁴ Журн. «Пролетарская революция», 1926, № 4, стор. 20.

⁵ Газ. «Пролетарий», 27 травня 1905 р.

⁶ Журн. «Пролетарская революция», 1925, № 12, стор. 64.

з 600⁷. Визначними діячами більшовицького підпілля на Україні були Д. М. Бассалиго, О. І. Виноградова, С. І. Гопнер, С. І. Гусев, Л. М. Кніпович, Г. М. Кржижановський, К. О. Левицький, П. М. Лепешинський, Г. І. Петровський, О. А. П'ятницький, В. О. Радус-Зенькович, К. М. Самойлова, Ф. А. Сергеев (Артем), М. О. Скрипник, І. А. Чигрин, О. С. Шаповалов (Шапувал), О. Г. Шліхтер, О. М. Ярославський та ін.

Підтримуючи зв'язки з В. І. Леніним, керуючись його настановами та рішеннями III з'їзду РСДРП, більшовики зміло переборювали величезні труднощі роботи в умовах підпілля, зміцнювали свої зв'язки з масами й успішно спрямовували їх боротьбу проти царизму. Революційна боротьба, яка під керівництвом більшовиків наростала з кожним днем і охоплювала все нові й нові верстви робітничого класу, вилилась у жовтні 1905 р. у всеросійський політичний страйк. Жовтневий страйк показав силу пролетарського руху, примусивши на смерть переляканого царя піти на поступки і видати 17 жовтня маніфест, в якому проголошувались громадянські свободи і намір скликання законодавчої Думи. Своєю героїчною боротьбою робітничий клас завоював собі і всьому народові, хоч і на короткий час, небачену раніше в Росії свободу слова, друку, зборів, профспілок та інших організацій.

Піднесення революційного руху створило нові умови для діяльності партії. Тепер більшовики стали широко використовувати легальні можливості політичної діяльності, завойовані ними після жовтневого страйку. Зберігаючи конспіративний апарат, більшовики почали створювати легальні партійні й робітничі організації, що примикали до партії: клуби, читальні, бібліотеки і т. д. 27 жовтня 1905 р. у Петербурзі почала виходити перша легальна загальнодоступна робітнича газета «Новая жизнь». На початку листопада, коли В. І. Ленін повернувся з еміграції, газета почала виходити під його безпосереднім керівництвом і стала фактично центральним органом РСДРП. 10 листопада В. І. Ленін виступив на сторінках газети з своєю першою статтею «Про реорганізацію партії», де ясно і чітко поставив завдання: зберегти поки що конспіративний апарат і розвинути новий, відкритий, провести до кінця демократизацію партії, розпочати негайно вводити виборні начала. Попереджаючи про ненадійність теперішніх свобод, вождь партії радив створювати нові й нові, відкриті й напіввідкриті, партійні і такі, що примикають до партії, організації, розширювати опорні бази партії, залучати в ряди РСДРП нових членів партії з середовища робітничого класу. «Підпілля руйнується,— писав В. І. Ленін.— Так сміливіше вперед, беріть нову зброю, роздавайте її новим людям, розширюйте свої опорні бази, кличте до себе всіх робітників соціал-демократів, включайте їх в ряди партійних організацій сотнями і тисячами. Нехай їх делегати пожвавлять ряди наших центрів, нехай увіллється через них свіжий дух молоді революційної Росії»⁸. В газеті було надруковано також звернення ЦК РСДРП «До всіх партійних організацій і до всіх робітників соціал-демократів» з закликом провести до кінця демократизацію, перейти до справжньої виборності і розпочати підготовку до скликання IV з'їзду РСДРП.

У відповідності до цих ленінських настанов і стосовно до нових умов більшовицькі організації на місцях намічали заходи до перебудови роботи. Одеський комітет РСДРП, наприклад, скликав в університеті перші загальні збори організації, на яких секретар комітету С. І. Гусев виступив з доповіддю про використання легальних можливостей. Підкресливши необхідність негайно розпочати перебудову організацій

⁷ Газ. «Пролетарий», 4 жовтня 1905 р.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 15.

на демократичних началах, провести вибори комітету, створити районні клуби, він водночас відзначив, що потрібно не переоцінювати завойованих свобод і зберігати конспіративний технічний апарат. Член комітету О. А. П'ятницький виступив на зборах з інформаційною доповіддю про структуру місцевих організацій Німецької соціал-демократичної партії, після чого було проведено обмін думками з приводу перебудови Одеської організації⁹. Жваво обговорювалося питання про реорганізацію партійної роботи в Катеринославі. Збереглася одностайно схвалена резолюція центральної агітаційної групи Катеринославського комітету (більшовиків) РСДРП від 15 листопада, в якій відзначалась необхідність збереження міцного конспіративного апарату і разом з тим висувалося завдання перебудови партійної організації, розширення її рамок. «Організація,— говорилося в резолюції,— мусить іти врівень з життям. Вона повинна відповідати завданням соціал-демократії даного історичного моменту. Цей момент ставить перед організацією подвійні вимоги. З одного боку — якомога більшої демократизації, з другого — централізованої, гнучкої організації з міцним конспіративним апаратом, який щохвилини може бути готовий до бою»¹⁰. Більшовики-агітатори пропонували застосувати триярусну структуру організації (заводські збори, які виділяють свій виконавчий орган; збори заводських комітетів району, які обирають районний комітет; збори районних комітетів як вища установа організації, що виділяє свій виконавчий комітет), скликати періодично, раз на тиждень, конференцію (загальні збори всіх членів партії) для обговорення питань про політичне керівництво (але з правом дорадчого голосу), приймати нових членів партії простою більшістю голосів при умові визнання Програми РСДРП, сплачування внесків і рекомендації 2—3 членів партії.

18 листопада відбулися збори периферії «більшості» Катеринославського комітету РСДРП, на яких продовжувалось обговорення питання про перебудову організації. На збори були допущені і меншовики з правом дорадчого голосу. Всього виступило близько 10 промовців, хоч записалось понад 40 чоловік. Всі суперечки точилися навколо двох планів реорганізації: викладеного вище плану центральної агітаторської групи і плану робітників з периферії міського району, які вважали за потрібне розширити рамки організації, надати ухвальний голос для практичного і політичного керівництва всьому складові організації і проводити вибори комітету безпосередньо всіма членами організації. Безперечно, рядові працівники периферії пропонували радикальніші методи реорганізації, ніж агітатори, і хоч дехто з присутніх утримався від голосування, все ж за план периферії було подано 62 (чи 63) голоси, а за план агітаторів — тільки 52¹¹.

Першою легальною трибуною для політичної агітації більшовиків стали так звані біржі — відкриті збори робітників і членів партії, що влаштувалися ввечерами у скверах і на людних вулицях ще влітку 1905 р., але особливо поширились після жовтневого страйку. В Катеринославі, наприклад, центральна «біржа» була в скверу проти будинку губернатора, ряд «бірж» було у робітничих районах. «Особливо цікавими,— розповідав Г. І. Петровський,— були «політичні біржі» у робітничих районах. На них робітники слухали виступи представників усіх партій: соціал-демократів — більшовиків і меншовиків, есерів, бун-

⁹ С. Гусев. Одесса в 1905 году, журн. «Пролетарская революция», 1926, № 2, стор. 173—174; О. Пятницький. Записки большевика, М., 1956, стор. 89.

¹⁰ Історія КП(б)У в матеріалах і документах (хрестоматія), вип. I, Харків, 1933, стор. 281.

¹¹ Історія КП(б)У в матеріалах і документах (хрестоматія), вип. I, стор. 282—284.

дівців, анархістів, брали участь у палких суперечках»¹². Широко використовували такі «біржі» для агітаційно-масової роботи більшовики Одеси, Миколаєва, Києва та інших міст. Повідомляючи ЦК РСДРП про свою активну роботу на «біржах», більшовики Києва відзначали великий інтерес робітників до їх виступів, те, що «маса вимагає дискусій, хоче розібратися і взнати, за ким їй піти, за більшовиками чи за меншовиками»¹³.

Після жовтневого страйку всюди почали створюватись відкриті партійно-політичні клуби. Робітники всіляко підтримували ідею організації таких клубів, допомагали їх обладнати, охороняли від нападів чорносотенців. Одними з перших клуб відкрили більшовики Катеринослава, влаштувавши цікавий літературно-музикальний вечір, на якому були присутніми близько 300 чоловік¹⁴. Подібні клуби з'явилися і в інших містах України. Більшовики Харкова повідомляли газету «Новая жизнь», що у них «засновується політичний соціал-демократичний клуб»¹⁵. Київський кореспондент московської більшовицької газети «Борьба» також повідомляв, що місцева організація РСДРП «приступила до заснування робітничих клубів»¹⁶.

Для проведення мітингів, масовок, зборів більшовики широко використовували народні будинки, заводські їдальні, громадські бібліотеки, клуби міських самоуправ. Так, у Харкові масові збори часто влаштовувались у робітничих їдальнях заводів Гельферіх-Саде і паровозобудівного. 10 листопада на завод Гельферіх-Саде прийшло понад 1000 робітників послухати виступ свого улюбленого оратора Ф. А. Сергеева, який лише напередодні повернувся з Петербурга, куди виїздив за партійним завданням. Його жвава розповідь про жовтневі революційні події в столиці схвилювала всіх присутніх. Свій виступ, як свідчать поліцейські власті, він закінчив закликом до посилення боротьби з царизмом і «озброєння для загального повстання»¹⁷. 17 листопада Ф. А. Сергеев знову виступив на відкритих загальних зборах паровозобудівного заводу. У листопаді — на початку грудня більшовики Миколаєва прочитали кілька публічних лекцій в їдальні суднобудівного заводу і в театрі Шефера на такі актуальні теми, як «Революція в Росії і створення тимчасового революційного уряду», «Класова боротьба і політичні партії в Росії», «Боротьба пролетаріату з капіталом» та ін. 15 листопада в приміщенні Київського політехнічного інституту було прочитано реферат на тему «Тактичні незгоди більшості й меншості РСДРП». Опубліковане в місцевій пресі повідомлення про реферат¹⁸ привернуло увагу багатьох робітників і студентів, і послухати його з'явилося близько 500 чоловік. В Луганську перед робітниками паровозобудівного і патронного заводів часто виступав більшовик А. П. Вастен (Таймі), який розповідав про революційну боротьбу робітників Петербурга і, зокрема, свою участь у діяльності столичної Ради робітничих депутатів¹⁹. Всі ці публічні виступи, лекції, реферати більшовиків мали велике значення для мобілізації мас та політичної підготовки всенародного повстання.

¹² Г. И. Петровский. Воспоминания, журн. «Вопросы истории», 1955, № 12, стор. 33.

¹³ До історії більшовицьких організацій на Україні в період першої російської революції (1905—1907 рр.), К., 1955, стор. 203.

¹⁴ И. Шевченко. О революции 1905 г. Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий 1904—1905—1906 гг., Катеринослав, 1924, стор. 144—145.

¹⁵ Газ. «Новая жизнь», 11 листопада 1905 р.

¹⁶ Газ. «Борьба», 3 грудня 1905 р.

¹⁷ Артем на Украине. Документы и материалы, Харків, 1961, стор. 54.

¹⁸ Газ. «Киевское слово», 8 і 16 листопада 1905 р.

¹⁹ А. Тайми. Страницы пережитого, М., 1956, стор. 76—77.

Більшовики України успішно використовували легальні можливості для широкого розповсюдження більшовицької газети «Новая жизнь». Вона користувалася великою популярністю на Україні, мала свої агентства і кореспондентів у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, в Єнакієвому, Чернігові й Кременчуці. Деякі статті В. І. Леніна, опубліковані на сторінках «Новой жизни», передруковувалися на Україні. Більшовики Миколаєва видали окремою листівкою статтю В. І. Леніна «Умираюче самодержавство і нові органи народної влади» тиражем 10 тисяч примірників, більшовики Одеси — написану В. І. Леніним «Постанову Виконавчого комітету Петербурзької Ради робітничих депутатів 14 (27) листопада 1905 р. про заходи боротьби з локаутом» таким же тиражем, Сумська група РСДРП передрукувала статтю В. І. Леніна «Пролетаріат і селянство» як додаток до випущеної нею брошури «Програма РСДРП»²⁰. Газета «Новая жизнь», ленінські статті подали велику допомогу більшовицьким організаціям в їх повсякденній агітаційно-пропагандистській роботі напередодні грудневого збройного повстання.

Велику роль у популяризації більшовицьких ідей серед мас відгравали легальні видавництва в Києві та Одесі. Одеське приватне книжкове видавництво «Буревестник», наприклад, випустило п'ятитисячну тиражем брошуру В. І. Леніна «Аграрне питання і «критики Маркса: книгу К. Маркса «Громадянська війна у Франції» під редакцією В. І. Леніна та ін. Ряд творів К. Маркса і Ф. Енгельса видали київські книжкові видавництва Іванова, Бельке і Горської. Більшовики надавали великого значення легальним методам видання і розповсюдження марксистської літератури, брали активну участь в обладнанні книжкових складів, в організації книжкової торгівлі.

Відзначаючи широке використання більшовиками легальних можливостей, треба відмітити, що не всі керівні діячі зуміли правильно оцінити нові можливості для роботи, деякі досвідчені підпільники-професіонали не змогли швидко перебудуватися і відійшли від активної участі у партійному житті. Так сталося, зокрема, з членом Харківського комітету відомим революціонером-професіоналом О. С. Шаповаловим. «Після переходу з підпілля на відкриту арену, з часу проголошення свобод 17 жовтня і дуже крутої ломки старого підпільного апарату партії, як і багато підпільників, я в цей час почував себе неначе риба на березі,— розповідав старий більшовик.—Я переживав досить важку душевну драму. Я страшенно чекав днів свободи. Коли, нарешті, вона, хоч і в обмеженій формі, настала, я враз відчув себе менш потрібним революції, ніж раніше»²¹. Пригнічений своїм становищем «безробітного підпільника», О. С. Шаповалов вирішив піти працювати на завод, як зробили і деякі інші партійні працівники. І тільки вибух грудневого збройного повстання перешкодив йому здійснити свій задум. В Одесі конституційні ілюзії були настільки поширені, що, як свідчив секретар комітету С. І. Гусев, до нього приходив завідуючий нелегальною друкарнею ЦК РСДРП з заявою: «Я хочу повісити на друкарні вивіску — «Друкарня ЦК РСДРП»²². Ці настрої були досить живучі. Саме через них організація, за визнанням С. І. Гусева, «розповзлася, вона була фактично розпущена, були ліквідовані явки, квартири для зборів і т. д.»²³.

Незважаючи на окремі недоліки, більшовики України загалом пра-

²⁰ Бібліотека ІМЛ при ЦК КПРС, листівки Ц — 22038, Ц — 34784; Програма Російської соціал-демократическої робочої партії, вид. Сумської групи РСДРП, 1905, стор. 25—31.

²¹ А. С. Шаповалов. В боротьбе за социализм, М., 1934, стор. 551.

²² С. Гусев. Назв. стаття, стор. 171.

²³ Там же, стор. 175.

вильно оцінили можливості використання відносних свобод і завдяки застосуванню гнучкої тактики добилися великих успіхів у своїй агітаційно-масовій роботі після жовтневого страйку. В результаті небаченого досі поширення більшовицьких ідей партійні організації зміцніли, стали масовими. «Навесні 1905 р.,— писав В. І. Ленін,— наша партія була союзом підпільних гуртків; восени вона стала партією мільйонів пролетаріату»²⁴. На жаль, не збереглося будь-яких даних про чисельний склад місцевих організацій кінця 1905 р. Відомо лише, що в Одесі 6 листопада на об'єднаних зборах членів партії обох фракцій було 1500 чоловік²⁵. Якщо припустити, що лише половину з них становили більшовики, то і тоді більшовицькі ряди за вересень-жовтень зросли більш, ніж вдвоє (з 350 до 750 чоловік).

Поряд з перебудовою роботи партійних організацій важливим завданням більшовиків у цей період було забезпечити єдність дій пролетаріату в революції і покінчити з розколом РСДРП. Розуміючи, що єдність партійних рядів є надзвичайно важливою умовою єдності робітничого класу і що без такої єдності не може бути й мови про успіх збройного повстання, а також, враховуючи відкрите невдоволення робітників — соціал-демократів партійним розколом, більшовики почали знизу, через голову меншовицьких лідерів, створювати об'єднані соціал-демократичні організації, не затушовуючи при цьому ідейних і політичних незгод з меншовиками. Більшовики вважали, що таке організаційне об'єднання з меншовиками дасть можливість ще більше розширити сферу свого впливу і на основі загальнопартійної платформи відвоювати з-під впливу меншовиків ту частину робітників, яка ще йшла за ними.

Питання про об'єднання обох частин РСДРП посилено дебатувалося передовими робітниками ще влітку 1905 р., зразу ж після закінчення роботи III з'їзду РСДРП і конференції меншовиків. Так, редакції ленінського «Пролетарія» і меншовицької «Искры» одержали листа одеського робітника, який, відбиваючи настрої досить багатьох робітників, вимагав припинення розколу РСДРП і погрожував соціал-демократичній інтелігенції утворенням третьої партії з самих лише робітників. На відміну від меншовиків, яким ця погресза «кулаком знизу» не сподобалася, більшовики визнали її законною і в основі справедливою, а В. І. Ленін підготував цього листа до видання і написав до брошури «Робітники про партійний розкол» передмову з пропозицією взятися за розроблення конкретних умов злиття²⁶. Невдоволення партійним розколом відкрито виявляли і робітники-більшовики Катеринослава²⁷. Робітники-більшовики Луганська навіть провели одні збори разом з меншовиками без відома комітету, на яких після обговорення питання про об'єднання було вирішено «проводити спільні масовки та ін.»²⁸.

Під тиском рядових робітників, в інтересах єдності робітничого руху протягом літа й осені тимчасові угоди більшовиків з меншовиками уклалися в ряді міст України. В Миколаєві, наприклад, для організації загального політичного страйку обидва комітети виділили у червні по двоє представників до особливої комісії, яка дістала назву «Об'єднаної організації соціал-демократичних комітетів м. Миколаєва». На час підготовки і проведення страйку «Об'єднаній організації» були підпорядковані технічні групи, фінансові комісії і бойові дружини обох комі-

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 126.

²⁵ Газ. «Новая жизнь», 9 листопада 1905 р.

²⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 132—139.

²⁷ В. И. Ленин и Екатеринославская большевистская организация. Документы и материалы, Днепропетровск, 1962, стор. 95.

²⁸ Журн. «Пролетарская революция», 1926, № 4, стор. 44.

тетів²⁹, за її підписом вийшло і кілька листівок³⁰. У Харкові для підготовки і проведення червневого страйку також був створений об'єднаний орган — Виконавчий комітет групи «Вперед» і комітету РСДРП, до складу якого було виділено по двоє представників від обох сторін³¹. Більшовики застосовували тимчасові угоди з меншовиками для погоджених виступів і під час жовтневого всеросійського страйку, зокрема в Києві, Одесі, Луганську³².

В. І. Ленін підтримував вимоги робітників покінчити з партійним розколом, виступаючи за об'єднання обох фракцій на принциповій основі рішень III з'їзду РСДРП. Першим кроком ділового розв'язання питання про можливе припинення розколу був відкритий лист ЦК РСДРП до Організаційної комісії меншовиків, надрукований у виданій Центральним Комітетом брошурі «Робітники про партійний розкол». У липні 1905 р. ЦК РСДРП почав переговори з Організаційною комісією про об'єднання, але вони ні до чого не привели і у вересні з вини меншовиків були припинені³³. Однак бурхливий розвиток революції знову висунув це питання в порядок денний у жовтні 1905 р.

У виробленні правильної тактики в об'єднаних кампанії приклад показували більшовики Петербурга. Тут в кінці жовтня для погодження дій і спільного керівництва політичними виступами пролетаріату був створений новий партійний орган — Федеративна Об'єднана Рада, що складалася з однакової кількості представників від більшовицького комітету і меншовицької групи³⁴. Федеративні ради з представників паралельних більшовицьких і меншовицьких організацій були створені в листопаді у Москві, Баку, Воронежі та інших містах.

Федеративні об'єднання виникли й на Україні. В першій половині листопада в Харкові для об'єднання і погодження дій обох комітетів РСДРП була заснована постійна Федеративна Рада, до складу якої ввійшли три представники від більшовицького комітету (Б. В. Авілов, Г. В. Мерцалов і Ф. А. Сергеев) і три — від меншовицького³⁵. Були вироблені і затверджені умови об'єднання паралельних комітетів, які передбачали обов'язковість постанов Федеративної Ради, при умові їх схвалення делегаціями обох сторін. У договорі був і спеціальний пункт про те, що всякий ініціативний виступ однієї з сторін мусить бути попередньо доведений до відома Федеративної Ради, але відсутність погодженого рішення «не зв'язує свободи дій сторін»³⁶. Тим самим гаранту-

²⁹ Газ. «Пролетарий», 20 червня 1905 р.

³⁰ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), К., 1955, стор. 189—191, 207—208.

³¹ Газ. «Пролетарий», 3 серпня 1905 р.; 1905 год в Харькове, Х., 1925, стор. 313—314, 316—318.

³² О. Г. Шліхтер. Київ жовтневими днями 1905 р. 1905 рік у Києві та на Київщині, К., 1925, стор. 344; О. Пятницький. Назв. книга, стор. 77—78; Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), стор. 308—310.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 139, 289—290; газ. «Пролетарий», 27 липня і 27 вересня 1905 р.

³⁴ Газ. «Пролетарий», 3 листопада 1905 р.

³⁵ Точна дата заснування Федеративної Ради невідома, хоча дослідник історії Харківської організації П. С. Криво називає 14 листопада (див. До історії більшовицьких організацій на Україні в період першої російської революції (1905—1907 рр.), стор. 178). У документах самої Федеративної Ради відзначається проведення 14 листопада «спільного засідання представників обох комітетів», а 16 листопада — уже «засідання Федеративної Ради обох комітетів РСДРП» (газ. «Известия Федеративного Совета Харьковских комитетов РСДРП», 18 листопада 1905 р.). Мабуть, десь до 16 листопада і завершилось оформлення Федеративної Ради, бо уже 17 листопада від її імені було видано дві листівки — звернення до робітників і солдатів.

³⁶ Газ. «Известия Федеративного Совета Харьковских комитетов РСДРП», 18 листопада 1905 р.

валась партійна самостійність і свобода дій більшовицького комітету. 18 листопада Федеративна Рада почала видавати свій друкований орган — «Известия Федеративного Совета Харьковских комитетов РСДРП», в якому систематично висвітлювалися важливіші питання партійного життя, революційного руху серед робітників і солдатів. Всього за час свого існування Федеративна Рада випустила 7 номерів «Известий» і один додаток до них, а також 19 агітаційних листівок.

На федеративній основі відбулося об'єднання паралельних організацій і в Катеринославі. Для погодження дії тут періодично скликалися спільні наради представників обох комітетів і прийняті на них рішення опубліковувалися від імені Об'єданого Катеринославського комітету РСДРП. В середині листопада більшовики ще зберігали свою самостійність, скликали окремо збори периферії, видавали листівки, а вже 8 грудня і в наступні дні всі звернення, постанови виходили за підписом Об'єданого Катеринославського комітету РСДРП³⁷. Проте окремі комітети більшовиків і меншовиків існували і після цього, про що свідчить, зокрема, складений на початку 1906 р. фінансовий звіт Катеринославського бойового страйкового комітету (БСК), в якому відзначені грошові надходження окремо від Катеринославського комітету РСДРП (більшовиків) і Катеринославського комітету РСДРП (меншовиків)³⁸.

Об'єднання більшовиків і меншовиків на федеративній основі відбулося також у Миколаєві. Але на відміну від Харкова і Катеринослава тут до федеративного органу, крім більшовиків і меншовиків, ввійшли ще й бундівці. Начальник місцевої охоранки в одному з донесень повідомляв, що після опублікування маніфесту 17 жовтня представники фракцій «більшовісти», «меншовісти» й бундівці вирішили «об'єднатися для спільних дій проти уряду і випуску злочинної літератури, в решті ж своїх дій кожна фракція залишається цілком автономною і веде справи самостійно»³⁹. Ці дані царських властей про створення об'єданого органу підтверджує повідомлення, зроблене в кінці однієї листівки з приводу спровокованого 19 жовтня чорносотенного погрому: «Зважаючи на останні події, комітети обох напрямків РСДРП і організація Бунду вирішили об'єднатися для спільних виступів і місцеву літературу загального характеру випускати за підписом «Комітет Об'єднаних соціал-демократичних організацій м. Миколаєва»⁴⁰. На основі виданого «Звіту Об'єднаних соціал-демократичних організацій м. Миколаєва з 18 жовтня по 12 листопада 1905 р.» можна встановити дату створення об'єданого органу — 18 жовтня⁴¹. До його складу входило по двоє представників від кожної організації, в тому числі В. М. Лихачов і В. Кюнцель від більшовиків⁴². Наприкінці грудня через незгоди з національного питання і зв'язаною з цим тактикою бундівці вийшли з об'єданого комітету і в ньому залишилися тільки більшовики і меншовики⁴³.

Якщо в Харкові, Катеринославі й Миколаєві відбулося об'єднання паралельних організацій на федеративній основі, що забезпечувало більшовикам збереження їх партійної самостійності, то в Одесі сталося повне злиття обох організацій. Як свідчить О. А. П'ятницький, лозунг «об'єднання з меншовиками будь-якою ціною, не чекаючи об'єд-

³⁷ Історія КП(б)У в матеріалах і документах (хрестоматія), вип. I, стор. 281; Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), стор. 318—320; журн. «Красный архив», 1940, № 5, стор. 101—102 та ін.

³⁸ С. Каплун. Катеринославська Рада робітничих депутатів у революції 1905 року. Дніпропетровськ, 1930, стор. 175, додаток.

³⁹ ЦДІА УРСР, ф. 359, 1905, спр. 7, арк. 150.

⁴⁰ 1905 год на Николаевщине, Миколаїв, 1925, стор. 363—365.

⁴¹ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1905, спр. 5, ч. 4, арк. 233.

⁴² ЦДІА УРСР, ф. 359, 1905, спр. 7, арк. 150.

⁴³ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1906, спр. 7, ч. 28, арк. 5.

нання центрів зверху», висунув на зборах більшовиків агент ЦК РСДРП М. К. Владимиров, що прибув в Одесу з Петербурга після жовтневого страйку⁴⁴. Його підтримав член Одеського комітету Е. Е. Ессен та інші більшовики. Секретар комітету С. І. Гусев пізніше так розповідав про початок об'єднавчої кампанії: «Не порадившись з комітетом, не попередивши нас, тов. Владимиров вніс пропозицію про злиття з меншовиками. Тоді я запропонував зробити перерву, щоб комітет мав змогу обговорити пропозицію тов. Владимирова. Перерва тривала хвилин 20, і без особливих суперечок комітетом було прийнято пропозицію про те, щоб командувати для попередніх переговорів з меншовиками про злиття мене і ще одного товариша...»⁴⁵.

5 листопада в двох аудиторіях університету були проведені роздільні збори паралельних організацій, де питання про об'єднання було всебічно обговорене й схвалене всіма присутніми. В повідомленні з Одеси кореспондента «Новой жизни» відмічалось, що в меншовиків за об'єднання висловились усі присутні, а в більшовиків — 12 чоловік утримались⁴⁶. Зберігся лише один письмовий протест проти такої форми об'єднання, з яким виступила пропагандистка Одеського комітету К. М. Самойлова. «Я вважаю, — заявила вона комітетові, — що місцева організація не мала права без згоди всієї партії (тобто більшості) вирішувати таке важливе питання, як злиття з меншістю, і що єдино вірним і надійним шляхом у цій справі є тільки IV з'їзд всіх партійних працівників. Одеська організація, ринувшись з незрозумілою поспішністю на шлях злиття, не вважала за потрібне зв'язатися з цього приводу ні з ЦК, ні з іншими комітетами більшості і зовсім ігнорувала приклад таких організацій, як Петербурзький і Московський комітети, які визнали можливим об'єднання лише на федеративних основах»⁴⁷. Однак Одеський більшовицький комітет мусив зважити на загальний настрій в організації і піти на злиття з меншовиками, незважаючи на протести окремих працівників.

6 листопада загальні збори обох фракцій виробили умови спільної роботи, що включали виборність усіх керівних колегій, постійну їх звітність перед членами організації, підкорення меншості кожної колегії і всієї організації більшості та ін. Загальні збори вирішили злити загальноміські, районні, підрайонні і заводські комітети, а також пропагандистські, агітаторські, технічні, селянські і військові групи. Для злиття обох організацій і проведення виборів нових керівних колегій була створена Тимчасова об'єднана комісія в складі 5 більшовиків і 5 меншовиків⁴⁸. Одеський кореспондент «Новой жизни» повідомляв: «Зборами 1500 організованих товаришів обох фракцій 6 листопада одноголосно готуване повне злиття. Віднині в Одесі одна організація»⁴⁹.

Після цих зборів Тимчасова комісія видала 8 листопада окрему листівку з умовами об'єднання і закликом до партійних організацій «докласти всі зусилля до того, щоб по можливості швидше здійснити повне злиття обох фракцій соціал-демократії»⁵⁰. Протягом 10—15 днів були проведені вибори районних комітетів і сформований Одеський об'єднаний комітет РСДРП, до складу якого ввійшло 5 меншовиків і 5 більшовиків (М. К. Владимиров, С. І. Гусев, Е. Е. Ессен, А. О. По-

⁴⁴ О. Пятницкий. Назв. книга, стор. 87.

⁴⁵ С. Гусев. Назв. стаття, стор. 174.

⁴⁶ Газ. «Новая жизнь», 9 листопада 1905 р.

⁴⁷ Журн. «Пути революции», 1926, № 2—3, стор. 88—89.

⁴⁸ Газ. «Новая жизнь», 13 листопада 1905 р.

⁴⁹ Газ. «Новая жизнь», 9 листопада 1905 р.

⁵⁰ 1905 год. Революционное движение в Одессе и на Одессине, кн. 2, Одесса 1926, стор. 320—321.

ляков, який у 1911 р. став провокатором, і «Роберт» (прізвище не встановлено). 20 листопада за підписом Одеського об'єднаного комітету РСДРП вже вийшла листівка.

Слідом за Одесою і під її безпосереднім впливом відбулося злиття паралельних організацій у Херсоні. 11 листопада на загальних зборах місцевої групи меншості РСДРП було заслухано повідомлення про об'єднання одеських організацій і вирішено провести тут об'єднання на тій же основі, а для ведення переговорів з більшовиками обрано тимчасове бюро в складі 3 чоловік⁵¹. Однак тут більшовики не поспішали з злиттям організацій, і ще на початку грудня в Херсоні окремо існували обидві організації, про що свідчать помічені груднем листівки Херсонської організації РСДРП («К солдатам») і Херсонської групи РСДРП («К солдатам Херсонського гарнізона») ⁵². Та вже наприкінці 1905 р. і на початку 1906 р. в Херсоні діяла єдина соціал-демократична організація. Збереглася листівка «К солдатам», видана в лютому 1906 р. за підписом Об'єднаної Херсонської організації РСДРП ⁵³. На жаль, ми не маємо документів, які дозволили б встановити точну дату і умови об'єднання паралельних організацій у Херсоні. Так само не виявлено прямих документів про час і умови об'єднання Луганської організації РСДРП й Луганської групи Донецького союзу РСДРП, але про те, що таке об'єднання відбулося, говорить той факт, що в жовтні вийшла листівка за підписом обох організацій, а в листопаді—грудні листівки мали один підпис Луганської організації РСДРП. Об'єднання завершилось тим, що Луганська організація знов увійшла до складу Донецького союзу і взяла участь у черговій його конференції, що відбулася 2—4 грудня 1905 р.

Таким чином, об'єднання більшовицьких і меншовицьких організацій було проведено в усіх тих шести промислових центрах України, де протягом 1905 р. існували паралельні організації, причому якщо в Харкові, Катеринославі й Миколаєві більшовики об'єдналися з меншовиками на федеративній основі, то в Одесі, Херсоні й Луганську відбулося повне злиття паралельних організацій. Створюючи федеративні або об'єднані комітети РСДРП, більшовики рішуче виступали проти затушовування принципових незгод з меншовиками і вели безустанну боротьбу проти їх опортунізму. На засіданнях Федеративної Ради харківських комітетів РСДРП з меншовиками вели послідовну боротьбу більшовики на чолі з Ф. А. Сергеевим (Артемом). На грудневій конференції Донецького союзу делегати Луганської організації зайняли послідовно більшовицьку лінію і вели принципову боротьбу проти меншовицької більшості конференції з усіх основних питань. В Одеському об'єднаному комітеті РСДРП і в редакції легального неофіційного органу комітету — газети «Коммерческая Россия» більшовицьку лінію послідовно проводив С. І. Гусев. «Немало сил,— писав згодом С. І. Гусев,— довелося мені витратити на суперечки з Юшкевичем. Билися ми з-за кожної статті, з-за кожної замітки, але все ж, пам'ятаю, мені вдалося надати газеті «пристойний», майже більшовицький вигляд» ⁵⁴.

Питання про об'єднання фракцій РСДРП широко обговорювалося в решті соціал-демократичних організацій, які залишалися формально єдиними. Це питання стояло, зокрема, на порядку денному конференції Донецького союзу в грудні 1905 р., де, крім Луганської організації, були ще представлені Бахмутська, Юзівська, Маріупольська, Горлів-

⁵¹ Газ. «Юг», 16 листопада 1905 р.

⁵² Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), стор. 348—350; ЦДІА УРСР, листівка, інв. № 24217.

⁵³ ЦДІА УРСР, листівка, інв. № 24209.

⁵⁴ С. Гусев. Назв. стаття, стор. 175.

ська, Костянтинівська, Петровська (Єнакіївська), Микитівська, Нью-Йоркська (Новгородська), Дебальцівська і Жилівська групи. Конференція одногосно схвалила резолюцію, висловившись за «необхідність негайного і повного об'єднання обох фракцій»⁵⁵. 2 листопада спеціальна нарада більшовиків Києва вирішила об'єднати обидві частини на установчому з'їзді, а поки що вести спільно з меншовиками всі «дії, зв'язані з відкритим виступом», всю ж підготовчу, організаційну роботу проводити кожній фракції окремо⁵⁶. 15 листопада в Києві відбулася загальнономіська партійна конференція меншовиків, яка висловилася за злиття обох фракцій і за об'єднання «всіх, хто визнає Програму партії і бажає взяти участь у місцевій партійній роботі»⁵⁷.

Щоб завершити об'єднання обох фракцій РСДРП і обговорити ряд надзвичайно важливих питань тактики, більшовики відповідно до листа ЦК РСДРП розпочали підготовку до IV з'їзду, відкриття якого намічалось на 10 грудня 1905 р. Але збройне повстання, що почалося в Москві та ряді інших міст, затримало приїзд делегатів від багатьох організацій, внаслідок чого було вирішено замість з'їзду провести в Таммерфорсі більшовицьку конференцію, у роботі якої взяли участь делегати Миколаївської більшовицької організації В. О. Радус-Зенькович і П. П. Сафронов. Був посланий і делегат від більшовиків Харкова, але на конференції його не було, очевидно запізнився. Не змогли приїхати на конференцію і делегати від більшовиків Луганська. В питанні про об'єднання конференція висловилась за негайне злиття паралельних організацій в усіх тих місцях, де вони ще не були об'єднані або об'єднувались на федеративній основі, запропонувала злити практичні центри й літературні органи обох фракцій і виробила порядок скликання Об'єднаного з'їзду РСДРП⁵⁸. Під тиском мас змушена була погодитись на об'єднання і меншовицька конференція, що проходила в Петербурзі у листопаді 1905 р.

На основі рішень обох конференцій у грудні 1905 р. був створений Об'єднаний ЦК РСДРП і спільний центральний орган — газета «Партийные известия». Відбулося об'єднання паралельних організацій і на місцях. Наприкінці грудня проведено злиття обох організацій у Катеринославі, про що повідомляла спеціальна листівка від 1 січня 1906 р.⁵⁹ В Миколаєві листівка від імені Об'єднаного комітету була випущена 2 січня⁶⁰. У Харкові вийшла листівка про об'єднання організацій і заміну Федеративної Ради Об'єднаним комітетом у середині січня⁶¹. Одночасно з об'єднанням загальнономіських комітетів було проведено об'єднання всіх районних і заводських комітетів партії, пропагандистських і агітаторських колективів аграрних, військових, студентських і учнівських організацій та груп. Однак, якщо напередодні грудневого збройного повстання об'єднання паралельних організацій проходило на демократичній основі, в умовах використання відносних свобод для скликання загальних зборів і виборів керівних органів, то тепер об'єднана кампанія відбувалася в підпіллі, нелегально. Загальна структура об'єднаних організацій РСДРП залишилась такою ж, як і влітку 1905 р.: загальнономіські комітети — районні комітети — заводські і цехові комі-

⁵⁵ Газ. «Партийные известия», 7 лютого 1906 р.

⁵⁶ Газ. «Новая жизнь», 11 листопада 1905 р.

⁵⁷ Газ. «Киевское слово», 18 листопада 1905 р.

⁵⁸ КПРС в резолюціях..., ч. 1, стор. 93—94.

⁵⁹ Революция 1905—1907 гг. в России. Второй период революции, М., 1959, ч. 1 кн. II, стор. 10—11.

⁶⁰ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), стор. 367.

⁶¹ Там же, стор. 377—378.

тети, групи, осередки. У січні 1906 р. і Південне бюро ЦК РСДРП об'єдналося з бюро при Південному обласному комітеті (меншовиків), утворивши Південне бюро при Об'єднаному ЦК РСДРП.

Почате в низах об'єднання паралельних організацій більшовиків і меншовиків завершилося скликанням IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП (квітень 1906 р.). Однак на з'їзді відбулося тільки формальне об'єднання обох фракцій РСДРП, яке не привело до ліквідації принципіальних незгод між більшовиками і меншовиками. Більшовики одверто й послідовно висловлювали свої незгоди з меншовиками і, використовуючи загальнопартійну арену, вели непримиренну боротьбу проти опортунізму меншовиків, за справжню революційну єдність політичної партії пролетаріату. З року в рік меншовики все більше й більше викривали себе в очах робітників, їх вплив у РСДРП весь час слабшав. Визначаючи роль більшовиків в РСДРП, В. І. Ленін вказував, що на долю більшовиків випало керівництво партією, що їм доводиться вести РСДРП. «Всю, або майже всю, наявну партійну роботу — особливо на місцях — несуть на собі тепер більшовики»⁶², — писав В. І. Ленін у 1909 р. VI (Празька) конференція РСДРП в січні 1912 р. підбила підсумок історичному періоду боротьби більшовиків за партію, виключила з РСДРП меншовиків-ліквідаторів, закріпила перемогу більшовиків, зберігши в їх руках прапор РСДРП.

Досвід невпинної боротьби більшовиків проти опортунізму меншовиків, за єдність дій робітничого класу і його політичної партії, їх уміння вчасно перебудовувати свою організацію і тактику стосовно до нових умов мають величезне міжнародне значення. Цей досвід наоч-но перекоонує пригноблені капіталізмом маси трудящих, що без єдності їх рядів, без монолітної марксистсько-ленінської партії неможливо повалити імперіалізм і побудувати соціалістичне суспільство. Цей досвід учить зарубіжні комуністичні і робітничі партії, що необхідно вести непримиренну боротьбу проти догматизму, сектанства, лівого доктринерства, за непорушну єдність світового комуністичного і робітничого руху на принципах марксизму-ленінізму.

М. Н. ЛЕЩЕНКО

БОРОТЬБА БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ЗА СЕЛЯНСТВО В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Найважливішим питанням марксистсько-ленінської теорії є вчення про диктатуру пролетаріату, особливою формою і вищим принципом якої є союз робітничого класу і селянства — могутня суспільна сила, здатна знищити старий, капіталістичний лад і побудувати нове, комуністичне суспільство. Революційна партія пролетаріату, створена великим Леніним, завжди приділяла цьому питанню виняткову увагу. Зокрема, значний досвід у боротьбі за селянські резерви, за створення і зміцнення союзу робітників і селян набула наша партія в період першої російської революції 1905—1907 рр. Глибоке і всебічне вивчення цього досвіду становить одне з актуальних завдань радянської історичної науки.

Радянські історики в ряді праць довоєнного періоду наводили яскраві факти про роботу більшовиків України серед селян, про залу-

⁶² В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 383.

чення їх на сторону робітничого класу. Але більш глибоке вивчення цієї проблеми розгорнулося в післявоєнний період. Поряд з узагальнюючими працями, в яких наводяться окремі факти з висвітлюваного нами питання¹, цій проблемі присвячено чимало спеціальних статей або розділів в монографічних дослідженнях². Серед статей, присвячених цій проблемі, заслуговують на увагу праці М. Кравчука, Я. Штернштейна, М. Гуськова, Т. Жукова та деяких інших дослідників, де не тільки наводяться яскраві факти, але й робляться узагальнення про діяльність більшовицьких організацій в місті і на селі, про їх боротьбу за звільнення селянства від впливу кадетів, есерів, УСДРП, меншовицько «Спілки» та інших буржуазних і дрібнобуржуазних партій і груп³. Чи мало цінного матеріалу міститься і в працях М. Ліщенка, О. Михайлюка, Є. Сизоненко, І. Пшука, в археографічному виданні і збірнику статей Інституту історії АН УРСР та в ряді інших праць⁴. Проте боротьба більшовиків за селянство в період буржуазно-демократичних революцій 1905—1907 рр. ще не знайшла всебічного висвітлення в нашій радянській історіографії. Виходячи з цього, автор даної статті поставив своїм завданням зупинитися на деяких сторонах роботи більшовицьких організацій України в 1905—1907 рр., спрямованої на завоювання селянства на бік робітничого класу, за створення і зміцнення союзу між ними.

Як відзначав В. І. Ленін, революція 1905—1907 рр. була породжена всім ходом економічного і політичного розвитку Росії, гострою невідповідністю виробничих відносин характерові продуктивних сил. Геґеґоном революції виступив найреволюційніший у світі робітничий клас на чолі з більшовицькою партією, озброєною марксистсько-ленінською теорією, а резервом було селянство.

Аграрно-селянське питання стояло в центрі першої російської революції, воно зумовлювало її національну особливість, надаючи їй характеру селянської буржуазної революції. Відзначаючи це, В. І. Ленін в статті «Л. М. Толстой» писав: «це була селянська буржуазна револю-

¹ Е. Ярославский. Меньшевики и большевики в период русско-японской войны и первой русской революции, М., 1945; А. М. Панкратова. Первая русская революция 1905—1907 гг., М., 1951; Ф. Е. Лось. Революция 1905—1907 років на Україні, К., 1955; Л. М. Иванов. Революция 1905—1907 гг. на Украине, в зб. Революция 1905—1907 годов в национальных районах России, М., 1955; та ін.

² М. Н. Лещенко. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр., К., 1955; його ж. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, К., 1956; Л. Олійник, О. Гора. Селянський рух на Чернігівщині в 1905—1907 рр., К., 1959.

³ М. Кравчук. Боротьба більшовицьких організацій України за союз робітничого класу і селянства в роки першої російської революції. До історії більшовицьких організацій на Україні в період першої російської революції, К., 1955; Я. М. Штернштейн. Борьба большевиков Одессы за союз рабочего класса и крестьянства в период первой русской революции. Сборник, посвященный 50-летию первой русской революции 1905—1907 гг., Одесса, 1956; М. Ф. Гуськов. Борьба большевиков на Украине за союз пролетариата с крестьянством в 1905 г. Научные записки Чернивецкого государственного университета, серия исторических наук, 1957, т. XXVI, вып. II; Т. И. Жуков. Борьба большевиков Украины за крестьянство в думский период (1906—февраль 1917 гг.). Сборник научных работ кафедр истории КПСС, политэкономии и организации здравоохранения Львовского медицинского института, 1957.

⁴ М. О. Ліщенко. Селянський рух на півдні України під час революції 1905—1907 рр. Научні записки Чернівецького університету, серия исторических наук, 1957, т. XXVI, вып. II; А. Михайлюк. Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905—1907 годах. Исторические записки, т. 49, 1954; Є. В. Сизоненко. Селянський рух на Півдні України... в революції 1905—1907 рр. «Праці» Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, т. 146, серия исторических наук, вып. 5, 1956; І. О. Пшук. Аграрний рух на Вінниччині під час революції 1905—1907 років. Научні записки Вінницького державного педінституту, 1954, вип. 4; Революция 1905—1907 годов на Украине. Сборник документов и материалов в двух томах, К., 1955; Революция 1905—1907 років на Україні, К., 1955.

ція, бо об'єктивні умови висунули на першу чергу питання про зміну корінних умов життя селянства, про ломку старого середньовічного землеволодіння, про «розчистку землі» для капіталізму, об'єктивні умови висунули на арену більш або менш самостійної історичної дії селянські маси»⁵.

Отже, корінні інтереси селянства зумовлювали його активну участь в революційній боротьбі на боці робітничого класу, робили його природним союзником пролетаріату. Завданням більшовицької партії було очистити революційно-демократичний зміст селянського руху від впливу ліберальної буржуазії, кадетів, меншовиків, есерів, буржуазних націоналістів та інших буржуазних і дрібнобуржуазних партій.

В своїй боротьбі за селянство більшовицька партія керувалася вказівками основоположників наукового соціалізму Карла Маркса і Фрідріха Енгельса про гегемонію пролетаріату в революції й ставлення робітничої партії до селянства — революційного резерву і союзника робітничого класу, про необхідність з'єднання пролетарської революції з революційним селянським рухом. Ідея союзу робітничого класу і селянства знайшла свій дальший розвиток у працях В. І. Леніна.

«Селянин,— говорив В. І. Ленін,— своїм економічним становищем у буржуазному суспільстві неминуче поставлений так, що він або йде за робітником, або за буржуазією. *Середини немає*»⁶. Тому завдання пролетаріату, його партії полягало в тому, щоб забезпечити керівництво трудящими масами селянства і повести їх на штурм царизму і кріпосництва. У розв'язанні цього завдання важливу роль мала відіграти аграрна програма РСДРП, до розробки якої В. І. Ленін приступив ще задовго до початку першої російської революції.

Керівні принципи ленінської аграрної програми зводились, по-перше, до знищення всіх докапіталістичних, кріпосницьких установ і відносин на селі і, по-друге, до надання класовій боротьбі на селі більш відкритого і свідомого характеру. Ці вимоги були схвалені II з'їздом РСДРП і включені до програми партії. Вони передбачали скасування викупних і оброчних платежів, законів, які обмежували селянина в розпорядженні його землею, утворення селянських комітетів для повернення сільським громадам відрізків. У ході боротьби селянських мас поряд з поверненням «відрізків» все більше поширюється така форма, як захоплення поміщицьких земель. Особливо широкий розвиток цей рух дістає вже в перші місяці революції 1905—1907 рр.

В зв'язку з цим В. І. Ленін приходить до висновку, що вимога повернення відрізків є недостатньою і не може задовольнити селянство. У листі до III з'їзду РСДРП В. І. Ленін висунув вимогу створення революційних селянських комітетів з метою послідовного здійснення всіх революційно-демократичних перетворень в інтересах визволення селянства від поліцейсько-чиновницького і поміщицького гніту і залучення його до революційної боротьби за створення демократичної республіки, за встановлення революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства.

Вчення В. І. Леніна з аграрного питання було покладено в основу рішень III з'їзду партії і стало бойовою програмою роботи більшовицьких організацій на селі.

Озброєні рішеннями III з'їзду партії, соціал-демократичні організації України в роботі серед селянства спрямовували свої зусилля на викриття контрреволюційної ролі буржуазних і поміщицьких партій, на звільнення селянства від впливу буржуазії і об'єднання його навколо

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 284.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 326.

робітничого класу. Центральний комітет РСДРП видав листівки «Нові царські милості» та «Кривавий цар», в яких викривав антинародну суть царизму і неминучість його загибелі. В першій з названих листівок говорилося: «Коли всесильний цар — захисник ваш, звідкіль же ваша злиденність, ваше безземелля, ваше рабство, ваші сльози, ваші стони?» І закінчувалась закликом до селян: «Підтримуйте міських робітників, поєднуйтеся з ними для боротьби з народним безправ'ям!» «Піднімайтеся, селяни! Пора! Міські робітники кличуть вас до бою»⁷.

З відозвами до селян звертались також Катеринославський, Миколаївський, Луганський, Одеський та багато інших соціал-демократичних комітетів. В них більшовики закликали селян до спільної боротьби разом з пролетаріатом проти самодержавного ладу. Так, Одеський комітет РСДРП в листівці від 19 лютого 1905 р. писав: «Повстаньте ви, робітники і селяни, чоловіки і жінки, юнаки і дівчата... Збирайтеся в один загальний загін, в одну робітничу партію! Ставайте під наш червоний прапор революції!.. Готуйте зброю проти ворогів своїх, готуйтеся знищити самодержавний уряд! Хай згине ненависний лад сваволі і насильства! Хай загориться зоря нового життя вільного народу у вільній демократичній республіці»⁸.

Листівка Сумської групи РСДРП закликала селян «словом і ділом підтримати міських робітників... Збирайте сходи і приєднуйтеся до вимог петербурзьких робітників. Ухвалюйте на сходах, що ви відмовляєтесь платити царському урядові податки і виконувати натуральні повинності»⁹.

Прокламації Катеринославського комітету більшості «Селяни!» і «Перше Травня» розповсюджувались в багатьох селах Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній. Їх знаходили також в селі Миколаївці Ізюмського повіту Харківської губернії, в селі Туробичі Красниставського повіту Люблінської губернії тодішнього Царства Польського¹⁰.

Багато соціал-демократичних листівок поширювалось на Полтавщині, Чернігівщині та Київщині. Так, наприклад, в липні 1905 р. невідомі пропагандисти і агітатори розповсюджували такі листівки серед робітників і селян на площі міста Лохвиці Полтавської губернії¹¹.

На жаль, в нашій історико-партійній літературі відсутні дані про кількість листівок, розповсюджених революційними соціал-демократичними організаціями серед робітників і селян України в різні періоди революції. Тому доводиться виявляти і підраховувати кожний факт окремо. За нашими відомостями, взятими з уривкових даних, що зберігаються у ЦДІА УРСР, лише протягом 1905 р. жандармськими і поліцейськими чиновниками було зареєстровано понад 140 випадків розповсюдження різної соціал-демократичної літератури серед селян Київської губернії¹².

Більшість листівок революційні соціал-демократи поширювали в містах і промислових селищах. Так, з 245 листівок, вміщених в збірнику, виданому Інститутом історії партії ЦК КП України, 42 листівки були звернені до робітників і селян і 7 — лише до селян¹³.

⁷ М. Ф. Гуськов. Назв. стаття, стор. 34.

⁸ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции, стор. 72.

⁹ Державний архів Сумської області, ф. 741, оп. 1, спр. 3, 1905, арк. 2—4.

¹⁰ П. М. Шморгунов. Большевицские организации Украины в годы первой русской революции, М., 1955, стор. 117.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 320, спр. 1320, 1905, арк. 160.

¹² Там же, ф. 272, спр. 56, ч. 1, 1905; М. Н. Лещенко. Селянський рух на Україні в період першої російської революції, стор. 138.

¹³ Підрахунки зроблені за збірником «Листовки большевиков Украины периода первой русской революции», К., 1955.

Прагнучи до об'єднання всіх революційно-демократичних сил Росії для боротьби проти царизму, більшовики рішуче викривали антинародну роль кадетів, діяльність меншовиків, есерів та інших груп, критикуючи їх угодовські, половинчасті програми з аграрного питання.

Як відомо, в період революції 1905—1907 р., меншовики відстоювали програму муніципалізації, за якою поміщицькі землі мали перейти в розпорядження муніципалітетів — органів місцевого самоврядування, або земств, у яких селяни змушені були б орендувати землю кожний за своїми можливостями. Такий шлях розв'язання аграрного питання не міг задовольнити селянство. Не відповідала також його інтересам і есерівська програма соціалізації, розрахована на зміцнення позицій сільської буржуазії — куркульства.

Лише більшовики були послідовно революційною партією, яка боролася за революційне розв'язання аграрного питання. Вони відстоювали програму націоналізації, яка забезпечувала безплатну передачу селянам усїєї поміщицької землі. Вимоги більшовиків в аграрному питанні були ґрунтовно висвітлені в працях В. І. Леніна «До сільської бідноти» та «Аграрна програма соціал-демократії в демократичній революції 1905—1907 років», які широко розповсюджувались серед селянства. Так, праця В. І. Леніна «До сільської бідноти» поширювалась в селах Великі Сорочинці Миргородського повіту, Диканьці Полтавського повіту, в містах Прилуках та Костянтинограді Полтавської губернії, в селі Людавці Вінницького повіту, в містечку Козятині Київського повіту¹⁴ та ін.

Борючись за створення і зміцнення союзу робітничого класу і селянства, більшовицькі організації роз'яснювали шляхи вирішення аграрного питання не тільки селянам, а й робітникам промислових центрів. Як свідчать документи, згадувана вище праця В. І. Леніна «До сільської бідноти» поширювалась на шахті № 1 Орлово-Єленівського рудника, в Харкові, Миколаєві, Лубнах, Луцьку, Кобеляках¹⁵ та в деяких інших містах. В місті Костянтинограді Полтавської губернії розповсюджувались праці В. І. Леніна «Карл Маркс» та «Аграрне питання і «критики Маркса»»¹⁶.

В ряді населених пунктів України поширювались матеріали партійних з'їздів та інша соціал-демократична література, яка закликала селян до союзу з робітничим класом. Зокрема, Одеський комітет РСДРП, характеризуючи царський маніфест від 17 жовтня 1905 р. як намагання царизму встановити союз з буржуазією, писав у листівці від 19 жовтня 1905 р.: «Микола Кривавий знайшов собі союзників серед фабрикантів, купців і поміщиків. Ми, пролетарі, будемо шукати собі союзників серед сільської і міської бідноти»¹⁷.

З метою посилення революційної роботи на селі і поліпшення керівництва нею більшовики створювали спеціальні організації або аграрні групи РСДРП, які проводили агітаційну і масово-політичну роботу серед селян. Так, Херсонський губернський комітет сільських організацій РСДРП здійснював керівництво соціал-демократичною роботою в десяти повітах Херсонської, Бессарабської і Гаврійської губерній. Губком видавав газету «Письма к крестьянам», поширював марксистську літературу і прокламації, підтримував тісний зв'язок з місцевими соціал-демократичними організаціями, керував їх роботою. Найбільш успіш-

¹⁴ М. Н. Лещенко. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, стор. 140.

¹⁵ Журн. «Красный архив», 1941, № 1, (104), стор. 39, 41, 43, 45, 47, 51.

¹⁶ О. Михайлюк. Назв. праця, стор. 209.

¹⁷ Листовки большевиков периода первой русской революции, стор. 294.

ною вона була в Єлисаветградському повіті. Тут було проведено дві конференції, встановлено зв'язки з усіма волостями, організовано ряд соціал-демократичних гуртків. Такі гуртки від 2 до 6 чоловік, зокрема, існували в кожному селі Добровеличківського району Єлисаветградського повіту. При деяких гуртках працювали пропагандистські групи, що об'єднували до 50—60 передових селян¹⁸. Соціал-демократичні гуртки в 1905 р. були створені також в селах Завадовці, Березовці, Колосовці, Градовці та деяких інших населених пунктах Одеського повіту¹⁹.

Для керівництва сільськими організаціями в Катеринославській губернії, які об'єднували до 500 членів, восени 1905 р. було утворено Катеринославське бюро провінціальних організацій РСДРП; в Києві існувало «Бюро Київської провінції», в Полтаві, Кременчуці, Луганську та деяких інших містах — аграрні групи. В ряді сіл були створені соціал-демократичні гуртки або групи. За далеко неповними даними, такі організації існували в селах Качкарівці, Дубчанах, Великій Олександрівці Одеського повіту²⁰, Новозбур'івці Дніпровського повіту²¹, Великій Лепетисі Мелітопольського повіту²², Байковці і Писарівці Вінницького повіту²³, Балаклеї Черкаського повіту²⁴ та в ряді інших сіл. Загалом у селах України існувало небагато соціал-демократичних організацій, до того ж вони були значно слабші від міських і об'єднували всього кілька тисяч передових свідомих селян і сільськогосподарських робітників, які проводили значну роботу серед селянських мас, спрямовану на внесення в стихійний селянський рух організованості і політичної свідомості, на з'єднання його з революційною боротьбою міського пролетаріату.

Поряд з виданнями і розповсюдженням серед селян листівок і прокламацій революційні соціал-демократичні організації посиляли в села України своїх агітаторів, які вели масово-політичну роботу, що сприяла розвитку масового селянського руху. Так, 5 червня 1905 р. соціал-демократами села Семенівки Чернігівської губернії був скликаний мітинг селян, на якому проголошувались революційні промови, а потім була проведена демонстрація під гаслами: «Геть самодержавство! Хай живе демократична республіка!» В мітингу та демонстрації взяло участь близько 600 селян та ремісників²⁵. Агітаційна робота велась також в селах Іванівці Мелітопольського повіту, Олександрівці Балтського повіту, Верхньому Бахмутського повіту та в ряді інших населених пунктах.

Наляканий могутнім революційним рухом, що охопив восени 1905 р. країну, царський уряд видав маніфест 17 жовтня, в якому були обіцяні народу громадянські свободи і скликання Державної думи.

Більшовики оцінили появу маніфесту як першу перемогу революції, бо робітничий клас завоював собі і всьому народові, хоч і на короткий час, свободу слова, друку, зборів, профспілок та інших організацій. Між тим більшовики закликали робітників не вірити царському маніфестові і продовжувати боротьбу до повної перемоги революції. Відповідно з рішенням Таммерфорської конференції більшовики провели бойкот I Державної думи. В листівці Катеринославського комітету РСДРП, яка розповсюджувалась в багатьох селах Таврійської, Харківської та Катеринославської губерній, вказувалось: «Не Державна дума, яка

¹⁸ М. Ф. Гуськов. Назв. стаття.

¹⁹ Я. М. Штернштейн. Назв. стаття, стор. 63.

²⁰ Я. М. Штернштейн. Назв. праця, стор. 62.

²¹ Державний архів Кримської області, ф. 26, оп. 3, спр. 500, 1906, арк. 10—13.

²² Там же.

²³ М. Н. Лещенко. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, стор. 204.

²⁴ КОДА, ф. 272, спр. 223, арк. 9.

²⁵ П. М. Шморгунов. Большевистские организации Украины в годы первой русской революции, стор. 117.

потрібна царському самодержавству для оборони від народу, а збройне повстання для знищення самодержавства, для знищення всяких слідів царської влади, для встановлення демократичної республіки — ось що нам потрібно, от до чого ми повинні прагнути»²⁶.

З подібними закликами до робітників і селян звертались Харківський, Миколаївський, Одеський комітети, Єлисаветградська, Вінницька, Сумська та ряд інших організацій РСДРП. Трудящі багатьох населених пунктів дружно відгукнулись на заклик революційних соціал-демократів. Так, міщани та селяни міста Бобринця Єлисаветградського повіту в рішенні, прийнятому 11 грудня 1905 р. на об'єднаних зборах, одностайно ухвалили: бойкотувати Державну думу, що обирається неправильним голосуванням і не відповідає своєму призначенню; створити свій селянський комітет, який має взяти на себе функції міської думи, особливо в галузі земельного питання, вимагати усунення земських начальників; не платити податків до скликання Установчих зборів; вимагати знищення монополій»²⁷.

Але бойкотом І Думи більшовики намагались зірвати її і забезпечити нове піднесення революції. В квітні 1906 р. І Дума розпочала свою роботу. Та її діяльність не виправдала надій царя, Дума виявилась недосить слухняною, тому царський уряд влітку 1906 р. розігнав її і призначив вибори до ІІ Державної думи. Але перш ніж провести вибори, царизм вчинив жорстоку розправу над учасниками революційного руху.

В умовах дальшого спаду революції і посилення наступу царизму більшовики вирішили взяти участь у виборах до ІІ Думи, але не для органічної «законодавчої» роботи в ній у блоці з кадетами, як це робили меншовики, а для того, щоб використати її як трибуну в інтересах революції, політичної освіти трудящих.

Участь революційних соціал-демократів у виборах забезпечила обрання до ІІ Думи набагато більше депутатів від трудящих класів, ніж їх було в І Думі, хоч переважну більшість депутатів становили представники експлуататорських класів. Але були серед депутатів трудовики, які складались переважно з селянських депутатів Державної думи. Одним з їх осередків була Селянська спілка. До неї ж тяжіли радикальні союзи неімущої інтелігенції, соціалісти-революціонери та інші. Трудовики боролись за єдиний парламент, обраний загальним голосуванням народу, майже повністю підтримували робітничу програму мінімум. Вони домагались передачі всієї землі державі і встановлення зрівняльного землекористування без викупу або за незначну винагороду. Така аграрна платформа трудовиків була утопічною, але в порівнянні з позиціями інших буржуазних партій вона стояла найближче до пролетарської партії і тому В. І. Ленін закликав революційних соціал-демократів підтримувати вимоги трудовиків. В статті «Селянська або «трудова» група і РСДРП» В. І. Ленін вказував, що селяни «вимагають землі на таких умовах, які дійсно полпили б їх становище, тобто зовсім без викупу або за найскромніший викуп. Інакше кажучи: селяни вимагають, по суті справи, не аграрної реформи, а аграрної революції. Вони вимагають такого перевороту, який анітрохи не зачепить влади грошей, не зачепить основ буржуазного суспільства, але підірве якнайрішучіше економічні основи старого кріпосного порядку, всієї кріпосницької — і поміщицької і чиновницької — Росії. Ось чому соціалістичний пролетаріат всією душею, з усією енергією допоможе селянам здійснити їх вимоги в усій їх повноті»²⁸.

²⁶ Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років. Збірник матеріалів і документів, К., 1940, стор. 65.

²⁷ ІДІА УРСР, ф. 419, спр. 4589, 1906, арк. 16.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 364—365.

І коли представники різних буржуазних партій по суті хотіли зберегти існуючу поміщицьку власність на землю або дещо дати селянам то депутати трудовиків активно відстоювали законопроект про скасування приватної власності на землю. Селянин села Боровиці Чигиринського повіту Київської губернії, депутат Чигирин у своєму виступі говорив, що пани-поміщики, відстоюючи недоторканість власності, мають на увазі поміщицьку власність і зовсім ігнорують право селян на землю, вони захоплюють селянські землі, покликаючись при цьому на закон. Але ж цей закон був створений не нами, а урядом. Це ваш закон пани праві, а ми хочемо, щоб Державна дума створила новий закон народний²⁹.

Один з депутатів Думи, обраний від Таврійської губернії, підтримуючи законопроект трудовиків, говорив, що землею має користуватися той, хто на ній працює, хто поливає її своїм потом, а не той, хто будує свій добробут на праці інших³⁰. Депутат від Харківської губернії селянин-трудолик Васютін на одному з засідань II Думи заявляв «Ми бачимо тут в особі представника п. голови ради міністрів не міністра всієї країни, а міністра 130 000 поміщиків. 90 мільйонів селян для нього нічого не значать... Ви (звертаючись до правих) займаєтесь експлуатацією, віддаєте у найми свої землі по дорогій ціні і дерете останню шкуру з селянина... Знайте, що народ, коли уряд не задовольнить нужди, теж не питає вашої згоди, він візьме землю...»³¹.

Селянин-трудолик села Ружківки, депутат Нечитайло, обраний до II Думи від Звенигородського повіту Київської губернії, відповідаючи кадетам, які пропонували відчужувати частину поміщицьких земель за викуп, заявив: «Ці землі, які належать народові,— нам кажуть: купуйте їх. Хіба ми — заїжджі чужинці, з Англії, Франції і т. д.? Ми народ тутешній, з якої речі ми маємо купувати свої землі? Вони нами вже десять разів відроблені кров'ю, потом і грішми»³². А інший депутат від Київської губернії Сахно говорив: «Коли мене посилали сюди селяни, вони наказували мені, щоб я відстоював їхні нужди, щоб їм була дана земля і воля, щоб усі казенні, кабінетські, удільні, приватновласницькі і монастирські землі були примусово відчужені безплатно...» Подібні вимоги відстоював і депутат Семенов, обраний від селян Подільської губернії³³.

Факти повністю підтверджують наведене вище положення В. І. Леніна, що селяни вимагали по суті справи не аграрної реформи, а аграрної революції. Виступи депутатів-трудоликів в II Державній думі підтримувались широкими масами селянства.

Робітники і селяни України, як і всієї Росії, збирались на збори і мітинги, на яких приймали рішення про свою солідарність з трудовою групою, оголошували страйки. Зокрема, в травні 1907 року селяни села Нова Чарторія Волинської губернії, влаштувавши мітинг, прийняли рішення, в якому заявили про свою солідарність з трудовою групою II Державної думи. Доповідаючи про це київському генерал-губернаторові, волинський губернатор вказував, що постанова мітингу була схвалена і одноставно прийнята селянами під впливом виступів лівих депутатів у Державній думі.

В постанові, прийнятій селянами села Стрижівки Радомишльського повіту Київської губернії, вказувалось: «Ми, селяни..., зібравшись на

²⁹ Государственная дума. Второй созыв. Стенографические отчеты, 1907 год, сессия вторая, т. 1, СПб., 1907, стор. 1333—1336.

³⁰ Там же, стор. 1789.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 351.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 351.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 338.

сходку, говорили про своє селянське становище, про свої нужди, про Державну думу, про трудову групу, що утворилася в ній. Ми уважно стежимо за її боротьбою з упертим ворогом. Ми, селяни, висловлюємо їй своє повне довір'я і шлемо їй палкий привіт. Вимагаємо, щоб вона боролася за народні права, за всю землю і повну волю»³⁴. Відзначивши нездатність Державної думи розв'язати лекучі питання життя трудящих, селяни вимагали повної відставки старого уряду і негайного скликання всенародних Установчих зборів на підставі загального, рівного, прямого і таємного голосування незалежно від статі, національності і релігії. «Ми, селяни,— говорилося далі в цьому рішенні,— протестуємо проти жорстокого, варварського придушення селянських заворушень, проти застосування військ для приборкання повсталих голодних селян. Ми вимагаємо знищення військових судів і скасування смертної кари, вимагаємо повного звільнення всіх арештованих за свої політичні і релігійні переконання. Ми підтримуємо трудову групу в боротьбі за ці наші кровні вимоги...»³⁵.

В період обговорення аграрного питання в II Державній думі йшла боротьба за селянство між різними політичними угрупованнями і насамперед між кадетами, які намагалися відірвати селянство від робітничого класу, і революційними соціал-демократами, які прагнули до створення і зміцнення бойового союзу робітничого класу і селянства, залучення селян до революційної боротьби проти самодержавного ладу.

Революційні соціал-демократичні організації продовжували видавати і розповсюджувати серед селян листівки і прокламації, які вказували їм єдино правильний шлях до розв'язання аграрного питання. З такими закликами звертались до селян Одеський, Катеринославський та ряд інших комітетів революційних соціал-демократів.

В багатьох селах України виступам селян проти поміщицько-капіталістичного гноблення, за розв'язання аграрного питання революційним шляхом передувала масово-політична робота соціал-демократів. Про великий вплив і авторитет революційних соціал-демократів на селі повідомляв в департамент поліції і полтавський губернатор. Він писав, що серед селян губернії продовжуються заворушення, які підтримуються організаціями революційних партій, особливо соціал-демократичної. Зазначалося також, що на влаштовані агітаторами збори селяни збираються у великій кількості і охоче слухають їх промови. «Пропаганда йде настільки успішно,— писав губернатор,— що селяни готові на все, і в найближчому майбутньому треба чекати відкритого з їх боку повстання»³⁶. Протягом серпня—вересня 1906 року в ряді сіл Півдня України розповсюджувалась листівка Катеринославського комітету РСДРП «До всіх селян!», яка закликала селянські маси до відмови від сплати податків та орендних сум поміщикам, до захоплення поміщицьких земель, створення селянських комітетів, до спільних виступів з робітниками проти царизму та поміщицько-куркульської експлуатації³⁷. В лютому 1907 р. соціал-демократичні листівки розповсюджувались серед селян містечка Василькова Київської губернії³⁸.

В ряді місць соціал-демократичні організації очолювали виступи селян. Певний інтерес у цьому відношенні має виступ селян села Михайлівки Олександрівського повіту Катеринославської губернії, який проходив в жовтні 1905 року під керівництвом Олександрівської організації

³⁴ ЦДІА УРСР, ф. 272, спр. 219, 1906, арк. 174.

³⁵ ЦДІА УРСР, ф. 272, спр. 219, 1906, арк. 174; М. Н. Лещенко. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, стор. 157—158.

³⁶ ПОДА, ф. 83, спр. 31, 1906, арк. 94.

³⁷ ЦДІА УРСР, ф. листівок, інв. № 22102.

³⁸ Там же, ф. 272, спр. 12, 1907, арк. 21.

РСДРП. Тут селяни рішуче відмовлялись виконувати будь-які розпорядження царських чиновників та місцевих органів влади і одностайно заявили про свою готовність виконувати вказівки і розпорядження лише партії соціал-демократів³⁹.

Важливо відзначити, що агітатори — соціал-демократи користувались великою любов'ю і повагою серед селян, які пильно охороняли їх від переслідувань царських посіпак. В ряді місць селяни, захищаючи агітаторів, нерідко вступали в сутички з поліцією і військами. Особливо гостро такі виступи селян проходили в селах Кирилівці Звенигородського повіту, в містечку Шостці Глухівського повіту, в Великій Снітинці Васильківського повіту, Іванівці Слов'яносербського повіту та в ряді інших сіл. В боротьбі за звільнення агітатора в місті Шостці брало участь близько 1000 селян. Вони рішуче домагались звільнення агітатора, арештованого за проведення революційної роботи серед селян. Між прибулим військовим загonom і селянами в грудні 1905 року сталася зброяна сутичка, під час якої було поранено одного солдата і кількох селян. Придушивши селянське заворушення, царські власті жорстоко розправилися з його учасниками, 59 селян було заарештовано і ув'язнено⁴⁰.

В ході боротьби з поміщиками, поліцією і військами селяни переконувалися в необхідності створення своєї організації. Під впливом боротьби міського пролетаріату проти самодержавства влітку 1905 року з ініціативи селян Московської губернії була створена Всеросійська Селянська спілка, яка, за оцінкою В. І. Леніна, в період революційного виходу зростала з казковою швидкістю.

На Україні організації Селянської спілки були створені в усіх губерніях, але найбільше поширення вони одержали в Кролевецькому, Ніжинському, Васильківському, Мелітопольському, Лохвицькому, Кобеляцькому, Миргородському та в ряді інших повітів. Серед організацій Селянської спілки виділялась Покошицька Кролевецького повіту, яка закликала селян не підкорятися розпорядженням царських властей і взяти активну участь у грудневому страйку.

Селянські спілки, хоч їх було на Україні порівняно небагато і вони припустили серйозні помилки в програмних і тактичних питаннях, в цілому відіграли позитивну роль у розвитку селянського руху на Україні. В. І. Ленін в праці «Перемога кадетів і завдання робітничої партії» позитивно оцінив Селянську спілку, як дійсно народну, масову організацію, безумовно революційну в своїй основі, що не звужувала, а розширяла розмах політичної творчості селянства⁴¹.

Неухильно дбаючи про завоювання селянства на бік робітничого класу, революційні соціал-демократи нещадно викривали політичний авантюризм есерів, їх угодовську тактику, яку вони намагалися нав'язати організаціям Селянської спілки. Більшовики закликали селян до створення революційних селянських комітетів, до конфіскації поміщського землеволодіння та здійснення інших демократичних перетворень на селі. Селянські комітети були створені в ряді населених пунктів Миргородського, Сумського, Черкаського, Катеринославського, Уманського, Мелітопольського, Васильківського та інших повітів України. Доповідаючи київському генерал-губернатору про становище в губернії, київський губернатор писав, що в ряді сіл Уманського повіту селяни «дружно підтримують один одного, підкоряючись обраному на сільській сходці комітетові...»⁴².

³⁹ ДОДА, ф. 11, оп. 1, спр. 485, арк. 121—123.

⁴⁰ ЦДІА УРСР, ф. 272, спр. 223, 1906, арк. 9.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 224.

⁴² Революція 1905—1907 років на Україні, стор. 420.

В ряді сіл селянські комітети діяли як органи революційної влади. Значний інтерес в цьому відношенні становить діяльність селянського комітету в селі Великих Сорочинцях Миргородського повіту, а також комітету Бахмутського повіту, за рішенням якого було припинено селянами сплату податків та вигнано з села поліцейських урядників і стражників⁴³.

Агітаційна боротьба більшовицьких організацій, могутній революційний рух міського пролетаріату, боротьба навколо аграрного питання в I і II Державних думах, як і жорстокі репресії царизму — все це сприяло пробудженню політичної свідомості трудящого селянства, зумовлювало посилення його боротьби проти своїх гнобителів. Розпочавшись в лютому 1905 року в селах Орловської і Курської губерній, селянський рух перекинувся в Чернігівську, Харківську, Полтавську, Катеринославську та інші губернії України, охопивши більше половини її повітів. За нашими підрахунками лише в губерніях Правобережної України протягом всього періоду революції відбулось близько 2635 селянських заворушень, якими було охоплено понад 3000 сіл з населенням понад 2 млн. чоловік. За той же час селяни розгромили більше 350 поміщицьких маєтків і куркульських садиб, поділили між собою сотні тисяч пудів поміщицького хліба, картоплі, цукру, тисячі голів великої худоби, овець, свиней тощо.

Селянські виступи в окремих районах України мали і свої особливості, зумовлені деякою специфікою соціально-економічного розвитку цих районів. Зокрема, на Лівобережжі України, де пережитки кріпосництва були найбільш поширені і в ряді повітів переважала відробіткова система, значний розмах одержали селянські виступи, які супроводжувалися знищенням поміщицьких маєтків і поділом між селянами майна і продуктів, захоплених в економіях. Найхарактернішим щодо цього був розгром цукрового заводу в Хуторі Михайлівському Глухівського повіту Чернігівської губернії.

На Півдні і Правобережжі України, в районах з переважанням в сільському господарстві капіталістичних відносин, найбільш поширеною формою руху були страйки селян і сільськогосподарських робітників. Лише на Правобережній Україні їх відбулось в період революції не менше 1490, в тому числі в Київській губернії — 713, Подільській — 579 і Волинській — 198 страйків. З інших форм боротьби найрізноманітнішими були виступи селян, що супроводжувалися захопленням поміщицьких земель, вимогами полегшення умов оренди, порубками лісів і потравами посівів. Боротьба селян за землю була, наприклад, на Правобережній Україні змістом 437 виступів, репресії проти поміщиків — 423 виступів. Сутичок селян з поліцією і військами було 109, мітинги, маніфестації та інші політичні форми боротьби мали місце в 176 випадках.

За свідченням численних документів, що зберігаються в центральних і місцевих архівах, в авангарді селянського руху йшли сільські пролетарі і напівпролетарі, які під керівництвом соціал-демократів, приймаючи форми і методи боротьби промислового пролетаріату, рішуче боролися проти поміщицько-капіталістичної експлуатації, за ліквідацію численних пережитків кріпосництва. Їх активно підтримували сільська біднота і середнє селянство. Сільська буржуазія, хоч і була зацікавлена в знищенні поміщицького землеволодіння, часте займала нейтральну позицію, а в цілому ряді випадків переходила на бік царизму, допомагаючи йому в придушенні селянського руху. Досить

⁴³ М. Н. Лещенко. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, стор. 169.

згадати події, які мали місце в 1905 р. в с. Сорочинці та с. Вихвостів.

В ході боротьби з царизмом, поміщиками і буржуазією складався і зміцнювався союз робітничого класу і трудового селянства. Про це свідчать як наведені вище факти розвитку селянського руху в 1905—1907 рр., так і спільні виступи робітників і селян. Значний інтерес у цьому відношенні має спільна заява робітників і селян міста Горлівки та навколишніх сіл про свою готовність виступити на рішучу боротьбу проти царизму. 9 грудня в телеграмі на ім'я Катеринославського Бойового страйкового комітету горлівські робітники і селяни писали: «Сьогодні... о 9-й годині вечора за спільною згодою станційних службовців, заводських, рудникових робітників, майстрів, усіх селян Горлівського району в кількості понад 5000 чоловік, вирішили провести загальний страйк, щоб підтримати наших передових борців за свободу всього народу, поклявшись загинути або вийти переможцями»⁴⁴.

Пролетарі Донбасу мужньо боролись з царськими військами, відстоюючи права трудящих. В їх самовідданій боротьбі брали участь і селяни ряду навколишніх сіл. В бюлетені Бойового страйкового комітету від 17 грудня 1905 р. відзначалося, що селяни села Олександрівки в кількості 400 чоловік, приєднавшись до робітників міста Юзівки, заявили про свою повну готовність, не шкодуючи життя, взяти участь у боротьбі за свободу. Під час збройного виступу робітників міста Олександрівська на допомогу їм прибули селяни Миколаївської сільської громади та ряду інших сіл. Селяни і робітники села і станції Пологи, прийнявши постанову про відмовлення від постачання рекрутів і підкорення царським властям, зібрали 2 тисячі карбованців і послали уповноважених для закупки зброї через Гришинський бойовий страйковий комітет⁴⁵.

Селяни сіл Підлипного, Пановки, Батурина і Загребелля Конотопського повіту Чернігівської губернії брали активну участь в мітингах і зборах робітників міста Конотопа, а коли для придушення виступу робітників в місто прибули козаки, селяни перелічених сіл, зібравшись на мітинг, прийняли рішення про подання допомоги робітникам⁴⁶. В селі Біленькому Ізюмського повіту, на ст. Сватове, в селі Кам'янському і багатьох інших населених пунктах відбувалися мітинги, на яких обговорювалися спільні завдання робітників і селян в боротьбі проти самодержавства і поміщицько-капіталістичної експлуатації.

Наведені факти показують, що в ході революції 1905—1907 рр., на Україні, як і в усій Росії, формувався бойовий союз робітничого класу і трудового селянства. Але цей союз не був ще міцним. І це була одна з основних причин поразки революції. Проте наявність такого союзу — факт безперечний. В. І. Ленін в статті «Як соціалісти-революціонери підводять підсумки революції і як революція підвела підсумки соціалістам-революціонерам» писав: «Союз сил пролетаріату і селянства не «в ідеї існував» і не «ледве почав втілюватися в життя», а характеризував увесь перший період російської революції, всі визначні події 1905—1907 років. Жовтневий страйк і грудневе повстання, з одного боку, селянські повстання на місцях і повстання солдатів і матросів були саме «союзом сил» пролетаріату і селянства. Цей союз був стихійний, неоформлений, часто неусвідомлений. Ці сили були неорганізовані достатньо, були роздрібнені, були позбавлені дійсно керівного центрального керівництва і т. д., але факт «союзу сил» пролетаріату і

⁴⁴ Журн. «Исторический архив», 1955, № 1, стор. 142—143.

⁴⁵ Революція 1905—1907 років на Україні. Збірник документів і матеріалів, стор. 373—374.

⁴⁶ ДОДА, ф. 336, спр. 38, 1905, арк. 69.

селянства, як головних сил, що пробили бреш в старому самодержавстві, безперечний. Не зрозумівши цього факту, не можна нічого зрозуміти в «підсумках» російської революції»⁴⁷.

Боротьба більшовицьких організацій України за селянство продовжувалась і в наступні роки — в період століпінської реакції, нового революційного піднесення та першої світової імперіалістичної війни, яка разом з героїчною боротьбою російського робітничого класу та предметним уроком III і IV Державних дум зумовили звільнення основних мас селянства від впливу буржуазних партій і рішучий та остаточний поворот його на шлях робітничого класу, на шлях непорушного союзу з ним.

⁴⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 291.

Товідошлення

О. А. ЧЕРВІНСЬКИЙ

ДЕЯКІ ПИТАННЯ КУЛЬТУРНОГО БУДІВНИЦТВА НА СЕЛІ В ПЕРІОД МІЖ ХХ І ХХІІ З'ЇЗДАМИ КПРС

КПРС завжди вважала розвиток культури на селі одним з найважливіших першочергових завдань Радянської влади. Успішно здійснивши культурну революцію наша партія перетворила в життя заповіді Леніна про подолання культурної відсталості села.

Величезна увага культурному розвитку села приділяється в період розгону того будівництва комунізму в нашій країні. У Програмі КПРС відзначаються шляхи піднесення колгоспного села до рівня міста в галузі культури і побуту: «Поступово колгоспні села перетворяться в укрупнені населені пункти міського типу з упорядкованими житловими будинками, комунальним обслуговуванням, побутовими підприємствами, культурними і медичними закладами. Кінець кінцем щодо культурно-побутових умов життя сільське населення зрівняється з міським.

Ліквідація соціально-економічних і культурно-побутових відмінностей між містом і селом буде одним з найважливіших результатів будівництва комунізму»¹.

Колишня культурна відсталість села в СРСР ліквідована. Давно зникла неписьменність, а кількість загальноосвітніх шкіл зроста порівняно з дореволюційним часом у 179 разів. Культурно-технічний і загальноосвітній рівень колгоспників швидко підвищується. З кожної тисячі людей, що живуть у сільській місцевості, освіти вище початкової мали на Україні в 1959 р. 270 чоловік, що в 3,5 раза більше, ніж у 1939 р.² З кожним роком розширюються масштаби навчання сільського населення, йде процес вирівнювання загальноосвітнього рівня міського і сільського населення.

Та на селі порівняно до міста ще недостатньо шкіл, особливо середніх, клубів, кінотеатрів та інших культурно-освітніх установ. Таке відставання, особливо на Україні, посилила війна, коли більшість культурно-освітніх установ було знищено. Крім того, в умовах культу особи сільське господарство було в занедбаному стані, і це відбилося також на розвитку культури на селі.

Поворотним моментом у боротьбі за здійснення ленінського курсу розвитку економіки і культури села був вересневий (1953 р.) Пленум ЦК КПРС. Особливо великі зрушення в культурному будівництві на селі відбулися в період між ХХ і ХХІІ з'їздами КПРС і в наступні роки. Комуністична партія при активній підтримці всього народу зміцнила матеріально-технічну базу колгоспів, провела реорганізацію МТС, запровадила новий порядок планування сільськогосподарського виробництва, відновила ленінський принцип матеріальної зацікавленості колгоспників у збільшенні виробництва сільськогосподарських продуктів, зміцнила колгоспи і радгоспи керівними кадрами і спеціалістами, підвищила роль науки в сільському господарстві.

Організаційне та господарче зміцнення колгоспів, все зростаюча творча активність трудівників колгоспного села дали можливість розгорнути культурне будівництво на селі. Партійні організації очолили патріотичне починання тих колгоспів, які

¹ Матеріали ХХІІ з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 362.

² Народне господарство УРСР в 1939 році. Держстатвидав, 1960, стор. 12.

зв'язку з посиленням своєї економіки почали споруджувати не тільки виробничі удюви, але й школи, клуби, дитячі дошкільні установи, а також зайнялися впорядкуванням сіл. У ці роки значно збільшились і державні асигнування на соціально-культурні заходи. З 1955 по 1961 рр. ці витрати з бюджету зросли на 85% і досягли 1962 р. 28,7 млрд. крб., або 35,8% бюджету країни. Культурно-побутове будівництво стало в центрі уваги всіх партійних організацій.

Багато нового і цінного зроблено в цьому відношенні парторганізаціями Вінницької, Київської і Черкаської областей. На їх території в 1959 р. проживало 364 тис. чоловік, з них у сільській місцевості — 4215 тис., тобто, приблизно, 78,6% цього населення, в той час як на всій Україні селяни становили 51%³. Ось чому їм життя висунуло перед комуністами цих областей питання будівництва нових осередків культури і побутових установ на селі.

З піднесенням сільського господарства за останні роки, із зростанням прибутків колгоспів розгортається будівництво клубів, бібліотек силами колгоспів.

Про зростання економіки колгоспів і відрахувань у культурфонди яскраво свідать така таблиця:⁴

Назва областей	Грошові прибутки колгоспів (в тис. крб.)			Відрахування в неподільні фонди			В т. ч. культурфонди		
	1956	1958	1961	1956	1958	1961	1956	1958	1961
Вінницька	125 622	214 122	262 994	23 079	51 161	51 324	2473	2842	3868
Київська	119 605	177 257	186 559	21 881	39 009	31 510	1963	2612	2419
Черкаська	121 223	185 312	225 698	22 892	42 381	42 997	1953	2412	3974

Ще більш разючі зміни в економіці колгоспів відбулись порівняно з 1953 р. у Вінницькій області грошові доходи в колгоспах зросли с 67,1 млн. крб. в 1953 р. до 214 млн. в 1958 р., а неподільні фонди збільшились з 82,2 млн. до 240 млн. крб. На соціально-культурні заходи витрачено понад 60 млн. крб., що на 29% більше, ніж в 1953 р. За ці роки побудовано на селі 41 тис. житлових будинків для колгоспників і 15 тис. громадських і культурно-побутових приміщень. Грошова оплата трудоднів колгоспників зросла в 2,5 раза⁵. В 1960 р. на соціально-культурні заходи було витрачено 69 млн. крб., а в 1961 р. ці витрати зросли на 9%⁶.

В Київській області грошові доходи тільки за 1956 р. зросли на 36% і становили 119 млн. 605 тис. крб.—проти 86,9 в 1955 р.⁷ Все це сприяло зростанню неподільних фондів. За 1960—1961 рр. вони збільшились на 39,7 млн. крб. Тільки в 1959—1960 рр. капіталовкладення досягли 108,8 млн. крб.⁸

Широкому розвитку культурного будівництва на селі сприяло не тільки економічне зміцнення колгоспів. Значно виріс культурний рівень колгоспного селянства, розширився його духовний світ. Впровадження індустріальної техніки в колгоспне виробництво супроводжувалось зростанням інтелігенції на селі. На 1 грудня 1961 р. спеціалістів з вищою і середньою освітою нараховувалось у Вінницькій, Київській і Черкаській областях 156,3 тис., більшість з яких працювала в селах⁹. Духовні запити цих людей високі, і їх потрібно було задовольняти.

На початку 1956 р. з чудовим почином виступили парторганізації Черкаської

³ Українська РСР в цифрах в 1961 році, К., 1962, стор. 8. Газ. «Правда», 10 травня 1959 р.

⁴ Таблиця складена на основі даних зведених річних звітів колгоспів статуправління Вінницької, Київської і Черкаської областей.

⁵ Партійний архів Вінницької області, ф. 131, оп. 48, од. зб. 1, арк. 27—28.

⁶ XVI Вінницька обласна партконференція 14—15 вересня 1961 р. Стенографічний звіт, стор. 94—95.

⁷ Партійний архів Київської області, ф. 1, оп. 208, од. зб. 110, арк. 48.

⁸ Газ. «Київська правда», 13 січня 1962 р.

⁹ УРСР в цифрах в 1961 році, К., 1962, стор. 182—183.

області, які першими на Україні широко і планово розгорнули культурно-побутове будівництво на селі. Коли економічно зміцніли колгоспи виявили бажання власними силами і на власні кошти будувати клуби, школи, дитячі ясла й інші культурно-освітні та побутові заклади, обком партії і облвиконком вирішили спрямувати на родну ініціативу в єдине планове русло. 9 лютого 1956 р. було прийнято спільну постанову обкому партії і облвиконкому «Про будівництво соціально-культурних закладів за рахунок коштів колгоспів, споживчої кооперації та сум самообкладання»¹⁰.

На основі пропозицій правлінь колгоспів, райкомів партії і райвиконкомів цією постановою були затверджені план і графіки будівництва і добудови шкіл, клубів та інших культурно-побутових закладів на 1956—1957 рр. Партійні організації побойовому взялися за втілення в життя цього плану. Його обговорювали на засіданнях райкомів партії, сесіях виконкомів Рад депутатів трудящих, зборах колгоспників. Так, наприклад, у Канівському районі було намічено в 1955—1956 рр. закінчити будівництво 8 клубів у селах і розпочати будівництво 11¹¹. Для надання шефської допомоги в будівництві закладів культури за 14 колгоспами були закріплені промислові підприємства і учбові заклади району¹². В Кам'янському районі було заплановано ввести в дію в 1956—1957 рр. 12 клубів і будинків культури, 42 класні кімнати. Цей план було обговорено на нараді голів колгоспів, секретарів парторганізацій, загальних зборах колгоспників, на комсомольських зборах¹³.

Первістком культурного будівництва став Будинок культури колгоспу «Зоря комунізму» Чигиринського району. Незабаром будинки культури з'явилися в колгоспах: «Радянська Україна», ім. ВКП(б) Чигиринського району, ім. Леніна Звенигородського району і багатьох інших. Палац культури в артілі ім. Шевченка Золотоніського району не поступається перед театром великого міста, а сусіди шевченківців — колгоспники с. Дмитрівки побудували Палац культури з залом для глядачів на 1250 місць.

Досвід передових колгоспів став надбанням усіх районів області. Протягом 1956—1957 рр. на Черкащині споруджено 32 нові школи, а в старих додатково об'єднано 632 класні кімнати. В колгоспах області збудовано 152 дитячих ясел і садків, 110 польових станів для механізаторів. За два роки виросло 80 нових клубів, просторих двоповерхових будинків з залами для глядачів на 400—800 місць, бібліотеками, читальнями, кімнатами для гуртків художньої самодіяльності¹⁴.

За цей же період у селах Київщини споруджено 132 клуби і бібліотеки¹⁵, 29 шкільних будинків та понад 700 класних кімнат¹⁶. У 1957 р. колгоспи збудували у Вінницькій області приміщення для 14 початкових, 8 середніх і 2 шкіл-інтернатів¹⁷. Широкого розмаху ця робота набрала у Вінницькому районі, де в 1957 р. закінчено будівництво 4 колгоспних і 3 бригадних клубів, 7 дитячих ясел, 5 шкіл, 6 лазень і розпочато будівництво 15 клубів і 3 шкіл¹⁸.

Цей перший етап планового будівництва культурно-побутових закладів на селі був дуже повчальний як для самих колгоспів, так і обласних партійних організацій. Він показав, що основною перешкодою для дальшого розгортання робіт була не стача будівельних матеріалів і що їх можна виготовляти на місці. Відчувалася відсутність кваліфікованих будівельників. Погано використовувались культурфонди хоча доходи колгоспів швидко зростали.

Для розгортання широкого фронту робіт потрібні були міцні міжколгоспні будівельні організації, масове виробництво будівельних матеріалів. З цією метою в колгоспах Переяслав-Хмельницького, Ставищанського, Бориспільського, Гребінківського

¹⁰ Партійний архів Черкаської області, ф. 4619, оп. 18, од. зб. 12, арк. 9—27.

¹¹ Там же, ф. 753, оп. 17, од. зб. 13, арк. 184—185.

¹² Там же, од. зб. 64, арк. 9—10.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же, ф. 4619, оп. 28, од. зб. 21, арк. 8—9.

¹⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 921, арк. 59.

¹⁶ Партійний архів Київської області, ф. 5, оп. 17, од. зб. 97, арк. 17.

¹⁷ Партійний архів Вінницької області, ф. 136, оп. 46, од. зб. 97, арк. 2.

¹⁸ Там же, ф. 136, оп. 44, од. зб. 44, арк. 32.

й інших районів на Київщині були створені міжколгоспні ради по будівництву і виробництву місцевих будівельних матеріалів. Ця ініціатива 13 червня 1956 р. була схвалена постановою обкому партії і облвиконкому¹⁹, в якій рекомендувалося всім районам створювати такі ради. Для надання кваліфікованої допомоги в організації будівельних робіт і створенні виробничої бази постанова зобов'язала Київський і Білоцерківський міськкоми партії посилити шефську допомогу з боку підприємств і організацій.

В 1956 р. Вінницький обком партії прийняв пропозиції райкомів партії і райвиконкомів про створення в області 2 районних, 2 міжколгоспних будівельних організацій і 9 міжколгоспних організацій по виробництву будівельних матеріалів²⁰, а в 1958 р. вже діяли 29 міжколгоспних організацій по будівництву і виробництву будівельних матеріалів, які об'єднували 644 колгоспи²¹. Ними було збудовано 10 підприємств по виробництву цегли потужністю 9 млн. штук і в стані будівництва ще 12 підприємств потужністю 13 млн. штук цегли. В Черкаській області у 1958 р. нараховувалось 34 міжколгоспні будівельні організації²². В цілому на Україні тоді їх було понад 600.

Все це давало можливість споруджувати в колгоспах не тільки виробничі приміщення, а й культурно-побутові установи. Завдання полягало в тому, щоб клуби мали не тільки колгоспи, а й усі бригади. Потрібно було ліквідувати двозмінне навчання в школах, для матерів створити такі умови, щоб вони могли спокійно працювати, залишивши дітей у дитячих яслах. Такі завдання висувало саме життя.

Київський обком партії у своїй постанові від 18 січня 1957 р.²³ рекомендував райкомам вивчити економічну можливість колгоспів і переглянути перспективні плани будівництва культурно-побутових закладів. Це питання знову обговорювалось в обкомі партії 16 серпня 1957 р.²⁴ За 7 місяців цього року було здано в експлуатацію 10 клубів, 14 дитячих ясел і ряд інших приміщень. Питання культурного будівництва на селі обговорювалось також на конференціях і пленумах райкомів партії, сесіях райвиконкомів, на загальних зборах колгоспників. У 1958 р. колгоспники артіль «Україна» с. Семенівки Обухівського району з метою створення умов для однозмінного навчання силами і за кошти колгоспу почали будувати двоповерхову школу. Колгоспники артілі «Родина» одностайно вирішили будувати в с. Хотові школу і звернулись до колгоспників, правлінь та голів економічно міцних колгоспів наслідувати їх приклад. Київський обком КП України схвалив патріотичний почин цих колгоспів і рекомендував усім колгоспам, де створені відповідні економічні умови, будувати школи, клуби й інші культурно-побутові заклади на селі²⁵.

Протягом 1956—1958 рр. в області було збудовано 132 клуби, будинки культури, бібліотеки та кінотеатри, повністю радіофіковано населені пункти 20 районів. Силами шефів Києва електрифіковано 8 шкіл, 1200 будинків колгоспників²⁶.

До будівництва на селі широко залучалися громадські села, комсомольці і молодь. У квітні 1958 р. Київський обком партії схвалив ініціативу обкому комсомолу, який взяв шефство над будівництвом в с. Трипілля, на місці героїчної боротьби комсомолу з ворогами Радянської влади в роки громадянської війни, школи-інтернату і оголосив її комсомольською будовою²⁷. Вінницький обком КП України в червні 1958 р. схвалив ініціативу обкому комсомолу про оголошення комсомольськими будовами 10 шкіл, що їх споруджують колгоспи²⁸.

В Крижопільському районі Вінницької області райком партії спрямовував увагу

¹⁹ Партійний архів Київської області, ф. 5, оп. 10, од. зб. 111, арк. 9—11.

²⁰ Партійний архів Вінницької області, ф. 136, оп. 42, од. зб. 91, арк. 273, 327.

²¹ Там же, оп. 43, од. зб. 145, арк. 13.

²² Газ. «Правда України», 25 березня 1959 р.

²³ Партійний архів Київської області, ф. 5, оп. 11, од. зб. 82, арк. 18.

²⁴ Там же, ф. 5, оп. 11, од. зб. 109, арк. 67.

²⁵ Там же, ф. 5, оп. 17, од. зб. 92, арк. 13, 14.

²⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 921, арк. 30, 59.

²⁷ Партійний архів Київської області, ф. 5, оп. 17, од. зб. 100, арк. 11.

²⁸ Партійний архів Вінницької області, ф. 136, оп. 46, од. зб. 97, арк. 4, 5

парторганізацій на покращання побуту трудящих, будівництво культурно-побутових установ. У 1958 р. в Крижополі було побудовано приміщення середньої школи, в селі Тернівці — семирічної, в с. Левкове — клуб, лазні, радіофіковано ряд сіл²⁹. Загалом по Вінницькій області за 1956—1958 рр. побудовано 84 будинки культури і клуби, 26 лікарень, 268 дитячих установ, 2 колгоспні будинки відпочинку. За допомогою колгоспів споруджено 84 тис. житлових будинків, а лише за 1958 р. — 16 тис. будинків³⁰.

На початку 1958 р. окремі колгоспи й цілі райони Черкаської області виявили ініціативу щодо створення трирічних планів соціально-культурного будівництва в селах на 1958—1960 рр. Ініціатором розгортання планового культурно-побутового будівництва виступила парторганізація колгоспу «Радянська Україна» Черкаського району, де головою працює двічі Герой Соціалістичної Праці Г. Є. Буркацька. Підрахувавши свої резерви й можливості, трудівники артілі вирішили за 3 роки спорудити бригадний будинок культури, школу-інтернат, дитячі ясла, два пологові будинки, дві лазні, чайну, перукарню, ательє мод, будинок для механізаторів і тваринників, закласти парк культури й відпочинку, забрукувати вулиці села тощо — тобто перетворити свої села в культурні і впорядковані населені пункти. Цей план було обговорено і схвалено на відкритих партійних зборах парторганізації колгоспу в квітні 1958 р.³¹

Почин колгоспу «Радянська Україна» підхопили інші колгоспи Черкаського району. У квітні 1958 р. Черкаський райком партії, виходячи з планів колгоспів, розробив і затвердив трирічний план культурно-побутового будівництва на 1958—1960 рр.³² Незабаром такі плани затвердили й інші райони області. Обком КП України й облвиконком підтримали цю ініціативу. На основі пропозицій широких народних мас було складено трирічний план культурно-побутового будівництва в селах на 1958—1960 рр. Так народилася широко відома на Україні трирічка культури.

Приступаючи до здійснення плану, парторганізації області провели значну організаторську роботу. За кожною будовою були закріплені комуністи — відповідальні, які на партійних зборах, засіданнях бюро звітували про хід робіт. Все це сприяло перетворенню в життя намічених планів. Поступово всі села покрились лісами новобудов. Уже в 1958 р. було побудовано 948 класних кімнат (замість 856 запланованих), що дало можливість у 7 районах повністю перейти на однозмінне навчання. Було введено в дію 2 кінотеатри, відкрито 35 сільських клубів, 28 бібліотек, радіофіковано 26 сіл, а в цілому по області було встановлено 32 тис. радіоточок. Колгоспи за цей час придбали 57 кіноустановок, збудували 70 нових польових станів для механізаторів, відкрили 155 червоних кутків на тваринницьких фермах, а також провели значну роботу по благоустрою сіл³³.

Ще більш широкого розмаху набрало культурно-побутове будівництво в 1959 р. Не було села, де б не вступала в дію нова школа, клуб, бібліотека, дитяча дошкільна установа тощо.

Особливо успішно здійснювалося спорудження дошкільних дитячих установ. Його розпочали деякі колгоспи ще в 1956—1957 рр. Благородне починання колгоспів схвалили обком партії і облвиконком у лютому 1957 р.³⁴ Через обласну газету «Черкаська правда» обком партії звернувся до всієї громадськості з закликом будувати в кожному колгоспі типові приміщення і відкрити в ньому постійно діючу дитячу установу. Це питання знайшло загальне схвалення на зборах колгоспників. Протягом 1957—1958 рр. в області було збудовано і передано для експлуатації 265 приміщень дитячим установам. В стадії будівництва було ще 255.

ЦК КП України в своїй постанові від 10 квітня 1959 р. схвалив цінну ініціативу

²⁹ Партійний архів Вінницької області, ф. 136, оп. 42, од. зб. 16, арк. 24.

³⁰ Там же, ф. 136, оп. 50, од. зб. 1, арк. 23.

³¹ Партійний архів Черкаської області, ф. 1641, оп. 6, од. зб. 4, арк. 14—15.

³² Там же, ф. 1577, оп. 18, од. зб. 6, арк. 8—15.

³³ Партійний архів Черкаської області, ф. 4619, оп. 31, од. зб. 15, арк. 68—69.

³⁴ Там же, од. зб. 20, арк. 22—24.

колгоспів Черкаської області³⁵ і зобов'язав партійні й радянські органи, первинні партійні і комсомольські організації широко популяризувати серед трудящих почин Черкаської області, організовувати соцзмагання між областями, районами, колгоспами за створення в кожній артїлі постійно діючих дошкільних закладів.

Почин черкасців — кожному колгоспові хороший дитячий садок — був підхоплений у Київській, Вінницькій та інших областях України. У Вінницькій області за 1956—1957 рр. побудовано 40 приміщень для дитячих дошкільних установ³⁶. У серпні 1959 р. обком партії і облвиконком розглянули питання про заходи по дальшому розгортанню будівництва, поліпшенню медобслуговування і виховання дітей дошкільного віку³⁷. В Київській області в колгоспні дитячі установи вихователями було направлено в 1959 р. 316 дівчат, випускниць середніх шкіл³⁸.

Активну участь у здійсненні планів культурно-побутового будівництва в ці роки брали комсомольці і молодь. Проводилися естафети-конкурси «В похід за культуру», при обкомах ЛКСМУ діяли штаби по шефству. В Черкаській області комсомольські організації створили 325 молодіжних бригад, у яких працювало понад 4 тис. юнаків і дівчат. За їх участю лише в Черкаському районі було збудовано 24 нових приміщень дитячих садків, у Городищенському — 22, Тальнівському — 19³⁹. Загалом молодь відпрацювало за 1959—1960 рр. 110 тис. людиноднів⁴⁰.

У ході виконання планів культурно-побутового будівництва виникло немало труднощів: бракувало будівельних матеріалів, електро- і сантехобладнання, меблів, не завжди можна було підібрати потрібний проект культурно-освітньої установи. Проте будівельники знаходили шляхи подолання труднощів.

В резолюції XXI з'їзду КПРС відзначалося, що наступне „семиріччя повинно ознаменуватися дальшим розвитком соціалістичної культури»⁴¹. Виступаючи на XXI з'їзді партії, секретар ЦК КПРС М. В. Підгорний говорив: «Ми поставили перед собою завдання, щоб кожний колгосп мав семирічний план будівництва культурно-побутових закладів»⁴².

Такі плани почали складати в багатьох колгоспах республіки. ЦК КПРС прислав у Вінницьку область групу спеціалістів і науковців з Москви, які допомогли скласти науково обгрунтований семирічний план розвитку колгоспу «Шлях до комунізму» с. Вільшанки Крижопільського району. Поряд з розвитком сільськогосподарського виробництва планом передбачалось велике культурно-побутове будівництво: школи-інтернату, 5 дитячих ясел, 2 бригадних клубів, хлібопекарні, їдальні, а на кінець семирічки розпочати перебудову села. В лютому 1959 р. цей план було обговорено на пленумі Крижопільського райкому партії⁴³. В обговоренні взяли участь працівники Міністерства сільського господарства, наукові працівники вузів, а також секретарі парторганізацій і голови колгоспів. Семирічний план колгоспу «Шлях до комунізму» було схвалено Вінницьким обкомом КП України⁴⁴ і рекомендовано використати цей досвід, враховуючи особливості і можливості кожного колгоспу області. В Черкаській області за семирічним планом вирішено закінчити будівництво 107 польових станів і побудувати 393 нових; завершити будівництво 51 та збудувати 367 нових медичних закладів тощо. Планом передбачено дальше розширення мережі районних і сільських музеїв, будинків тваринників, їдальень. На кінець 1965 р. в області мають діяти 126 колгоспних музеїв і музейних кімнат, 8 будинків відпочинку, 2 міжколгоспні санаторії, 310 їдальень, 279 стадіонів і спортивних майданчиків. Заплановано також побудувати силами індивідуальних забудовників і з допомогою колгоспів 100 тис. жилих будинків.

³⁵ Газ. «Колгоспне село», 10 квітня 1959 р.

³⁶ ПА ІПІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 374, арк. 31.

³⁷ Партійний архів Вінницької області, ф. 136, оп. 48, од. зб. 114, арк. 14—15.

³⁸ Журн. «Дошкольное воспитание», 1959, № 10, стор. 70.

³⁹ Газ. «Молодь України», 25 березня 1961 р.

⁴⁰ Журн. «Комсомольская жизнь», 1960 р., № 11, стор. 18.

⁴¹ Культурне будівництво в Українській РСР, К., 1961 р., стор. 489.

⁴² Внеочередной XXI съезд КПСС. Стенографический отчет. М., 1959, стор. 127.

⁴³ Партійний архів Вінницької області, ф. 75, оп. 9, од. зб. 3, арк. 2—5.

⁴⁴ Там же, ф. 136, оп. 48, од. зб. 54, арк. 24.

За 1959—1961 рр. в селах Вінницької області було споруджено 154 клуби, 6 будинків культури, 4 кінотеатри. Тільки в 1961 р. було введено в дію 150 кіноустановок⁴⁵, відкрито 44 фельдшерсько-акушерських пункти і 5 нових лікарень⁴⁶. В селах Київської області за 1960—1961 рр. збудовано 70 шкіл⁴⁷.

Успішно здійснювалася в ці роки семирічка культурно-побутового будівництва в Черкаській області. Тільки за перші два роки було споруджено 93 колгоспних клуби і будинки культури, відкрито 59 нових бібліотек, 256 дитячих садків і ясел, 146 польових станів⁴⁸. Немало було зроблено в області для поліпшення умов праці й відпочинку доярок, механізаторів. При багатьох тваринницьких фермах відкрито будинки тваринників, обладнані кімнати відпочинку.

Виступаючи на XXI з'їзді КПРС, М. В. Підгорний говорив: «Багато передових колгоспів уже тепер можуть приступити до здійснення генерального планування і реконструкції сіл, будівництва населених пунктів міського типу, з використанням усіх досягнень сучасного комунального і культурно-побутового обслуговування»⁴⁹.

На Київщині таку перебудову почали в ці роки колгоспники с. Ксаверівки Гребінківського району. Наслідуючи їх приклад, колгоспники артлі «Радянська Україна», «Зоря комунізму», «Пам'яті Леніна» колишнього Черкаського району вирішили протягом 7 років перетворити свої села в показові. Проекти перебудови сіл Геронімівка, Вергуни і Руська Поляна розробили працівники «Укрдіпросільбуду». Ініціативу цих колгоспів схвалив райком партії і райвиконком⁵⁰. Обком КП України в своїй постанові рекомендував провести перебудову сіл так, щоб вони були зразком для такої роботи в більш широких масштабах⁵¹.

Минуло небагато часу, і села невідомо змінили свій вигляд. Зразком нового села стала Руська Поляна — з прямими, широкими вулицями, одно- і двоповерховими будинками, вкритими шифером або залізом. Біля кожного будинку — садок. Будинок культури села — на 500 місць, 2 бригадних клуби, 3 школи, 3 бібліотеки, 5 дитячих садків і ясел, лікарня, готель, їдальня, лазня, кілька магазинів, майстерні побутового обслуговування. В селі — електростанція, радіовузл, водопровід. Жителі села вже в 1960 р. мали 788 радіоприймачів, 8 телевізорів, 2 тис. велосипедів, 80 мотоциклів. Вони виписували понад 2500 примірників газет та журналів. В селі працюють 53 вчителі, 20 медпрацівників, 5 інженерів, 8 агрономів, 8 ветпрацівників. За роки Радянської влади з села вийшло 57 агрономів, 38 інженерів, 69 медпрацівників, 56 вчителів, 2 художники, 8 артистів, 2 кандидати наук, один генерал і 175 офіцерів⁵². Таким стало колись бідне, неписьменне і забите село Руська Поляна. І такі села в районі непоодинокі. Нічим не поступаються перед ним села Худяки, Леськи, Ломовате, Червона Слобода і багато інших.

Яскравим прикладом великих перетворень, які ведуться в українському селі, є село Шевченкове (колишня Кирилівка) Звенигородського району, де провів дитячі роки великий син українського народу Т. Г. Шевченко.

До революції це було таке ж темне, убоге і злиденне село, як і тисячі йому подібних. А зараз, як згадка про минуле, лише стоїть напіввгрузла в землю хата дяка. Нині це красиве село все потопає в садах. Через село простяглася широка рівна вулиця, обсаджена двома рядами високих тополь. Будинки вкриті шифером. Лише в 1956—1961 рр. їх споруджено понад 250 — світлих, високих. У кожному — радіо, електрика. В центрі села височать корпуси технікуму механізації сільського господарства. В селі 3 школи, а в 1961 р. закінчено будівництво нової школи-інтер

⁴⁵ XVI Вінницька обласна партконференція 14—15 вересня 1961 р. Стенографічний звіт, стор. 146.

⁴⁶ Там же, стор. 94—95.

⁴⁷ Там же, стор. 137.

⁴⁸ Партійний архів Черкаської області, ф. 4619, оп. 38, од. зб. 22, арк. 44—45.

⁴⁹ Внеочередной XXI съезд КПСС. Стенографический отчет. М., 1959, стор. 127—128.

⁵⁰ Партійний архів Черкаської області, ф. 1577, оп. 21, од. зб. 10, арк. 32.

⁵¹ Там же, ф. 4619, оп. 31, од. зб. 15, арк. 35.

⁵² Там же, ф. 1577, оп. 21, од. зб. 28, арк. 63.

нату. Побудовано універмаг, лікарню, дитячі ясла, павільйон побутового обслуговування, аптеку тощо. В селі працює школа сільської молоді, філіал музичної школи. На колишньому подвір'ї Шевченків виріс великий будинок. Це — літературно-меморіальний музей Т. Г. Шевченка. Генеральний план перебудови села успішно здійснюється. Незабаром це буде селище міського типу. Змінилося село, змінилися люди. Тепер у Шевченкові 176 чоловік інтелігенції. Село дало країні 511 учителів, 266 агрономів, інженерів і механізаторів, 42 медичних працівники тощо⁵³.

З кожним роком змінюють свій вигляд українські села. Поряд з культурно-побутовим великого розмаху набрало житлове будівництво. Якщо в 1954 р. колгоспники Черкаської області спорудили 5051 будинок, то в 1958 р. — понад 11200, а в 1959 р. — понад 18 тис. будинків для колгоспників і сільської інтелігенції⁵⁴. В Київській області за післявоєнні роки збудовано 175 тис. індивідуальних будинків⁵⁵. В рішенні XVI обласної партконференції рекомендувалося створювати нові села міського типу за прикладом Ксаверівки, але з 2—3-поверховими будинками, з усіма культурно-побутовими установами. В с. Шляхова Бершадського району Вінницької області, де головою колгоспу працює Герой Соціалістичної Праці В. М. Кавун, тільки за 1959—1961 рр. 400 сімей колгоспників перейшли в нові будинки. Крім того, тут новий Будинок культури, 5 дитячих ясел і садків, 2 пекарні, 4 їдальні тощо.

В ці роки проведено велику роботу по озелененню і впорядкуванню сіл, по будівництву оздоровчих закладів. Лише в Черкаській області протягом 1959 р. впорядковано 347 га парків і скверів. Посаджено фруктових дерев на площі 1600 га і декоративних — 2100 га. Збудовано 460 водонапірних башт, 465 артезіанських свердловин, 1648 шахтних колодязів, прокладено 480 тис. погонних м зовнішнього водопроводу. В одному лише колгоспі «Україна» с. Тиньки Чигиринського району прокладено 16 500 погонних м водопроводу і встановлено 48 водорозбірних колонок⁵⁶.

Колгоспи Вінницької, Київської, Черкаської областей почали будувати міжколгоспні будинки відпочинку: в Смілі Черкаської області, Хмільнику Вінницької області і в інших районах. Будуються вони за кошти колгоспів і знаходяться на госпрозрахунку. Мають своє підсобне господарство, засоби лікування. Діяльність їх контролюється міжколгоспною радою. Правління колгоспів закуповують і виділяють путівки тим, що мають потребу в лікуванні, і кращим виробничникам. Це є одно-разово і заохоченням передовиків колгоспного виробництва. Тільки в Смілянському будинку відпочинку кожного року відпочиває до 500 колгоспників⁵⁷.

Так змінюється обличчя радянського села. Великий Жовтень відкрив народів шлях до нового і радісного життя. Те, про що віками мріяли трудові люди, стало у нашій країні дійсністю. Волею трудового народу, очолюваного Комуністичною партією, нове життя прийшло і в українські села, на береги широкого Дніпра.

Як і по всій нашій країні, тут живуть люди повнокровним життям. Щастя, радість і багатство прийшли в кожен колгоспну сім'ю. Трудівники села сповнені рішучості перетворити всі села, зробити їх красивими, благоустроєними, якими вони і повинні бути в комуністичному суспільстві. «Проте сільське будівництво, — як відзначалося в звітній доповіді ЦК КПРС XXII з'їздові партії, — часто ведеться без врахування перспективи розвитку господарства і поліпшення добробуту. Села будуються некомпактно, без належних побутових вигод»⁵⁸.

Напередодні червневого (1963 р.) Пленуму ЦК КПРС комсомольці і молодь Черкаської області в листі ЦК КПРС зобов'язалися своїми руками створити в кожному селі потрібний комплекс культурно-побутових об'єктів. «Кожному селу — ком-

⁵³ Газ. «Правда», 16 червня 1963 р.

⁵⁴ Журн. «Сільське будівництво», 1960, № 4, стор. 11.

⁵⁵ XVI Київська обласна партконференція 14—15 вересня 1961 р. Стенографічний звіт, стор. 21.

⁵⁶ Журн. «Сільське господарство», 1959 р., № 12, стор. 3—4.

⁵⁷ Журн. «Наука и передовой опыт в сельском хозяйстве», 1959 р., № 10, стор. 60—64.

⁵⁸ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 71.

сомольську будову»,— так вирішили черкаські комсомольці. Звертаючись до всієї молоді країни, вони пишуть: «Хай наша праця виповнить чашу комуністичного достатку, утвердить торжество розуму і краси, хай не буде серед нас любителів легких шляхів, хай боротьба за комуністичну культуру і побут стане новою цілюною ударних комсомольських будов!»⁵⁹.

Благодарний почин черкаської молоді знайшов схвалення на червневому Пленумі ЦК КПРС і липневому Пленумі ЦК КП України⁶⁰.

Все це поклато початок новому етапу в культурному будівництві на Черкащині і сприяло успішному виконанню семирічного плану культурно-побутового будівництва. В області за 4 роки семирічки побудовано і стало до ладу 154 нові сільські клуби і будинки культури, 326 дитячих дошкільних установ, 133 загально-освітні школи і школи-інтернати та понад 1100 класних кімнат. За цей час споруджено 799 будинків для тваринників і червоних кутків на фермах, 128 приміщень для медичних закладів⁶¹.

Наслідуючи приклад молоді Черкаської області, комсомольці і молодь Київщини активно включились у похід за культурно-побутове будівництво. З участю комсомольців в області будується 125 клубів, 4 бібліотеки, 6 широкоекранних кінотеатрів, районний Будинок культури⁶².

Здійснювати у таких широких масштабах культурно-побутове будівництво на селі вдалось, насамперед, завдяки значному зміцненню економіки колгоспів, що дало можливість зробити значні відрахування у неподільні фонди колгоспів. Великим перетворенням на селі сприяло планування цієї роботи в масштабах колгоспу, району, області з урахуванням місцевої ініціативи первинних партійних організацій і всіх трудівників села.

І головне, що сприяло успіху,—це велика організаторська робота партійних організацій, мобілізація трудящих на розв'язання поставлених завдань. Усвідомлюючи велике значення культурно-побутового будівництва, райкоми партії розгорнули справжнє творче змагання між районами, колгоспами. Питання культурного будівництва на селі обговорювались на конференціях, пленумах партійних комітетів, на партійних зборах, зборах колгоспників. Партійні організації систематично контролювали хід будівництва. Ці питання також постійно стояли в центрі уваги виконкомів обласних і місцевих Рад депутатів трудящих та комсомольських організацій.

О. Т. ВЕЛИКОХАТЬКО

ШЛЯХИ ПЕРЕТВОРЕННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПРАЦІ В КОМУНІСТИЧНУ

Серед питань будівництва комунізму чи не найважливіше місце займає проблема розвитку праці, змін та удосконалень в самому її характері. Визначаючи суть комунізму, партія у своїй Програмі записала, що це буде такий суспільний лад, де «праця на благо суспільства стане для всіх першою життєвою потребою, усвідомленою необхідністю, здібності кожного будуть застосовуватися з найбільшою користю для народу»¹.

Марксизм-ленінізм розглядає працю як умову існування людини незалежно від

⁵⁹ Газ. «Радянська Україна», 16 червня 1963 р.

⁶⁰ Завдання КП України по виконанню рішень червневого Пленуму ЦК КПРС про дальше піднесення ідеологічної роботи. Газ. «Радянська Україна», 4 липня 1963 р.

⁶¹ Поточний архів Черкаського сільського обкому КП України. Постанова сільського обкому партії та виконкому обласної (сільської) Ради депутатів трудящих № 531 від 24 вересня 1963 р., стор. 1.

⁶² Газ. «Правда України», 30 червня 1963 р.

¹ Матеріали ХХІІ з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 345.

суспільних форм, як природну необхідність, без якої неможливий обмін речовинами між людиною і природою, неможливе саме людське життя. Маркс любив цитувати Вільяма Петті, який писав, що труд — батько багатства, а земля — його мати. Водночас класики марксизму-ленінізму не раз підкреслювали, що характер праці, її стимули, умови застосування і розвитку, які в основному визначають і її продуктивність, не завжди однакові. Вони цілком і повністю залежать від способу виробництва, від способу з'єднання безпосереднього виробника з засобами виробництва, від тієї мети, якій воно служить.

У капіталістичному суспільстві внаслідок існування приватної власності на засоби виробництва наймана праця залежить від капіталу і має приватний характер, який не дає можливості об'єднати зусилля трудящих в інтересах усього суспільства і є великим гальмом у піднесенні суспільної продуктивності праці. Суспільний її характер виявляється тільки на ринку, в процесі обміну. Оскільки в буржуазному суспільстві виробництво ведеться заради привласнення капіталістами додаткової вартості, підвищення продуктивності праці в цих умовах не відповідає інтересам безпосередніх учасників виробництва. Їхня праця, що регулюється нормами економічного примусу, не може стати основою для активної участі трудящих у виробничому процесі, в розвитку та удосконаленні засобів виробництва, в ефективному їх використанні. Більше того, оскільки засоби виробництва є власністю капіталістів і протистоять трудящим як засоби експлуатації, а кожне удосконалення знарядь праці веде до посилення соціального гніту, безпосередні виробники в буржуазному суспільстві не зацікавлені в технічному прогресі. Отже, примусовий характер праці не тільки не сприяє розвитку продуктивних сил, а навпаки, стримує його.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, а також побудова соціалізму в СРСР привели до корінних змін у характері праці трудящих нашої країни. Вона стала безпосередньо суспільною, добровільною внаслідок ліквідації приватної власності на засоби виробництва і передачі їх у власність усього суспільства. Цим самим були створені найсприятливіші умови для розвитку продуктивних сил.

Перетворення трудящих у власників засобів виробництва цілком змінило їх соціальне становище: з поневолених і експлуатованих вони перетворилися у вільних працівників на себе і на своє суспільство. Це викликало не бачені досі творчі сили трудівників, зумовило їх активну участь у матеріальному виробництві, в удосконаленні та розвитку знарядь і засобів праці, в піднесенні її продуктивності, в розвитку продуктивних сил соціалістичного суспільства.

Активізації, розгортанню творчої ініціативи трудящих нашої країни сприяли систематичне і неухильне підвищення технічної озброєності виробництва і культурно-технічного рівня його учасників, поліпшення умов праці, піднесення добробуту і культури народу, а також невинне зростання свідомості широких мас.

Таким чином, в результаті величезних соціально-економічних зрушень і науково-технічного прогресу праця з ганебного, важкого тягаря, із засобу поневолення трудящих, яким вона є в капіталістичному світі, перетворилась при соціалізмі в засіб асебічного розвитку та звеличення трудящих. І все ж за своїм характером, стимулами, змістом і як наслідок цього — за своєю продуктивністю вона ще не є комуністичною працею.

Що ж таке комуністична праця, які її основні риси, який її суспільний характер? Відповідаючи на це питання, В. І. Ленін писав: «Комуністична праця в більш вузькому і строгому значенні слова є безплатна праця на користь суспільства, праця, яка виконується не для відбуття певної повинності, не для одержання права на певні продукти, не за наперед встановленими і узаконеними нормами, а праця добровільна, праця без норми, праця, яка дається без розрахунку на оплату, без умови про оплату, праця за звичкою працювати на загальну користь і за свідомим (що перейшло у звичку) ставленням до необхідності праці на загальну користь, праця як потреба здорового організму»².

² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 469.

Такий характер праці у нас ще не склався. Для цього не визріли відповідні як техніко-економічні, так і соціально-політичні та культурні умови.

Праця на користь суспільства при соціалізмі ще не перетворилась у першу життєву потребу людини, без чого неможливий такий бурхливий розвиток продуктивних сил, коли сама праця перестане бути, за висловом Маркса, мірилом суспільного багатства. Ця обставина зумовлена, з одного боку, недостатнім рівнем розвитку продуктивних сил в умовах першої фази комунізму, а з другого — залишками елементів, успадкованих від капіталізму, якими є соціальні відмінності в різних видах праці і наявність у великих розмірах тяжкої фізичної і ручної праці. Ці явища склалися протягом тисячоліть в умовах приватно-власницьких формацій і не можуть бути подолані в короткий історичний строк.

При соціалізмі ліквідуються антагоністичні суперечності між містом і селом, між розумовою і фізичною працею, проте залишаються їх істотні відмінності. Зокрема, рівень механізації праці і культурно-побутові умови в сільській місцевості поки що перебувають на нижчому рівні, ніж у містах і промислових центрах.

У нашій країні існує співдружність і єдність дій між класами та соціальними групами. Проте певні відмінності їх праці позначаються на розвитку продуктивних сил і матеріально-технічної бази в цілому. Так, недостатній рівень технічної оснащеності сільського господарства зумовлює зайнятість великої кількості працівників у виконанні сільськогосподарських робіт.

Все це зумовлює розподіл основних благ не по потребах, а по праці. Тому, хоча в умовах соціалізму сотні й тисячі трудящих і окремі колективи працюють не за страх, а за совість, керуючись інтересами суспільства, все ж матеріальні стимули ще відіграють вирішальну роль у здійсненні процесу праці.

Формування рис комуністичної праці відбуватиметься на основі тих передумов які склалися в соціалістичному суспільстві. В процесі дальшого розвитку її характерних особливостей переборюватимуться риси, несумісні з комуністичними відносинами, і виникатимуть нові. Насамперед необхідно буде подолати явища, властиві лише першій фазі комунізму, тобто відмінності між сільськогосподарською й індустріальною, між розумовою і фізичною працею, вузькість професіонального поділу учасників виробництва, стимулювання праці матеріальною заінтересованістю та ін.

Загальною економічною передумовою побудови комунізму в нашій країні є створення відповідної матеріально-технічної бази. Основними економічними передумовами перетворення соціалістичної праці в комуністичну є такі: 1) технічний прогрес, зокрема комплексна механізація та автоматизація виробництва; 2) систематичне піднесення на цій основі виробничо-технічного та загальноосвітнього рівня підготовки трудящих і зростання їх суспільної свідомості; 3) створення в країні повного достатку і перехід до розподілу по потребах.

Основним наслідком комплексної механізації та автоматизації виробництва для зміни характеру праці буде те, що людина, за словами К. Маркса, з головного «агента» виробничого процесу поступово перетворюватиметься в його наглядача і регулятора, тобто її участь зведеться до контролю за виробничим процесом. У нашій соціально-економічній літературі висловлюються думки, ніби в зв'язку з цим роль людини у виробництві знижуватиметься. Проте це не так. Змінюватиметься сфера і характер застосування сил і здібностей людини, але її роль як головної продуктивної сили суспільства весь час зростатиме. З розвитком автоматизації зусилля людей спрямовуватимуться не на обслуговування засобів виробництва, що безпосередньо створюють матеріальні блага, необхідні суспільству, а на розробку нових технологічних схем, раціоналізацію, удосконалення і розробку машин, які самостійно виконуватимуть усі виробничі операції, самі програмуватимуть свою роботу, регулюватимуть її, усуватимуть неполадки, змінюватимуть режими роботи. Отже, в характері людської праці переважатимуть елементи творчої винахідницької діяльності. Все це кінець кінцем приведе до того, що зникнуть соціальні відмінності в праці — між сільськогосподарською і індустріальною, між фізичною і розумовою працею.

Важливим наслідком комплексної механізації та автоматизації буде ліквідація

важкої фізичної і ручної праці, зокрема при виконанні вантажно-розвантажувальних і допоміжних робіт безпосередньо на підприємствах. Це сприятиме не тільки стиранню соціальних відмінностей у праці і розвитку комуністичних рис у її характері, а й різкому підвищенню продуктивності суспільної праці.

Розглядаючи питання ліквідації істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, наші економісти, філософи до цього часу головним чином звертали увагу на те, які наслідки матиме технічний прогрес у галузі фізичної праці. Проте сучасні досягнення науки і техніки мають значний вплив і в сфері розумової праці. Багато її видів, особливо в галузі управлінської та інженерної праці, зв'язано з виконанням розумово-механічних операцій, які є трудомісткими, але не потребують творчої діяльності людського мозку. До них відносяться, зокрема, операції, виконувані численними лічильно-контрорськими працівниками, розрахунки по складанню балансів і планів народного господарства, по конструюванню машин та ін. Уже тепер застосування лічильних, електронно-обчислювальних машин дає можливість звільнити людину від цих малоефективних, виснажливих видів розумової діяльності. Дальший розвиток науки і техніки приведе до ще більших зрушень в цій галузі.

Отже, технічний прогрес в період розгорнутого будівництва комунізму матиме своїм наслідком величезні зміни в змісті і характері діяльності представників не тільки фізичної, але й розумової праці.

Вивільнення людини безпосередньо з виробничого процесу неможливе без різкого піднесення культурно-технічного рівня учасників виробництва. До 80-х років переважна їх більшість мусить досягти рівня інженерно-технічних працівників, що є необхідним для успішного використання новітньої техніки.

У зв'язку з цим особливо великі завдання стоять перед вищою і середньою спеціальною школою. У 1960 р. на Україні налічувалося спеціалістів з вищою і середньою освітою 1661 тис.³ чоловік, з них інженерів і техніків — 542 тис.⁴ Через двадцять років кількість спеціалістів такої кваліфікації має зрости не менш як у 4—5 разів, а інженерів і техніків — ще більше. Це означає, що в перспективний період, визначений Програмою КПРС, тільки на Україні буде підготовлено кілька мільйонів фахівців з вищою і середньою освітою. Проте, незважаючи на широкий розвиток вищої і середньої спеціальної школи, тільки цим шляхом розв'язати питання підготовки кадрів для умов виробництва 80-х років неможливо. Тому одночасно повинні удосконалюватися й інші форми підвищення кваліфікації і загальноосвітньої підготовки трудящих.

Важливі зрушення в цій галузі на сучасному етапі відбивають тенденції дальших змін у характері праці на шляху перетворення її в комуністичну. Так, якщо загальна кількість робітників і службовців на Україні зросла у 1961 р. порівняно з 1940 р. у 1,8 раза, а порівняно з 1958 р. — на 20,7%, то кількість спеціалістів з вищою і середньою освітою збільшилась відповідно у 3,5 раза і на 38,3%⁵. Ще більш наочним у цьому відношенні є підвищення питомої ваги інженерів у загальному складі промислово-виробничого персоналу. Цей останній в УРСР зріс у 1961 р. більше, ніж у 2,1 раза порівняно з 1940 р. і на 18,9% порівняно з 1958 р., а чисельність інженерів збільшилася за відповідні періоди в 4,3 раза і на 51,7%⁶.

Такими чином, кількість спеціалістів з вищою і середньою освітою в країні зростає значно швидше, ніж загальна чисельність робітників і службовців. Якщо за 1940—1958 рр. на кожну тисячу чоловік приросту загальної кількості робітників і службовців приріст спеціалістів з вищою і середньою освітою становив 188 чоловік, то за 1958—1961 рр. — 229 чоловік⁷. Ще більшими темпами зростає кількість інже-

³ Народне господарство Української РСР в 1961 році. Статистичний щорічник, К., 1962, стор. 529.

⁴ Там же, стор. 530.

⁵ Підраховано за даними «Народное хозяйство СССР в 1961 году. Статистический ежегодник», М., 1962, стор. 569, 580, 582.

⁶ Там же, стор. 172, 570.

⁷ Підраховано за даними «Народное хозяйство СССР в 1961 году», стор. 566, 575.

нерів і техніків. Враховуючи даліше зростання їх чисельності в перспективному періоді, уже тепер Радянська держава планує значне розширення випуску спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою.

Важливою ланкою підготовки всебічно розвинених молодих будівників комунізму є також загальноосвітня школа, роль якої особливо зросла у зв'язку з впровадженням політехнічного навчання. Це дає молоді можливість не тільки засвоїти основи наук, а й набути певні виробничі професії. Тому після закінчення школи юнаки і дівчата можуть обрати професію відповідно до свого смаку і здібностей що є необхідним елементом у формуванні комуністичної праці.

Все більшого розмаху в період розгорнутого будівництва комунізму набуває підготовка робітників нових професій і підвищення їх кваліфікації через систему шкіл і училищ професійно-технічної освіти і шляхом виробничо-технічного навчання безпосередньо на підприємствах. Однак короткострокове навчання, яке практикувалось досі, не може забезпечити підготовку робітників на рівні принаймні, техніка, і, отже, не відповідає вимогам технічного прогресу в країні. У зв'язку з цим партія і уряд вживають заходів до поліпшення становища. Так, до двох років подовжено строк навчання механізаторів сільського господарства для того, щоб вони, підвищуючи свою кваліфікацію, вміли не тільки водити трактор, а й працювати на комбайнах та інших сільськогосподарських машинах, ремонтувати техніку і водночас знали основи агрономії. Подібні заходи вживаються і в системі професійно-технічної підготовки робітничих кадрів для промисловості.

Подовження строків навчання у згаданих системах і перебудова учбових програм з урахуванням того, що контингент учнів поповнюватиметься головним чином особами з неповною середньою і середньою освітою, сприятимуть наближенню підготовлених кадрів до рівня технічних працівників.

Важливе значення для виховання працівників комуністичного суспільства мають масовий технічний всеобуч у сільській місцевості, що розпочався в 1962 р., набуття робітниками кількох спеціальностей, оволодіння суміжними професіями та ін. Ці явища — наочний доказ зростання загальнотехнічного рівня працівників виробництва, свідчення дальшого розвитку нового в характері соціалістичної праці.

В період розгорнутого будівництва комунізму буде створюватись новий суспільний поділ праці і виникнуть умови для вільного вибору роду занять кожним членом суспільства, для безпосереднього з'єднання науки і виробництва, а також значного піднесення творчого характеру праці. Все це сприятиме бурхливому розвитку продуктивних сил соціалістичного суспільства.

Різне піднесення культурно-технічного рівня учасників виробництва здійснюватиметься на основі підвищення матеріального добробуту народу, поліпшення житлово-побутових умов, скорочення робочого дня та ін. У Програмі КПРС записано, що Комуністична партія Радянського Союзу ставить своїм завданням **«забезпечити в Радянському Союзі найвищий життєвий рівень порівняно з будь-якою країною капіталізму»**⁸. Шляхом до цього є підвищення індивідуальної оплати за кількістю та якістю праці, а також розширення суспільних фондів. За двадцять років реальні доходи на душу населення зростуть більше ніж у три з половиною рази. Протягом першого десятиріччя в країні буде покінчено з нестачею житла.

Величезним досягненням на шляху побудови комунізму буде скорочення робочого часу в першому десятиріччі до 35—30 годин на тиждень. Поряд з цим внаслідок широкого розвитку різних побутових послуг значно скоротяться непродуктивні затрати часу.

У підсумку двадцятиріччя наша країна значно наблизиться до здійснення комуністичного принципу розподілу. Наслідком цього буде поступове звільнення праці від впливу матеріальних стимулів. Тим самим вона набуде нових якісних рис. Скорочення робочого часу створить умови для швидкого піднесення кваліфікації, виробничо-технічного рівня трудящих. А як відомо, більш кваліфікована праця має і вищу продуктивність. У цьому зв'язку К. Маркс, називаючи людину «основним капіталом»,

⁸ Матеріали XXII з'їзду КПРС, стор. 366.

ідкреслював, що збереження робочого часу рівнозначне збільшенню вільного часу, отже, сприяє всебічному розвитку особи. А це, в свою чергу, впливатиме і на продуктивність праці⁹.

З поступовим формуванням комуністичного характеру праці все більше зростає творча участь трудящих у розвитку продуктивних сил і піднесенні продуктивності праці шляхом раціоналізації і винахідництва, максимального використання технічних засобів, розгортання соціалістичного змагання. Підтвердження цього ми маємо уже на нинішньому етапі комуністичного будівництва: якщо в 1960 р. на Україні було 407,3 тис. раціоналізаторів і винахідників, то у 1961 р.— 438,5 тис. Економія від поданих ними і впроваджених у виробництво пропозицій становила у 1960 р. 273,5 млн. крб. і у 1961 р.— 301,8 млн. крб.¹⁰

Партія і уряд всіляко сприяють розвитку творчої ініціативи мас. Участь трудящих у здійсненні технічного прогресу в Програмі КПРС визначається як одне з найголовніших державних завдань. Хоча в сучасний період у розвитку раціоналізаторської і винахідницької діяльності важливу роль відіграє матеріальна заінтересованість, проте вже зараз цей рух далеко переріс її рамки. Удосконалення техніки стало внутрішньою потребою більшості новаторів виробництва. В провідних його галузях у 1960 р. кожний п'ятнадцятий, а в 1961 р. кожний чотирнадцятий працівник був раціоналізатором або винахідником. На багатьох підприємствах питома вага їх ще більша. Наприклад, за даними Дніпропетровського раднаргоспу, в 1961 р. на металургійних і хімічних підприємствах кожен восьмий працюючий був раціоналізатором або винахідником. Більшість таких передовиків — робітники. Це свідчить про ті величезні прогресивні зрушення, які відбуваються у загальному рівні виробничо-технічної кваліфікації учасників виробництва, а також про те, що вже на нинішньому етапі дедалі більше стираються відмінності між розумовою і фізичною працею.

Трудящі вносять пропозиції, які не тільки удосконалюють окремі вузли машин чи знаряддя, а дуже часто ведуть до зміни технології виробничого процесу, підвищують ефективність роботи всього устаткування на певній ділянці. Впровадження раціоналізаторських пропозицій і винаходів підвищує продуктивність праці, вивільнює робітників від важкої, малоефективної праці, сприяє економії матеріалів, дає можливість збільшити випуск продукції на тих же виробничих площах і з того ж устаткування.

Усе більше розгортається і соціалістичне змагання, яке в сучасний період набуло нових форм і змісту. Головною формою його тепер стало змагання за звання бригад і ударників комуністичної праці. Учасники змагання ставлять своїм завданням систематично підвищувати продуктивність праці шляхом максимального використання устаткування і кращої організації виробничого процесу, підняти свій загальноосвітній і технічний рівень, брати активну участь в технічному прогресі. Так, у ході змагання трудящі харківських промислових підприємств протягом 1960 р. розробили понад 260 дослідних зразків машин, устаткування і апаратів замість 200 за зобов'язаннями, освоїли 350 типів нових машин і виробів замість 300. Колектив робітників Луганського тепловозобудівного заводу ім. Жовтневої революції в ході змагання впровадив у виробництво в 1961 р. понад 800 механічних пристроїв, 31 механічну та автоматичну потокову лінію, модернізував 200 верстатів і агрегатів. Це дало понад 1200 тис. крб. економії.

Отже, розвиток соціалістичного характеру праці і перетворення її в комуністичну має першорядне значення для бурхливого розвитку продуктивних сил, для створення матеріально-технічної бази комунізму в нашій країні.

⁹ Журн. «Большевик», 1939, № 11—12, стор. 65.

¹⁰ Народне господарство Української РСР в 1961 році, стор. 112.

І. Г. КАРДАШ

ПЕРШІ КРОКИ ВІДБУДОВИ МЕТАЛУРГІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ
УКРАЇНИ В УМОВАХ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Характерною ознакою соціалістичного будівництва в умовах непу була концентрація виробництва на небагатих кращих підприємствах, утворення промислових радянських трестів. На прикладі утворення одного з перших і найбільших в країні трестів — Південьсталі можна простежити перебудову металургійної промисловості України на основі нової економічної політики. Важливим у цій політиці В. І. Ленін вважав нові методи господарювання, організації виробництва й праці, залучення мас до господарського будівництва.

Відбудова великої промисловості затягувалась через розруху, заподіяну імперіалістичною та громадянською війнами. В 1920—1921 р. заводи, що пізніше увійшли до складу Південьсталі, давали чавуну 0,9%, сталі — 2%, прокату — 1,7% від того, що давали в 1913 р.¹

Посилена централізація періоду воєнного комунізму заважала розвитку місцевої ініціативи. Всеохоплююче керівництво з боку ЦПВІ (Центральне Правління Важкої Індустрії), куди входили націоналізовані металургійні, металообробні, суднобудівні заводи, відсутність взаємодій з заводами призводили до епізодичності планового керівництва центра, нежиттєвості господарських розрахунків, відсутності ініціативи місцевих органів. Внаслідок цього виробнича програма, запропонована в липні—серпні 1920 р. відділом металу ВРНГ, заводами не була прийнята, а ЦПВІ три місяці її переглядало². Згідно з програмою ЦПВІ, Юзівський завод у лютому—березні 1921 р. мусив дати 1 млн. пудів чавуну, відповідно до місцевої програми — 475 тис. пудів, але насправді він не виконав жодної програми — дав лише 46 604 пуди чавуну, а по сталі й прокату не надійшло відомостей навіть на кінець 1921 р.³ Протягом 8 місяців тричі змінювався склад правління ЦПВІ.

Відбудові виробництва заважала зрівняльна система оплати праці, коли постачання робітників проводилось через ударні відомості.

Інтереси всієї Радянської країни вимагали більшої уваги металургійній промисловості Півдня.

На яких заводах продовжувати виробництво, які заводи, в якій послідовності закривати, як зберегти старі кваліфіковані кадри — ці першочергові питання треба було вирішувати практично. Необхідність концентрації промисловості була обґрунтована В. І. Леніним у вказівках Держплану незабаром після переходу до непу⁴. Проблема концентрації виробництва виступила як основне господарське завдання перебудови промисловості, при розв'язанні якого партія виконувала ленінські настанови щодо всебічного захисту інтересів важкої індустрії як матеріальної бази соціалізму і захисту країни. Необхідно було все підпорядкувати забезпеченню державної промисловості потрібними оборотними коштами, зниженню собівартості, розширенню ринку, одержанню прибутків. Деякі кроки на шляху концентрації виробництва й управління було зроблено в 1920 — на початку 1921 рр. Кілька заводів було об'єднано в загальне управління, і вони діяли як цехи одного підприємства. Так, Таганрозький котельний і Російсько-Бельгійський заводи утворили Таганрозьку групу, Брянський і трубопрокатні — Катеринославську групу «А», Гантке, Ланге, пічний та естампажний — Катеринославську групу «Б». Внаслідок ліквідації групових об'єднань Катеринославського району в 1921 р. було створено спільне заводоуправління для всієї групи заводів Катеринославського району (за винятком Дніпровського заводу), до заводоуправління увійшли 2 робітники, 1 інженер⁵. Заводи Нікополь-Ма-

¹ Отчет Югостали за 1925/26 г., Харьков, 1927, табл. 25.

² Газ. «Экономическая жизнь», 14 листопада 1920 р.

³ Журн. «Народное хозяйство», 1921, № 10, стор. 52.

⁴ Див. В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 43, стор. 260—263, 266—291.

⁵ Журн. «Южный металлист», 1921, № 1—2, стор. 12.

ріупольський і Російський Провіданс були об'єднані в Маріупольську групу, Дружковський і Торецький склали Дружковське об'єднання⁶.

На цей час утворилося дві великі територіальні групи заводів: Донецька (Петровський, Макіївський, Юзівський заводи, що базувалися на вугіллі) та Катеринославська (Дніпровський, Шодуар, Брянський заводи). Більш життєздатною виявилася Донецька група, бо заводи, що входили до її складу, мали шахти та коковсі установки, а в умовах розрухи транспорту наявність палива була вирішальною. Всі ці заводи розташовані компактно. На них вдалося зберегти робочу силу. Тільки на цих трьох заводах після завоювання Радянської влади безперервно, хоч і з значними коливаннями, продовжувалася виробнича діяльність. Історично Петрівка, Макіївка, Юзівка своєю ударною працею в 1920—1921 рр. закріпили за собою право на почин у відбудові металургії Півдня Росії і видали Радянській республіці «залізний вексель».

Таким чином, на трьох комбінатах було все необхідне для повного металургійного циклу і зосереджено потрібні кадри.

Питання про форми організації комбінатів вирішувалося в умовах переходу нашої промисловості до непу.

Деякі економісти (П. Жигалко, О. Гінзбург, П. Фомін, інженер В. Цветков)⁷, розцінюючи неп як перехід до держкапіталізму, ототожнювали радянський трест з капіталістичним, радянський господарський розрахунок — з капіталістичним методом господарювання. Виходячи з цього, вони пропонували прибуток ділити серед робітників, впровадити конкуренцію, політику вільного «підприємництва», тобто пропонували пролетарській державі зректися командних позицій в економіці країни. Ці ганебні «теорії» не знайшли практичного використання. Були створені радянські, а не капіталістичні трести.

Українська конференція раднаргоспів (вересень 1921 р.), крім тресту «Хімвугілля», накреслила об'єднання трьох комбінатів: Петровського, Макіївського, Юзівського з наданням їм господарської самостійності на правах тресту⁸. В жовтні 1921 р. представник Укруднаргоспу Толоконцев доповідав Українській економічній раді про виділення заводів і рудників Петровсько-Макіївсько-Юзівського району, на яких було зайнято 35 тис. чоловік, в окремий трест⁹.

За підписом голів УЕР, УРНГ і Головметукуру було прийнято «Положення про головне правління Петровських, Макіївських та Новоросійських державних заводів і рудників (Південьсталь)», в якому зазначалося, що для «...виробничо-технічного та господарського об'єднання комбінованих підприємств металургійної промисловості в складі Головметукуру створюється Головне правління Петровських, Макіївських і Новоросійських держзаводів і рудників (Південьсталь), що об'єднує всі вищезгадані заводи і рудники з усіма підсобними підприємствами, закладами і угіддями»¹⁰. Положення визначало склад головного правління. Президія Укруднаргоспу та Південьбюро ВЦРПС на спільному засіданні 7 грудня 1921 р. затвердило склад правління Південьсталі: І. І. Межлаук (голова), С. С. Дибець — заступник, Т. О. Генак, В. І. Жданов і Шаров — члени правління¹¹.

⁶ Металлургические заводы Юга, Харьков, 1923, стор. 17.

⁷ П. Жигалко. Украинская промышленность в условиях новой экономической политики, Харьков, 1925, стор. 15; журн. «Народное хозяйство Украины», 1922, № 1, стор. 38—42; газ. «Коммунист», 3 січня 1922 р.

⁸ Газ. «Экономическая жизнь», 15 жовтня 1921 р.

⁹ Газ. «Пролетарий», 21 жовтня 1921 р.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 106, оп. 1, спр. 2, арк. 49.

¹¹ Іван Іванович Межлаук — видатний господарський працівник; С. С. Дибець — робітник-інструментальник, за участь у революції 1905 р. змушений був емігрувати в США, працював на заводах Форда. В 1917—1918 рр. повернувся в Росію, був зайнятий на господарській роботі, брав участь у будівництві Горьковського автозаводу; Т. О. Генак — робітник металургійного заводу в Єнакієво, за спробу вбити управляючого попав на каторгу, звідки його визволила революція; В. І. Жданов — інженер (ЦДАЖР УРСР, ф. 106, оп. 1, спр. 1, арк. 62).

Положення про Південьсталль як трест всеросійського значення, було затверджене наказом ВРНГ від 16 січня 1922 р.¹²

В. І. Ленін уважно стежив за кожним кроком нового об'єднання. Протягом 1921—1923 рр. В. І. Ленін неодноразово приймав І. І. Межлаука, розпитував його про виробництво, про життя та побут робітників¹³.

Утворення тресту Південьсталль в жовтні 1921 р. допомогло вийти з кризового становища: в жовтні—грудні робітники давали стільки продукції, скільки випустили за попередні 9 місяців, підвищили продуктивність праці; нова система оплати праці допомогла зберегти кадри робітників. Південьсталль як трест у перші ж місяці свого існування довів свою життєздатність.

Комісія по обстеженню південних металургійних заводів на чолі з головок ВРНГ Богдановим 19 серпня 1922 р. у своєму рішенні записала: «Визнати за необхідне утворення на Україні металургійного тресту, до якого повинні увійти як заводи Південьсталлі, так і заводи Головметукуру»¹⁴. Наприкінці серпня 1922 р. до Південьсталлі увійшли за винятком Краматорського і Торецького машино- і суднобудівного заводів, всі підприємства, що були у підпорядкуванні ЦПВІ і Головметукуру¹⁵. 18 вересня 1922 р. Президія ВРНГ постановила включити до складу Південного металургійного тресту 22 заводи та рудники Петровські, Макіївські і Юзівські¹⁶. Таким чином, з 16 заводів Півдня — членів Продамету — всі заводи, крім Гартмана в Луганську, увійшли до складу Південьсталлі. Це були металургійні і металообробні заводи з їхніми шахтами, рудниками, коксовими установками. Отже, було збережено дореволюційні виробничі зв'язки, комбінунання виробництва.

Поряд з концентрацією виробництва на кількох заводах проводилася робота по активній консервації решти заводів. Процес концентрації та консервації металургійних заводів був довгим і болісним — він тривав увесь 1923 р. Серед робітників велася велика роз'яснювальна робота, після чого незначну їх частину залишали охороняти завод, а решту звільняли і відправляли на інші об'єкти.

Незважаючи на тяжкий фінансовий стан тресту, було вжито заходів по збереженню на заводах кадрових робітників і підготовці нових кваліфікованих кадрів¹⁷.

УРНГ, правління Південьсталлі, профспілки металістів уважно стежили за переходом підприємств на консервацію, регулярно заслуховували звіти заводоуправління про їх роботу¹⁸.

В травні 1923 р. на засіданні правління тресту було схвалено результати концентрації: «Констатувати, що накреслений комісією Судакова план концентрації Південьсталлі проведено повністю і залишено в роботі заводи: Юзівський, Брянський, Шодуар, Гантке, Макіївський, труболиварний, рудники: Юзівські, Макіївські, Петровські, причому досягнуті результати концентрації по заводах відповідають накресленню виробничої програми, а по рудниках фактична програма перебільшує накреслену. Вважати концентрацію працюючих виробничих одиниць Південьсталлі нецільною і практично нездійсненою»¹⁹.

Планова концентрація позитивно позначилася вже в 1922/1923 р. При зменшеній кількості робітників та витрат палива в 1922/1923 р. виробництво металу перевищило рівень 1921/1922 р. більш як на 40%, отже, було підвищено продуктивність праці²⁰.

В результаті концентрації і консервації підприємств усі заводи Південьсталлі

¹² Журн. «Сборник приказов и циркуляров ВСНХ», 1922, № 1.

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, календар роботи В. І. Леніна, ф. 461, матеріали, зв'язані з векселем; див. також В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 44, стор. 461—462; газ. «Известия», 28 жовтня 1960 р.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 106, оп. 1, спр. 1, арк. 8.

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 374, оп. 8, спр. 453, арк. 1.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 106, оп. 1, спр. 23, арк. 14; спр. 20, арк. 23.

¹⁷ Там же, спр. 54, арк. 45.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 106, оп. 1, спр. 7, арк. 35, 73, 93.

¹⁹ Там же, арк. 52; спр. 103, арк. 184.

²⁰ Итоги деятельности Югостали в 1923—1924 г., Харьков, 1925, стор. 16.

постановою центральної комісії по перегляду трестів 16 квітня 1924 р. було розділено на 4 групи відповідно до їх питомої ваги у виробництві²¹.

Відбудовуючи та реконструюючи металургію, Радянська влада використовувала знання та багаторічний досвід старих спеціалістів. Багато інженерів, техніків, тісно зв'язаних з робітничим класом, добровільно почали служити новій пролетарській владі. Серед них І. П. Бардін, інженер по доменному виробництву, який мав уже 10-річний досвід роботи на Юзівському та інших комбінатах, в 1921 р.—управляючий Петровським комбінатом, а згодом—академік; інженер-комуніст В. М. Бажанов, член вугільного відділу Продамету, в 1918 р.—голова вугільного відділу Південної обласної ради народного господарства, в 1920—1921 рр.—член правління ЦПВІ. В комісію, яка обстежувала в 1921—1922 рр. 10 металургійних заводів Півдня, увійшли інженер В. Г. Постриганєв, який працював на Брянському, Костянтинівському заводах, інженер І. М. Федоренко, який близько 20 років працював на Брянському заводі і в 1922 р. був головним металургом, інженер А. Я. Жерновський, начальник прокатних майстерень, в 1923 р.—головний інженер Дніпровського заводу, інженер І. С. Кефало багато років працював по коксовому виробництву²².

Головним у перебудові промисловості на нові методи господарювання, що відповідають принципам нової економічної політики, був її перехід на господарський розрахунок. В. І. Ленін вказував, що «переведення держпідприємств на так званий господарський розрахунок неминуче і нерозривно зв'язане з новою економічною політикою і в найближчому майбутньому неминуче цей тип стане переважним, якщо не виключним»²³. Перехід промисловості на госпрозрахунок було проголошено Наказом Раднаркому від 9 серпня 1921 р. «Про проведення у життя основ нової економічної політики» і постановою РПО від 12 серпня 1921 р. «Основні положення про заходи відбудови крупної промисловості та підняття її розвитку виробництва»²⁴.

Керуючись цими документами, комісія по великій промисловості Всеукраїномзборів 3 вересня 1921 р. ухвалила положення про заходи по відбудові, піднесенню і розвитку виробництва. Президія УРНГ прийняла інструкцію про порядок переведення підприємств на комерційні засади²⁵.

Щоб перевести Південьсталь на госпрозрахунок, необхідно було підрахувати ті ресурси, якими вона розпоряджалася,—цим пояснюється увага до фінансів тресту. Про фінансове становище Південьсталі на початку 1922 р. доповідав колегії Головного металу ВРНГ голова правління І. І. Межлаук²⁶. На 1 вересня 1922 р. основний капітал Південьсталі становив 184 млн. крб. золотом, оборотний—38 млн. З жовтня 1921 р. до 22 лютого 1923 р. актив балансу становив 4 025 тис. крб. золотом, пасив—8 563 тис.²⁷ Металургійним заводам не вистачало оборотного капіталу, протягом 1922 р. правління жодного разу не сплатило своєчасно зарплату. Металургійні підприємства в умовах непу залишались на 80—90% «натуральними» господарствами: 50% з них жили за рахунок натурального держпостачання, від 30 до 40%—за рахунок складів і тільки на 10—20% фактична потреба в засобах виробництва покривалась їх комерційними операціями за рахунок своєї продукції, причому чисто грошова частина обороту і витрат залишалася в рамках 8—12%²⁸. Споживач Південьсталі—держава—заборгувала тресту. В серпні 1922 р. борг Південьсталі зріс до 3-х трильйонів радянських крб. зразка 1922 р.²⁹

Оскільки головним споживачем продукції тресту була держава, вона повинна

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 106, оп. 1, спр. 54, арк. 118.

²² Металлургические заводы Юга России, УСНХ, Харьков, 1923, стор. III—IV.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 153.

²⁴ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, 1917—1957 гг. Сборник документов, М., 1957, стор. 254—261.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 106, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

²⁶ Газ. «Экономическая жизнь», 19 лютого 1922 р.

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 374, оп. 8, спр. 453, арк. 2, зв.; порівн. ЦДАЖР УРСР, ф. 106, оп. 1, спр. 7, арк. 76.

²⁸ Газ. «Коммунист», 18 серпня 1922 р.

²⁹ Газ. «Коммунист», 23 і 30 серпня 1922 р.

була взяти на себе фінансування Південьсталі. І дійсно, протягом 1921—1923 рр держава весь час надавала кошти тресту, а з ініціативи В. І. Леніна Південьстал одержала 10 млн. золотих крб. в 1921/22 р. Фінансування Південьсталі лягло важким тягарем на державу, але партія свідомо йшла на це заради того, щоб зберегти важку промисловість.

З госпрозрахунком пов'язано надання великих прав трестам. Всі заходи партії та уряду були спрямовані на те, щоб розбудити ініціативу на місцях. Згідно з постановами ВРНГ від 6 квітня 1922 р. і УРНГ від 22 квітня 1922 р. Південьстал одержала право вільно розпоряджатися всією своєю продукцією. Конференція правління Південьсталі разом з представниками Петровського, Макиївського і Юзівського комбінатів (Макиївка, 30 квітня—2 травня 1922 р.) постановила продати запас фабрикатів на складах³⁰. Заводоуправління почали звертати увагу на якісні показники в роботі і займатися питаннями обліку й аналізу собівартості³¹.

Успіхи, досягнуті завдяки концентрації всіх зусиль на кількох заводах, дали змогу з жовтня 1923 р. перейти на систему фінансування заводів відповідно до виконання виробничого плану³². Це було принципово нове явище: правління більш організовано керувало виробництвом, що стимулювало діяльність самих підприємств викликало матеріальну зацікавленість робітників.

Таким чином, перехід тресту на госпрозрахунок примушував вести господарство економно, рентабельно, вчив умінню хазяйнувати. Цей досвід поступово набував інженерно-технічний персонал, робітники.

Перехід до непу примусив переглянути систему зарплати, упорядкувати її відповідно до нових принципів організації та управління промисловістю, згідно з соціалістичними принципами оплати праці, принципами особистої матеріальної зацікавленості трудящих у результатах виробництва.

Наприкінці 1921 р. на Петровському, Юзівському і Макиївському комбінатах переходили від зрівняльного розподілу до зарплати, що визначалася кількістю і якістю праці. Восени 1921 р. було поліпшено продовольче постачання, скорочено штати, усунуто зрівняльну оплату праці, здійснено перехід на новий тариф на відрядність,— всі ці заходи приводили до зацікавленості робітників в одержанні повного пайка хліба, отже, вони піднімали інтенсивність праці, зменшували невиход на роботу. Завдяки цьому в жовтні—грудні 1921 р. різко підвищилася продуктивність заводів.

Всі джерела підтверджують результати останньої чверті 1921 р.— в жовтні—грудні вдалося завдяки змінам у виплаті зарплати вийти з кризи. Відрядність, залежність зарплати від розміру персонального виробітку сприяли перелому в збільшенні продуктивності праці. На Петровському комбінаті інтенсивність праці збільшилась на 15%, продуктивність праці — на 34%, на Макиївському комбінаті продуктивність праці виросла на 36%, на Юзівському — на 68%³³. Мостовий цех Брянського заводу в 1921 р. було нагороджено Трудовим Червоним Прапором за дострокове будівництво Кічкаського мосту через Дніпро³⁴.

У 1921 р. на заводах Південьсталі було вжито заходів до встановлення виробничих зв'язків з сільським господарством. З цією метою в механічному цеху Петровського заводу протягом 34 днів було збудовано майстерню, яка дала в 1921 р. 25 тис. пудів цвяхів, а на Юзівському заводі було налагоджено випуск підков³⁵. Це була спроба пристосуватися до нових умов збуту, налагодити зв'язки з селянством.

Таким чином, уже перші кроки перебудови промисловості дали позитивні наслідки. Восени 1921 р. правління Південьсталі видало В. І. Леніну «комуністичний век

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 106, оп. 1, спр. 23, арк. 3.

³¹ Там же, спр. 4, арк. 39.

³² Там же, спр. 7, арк. 93.

³³ Газ. «Экономическая жизнь», 6 листопада 1921 р.

³⁴ Журн. «Южный металлист», 1922, № 3—4, стор. 33.

³⁵ Петровские, Макеевские и Юзовские заводы и рудники Югостали в 1921 г. Енакиеве, 1922, стор. 24, 37

сель»: у відповідь на фінансову допомогу Радянської держави в 10 млн. золотих крб. правління зобов'язалося видати 10 млн. пудів металу за рік. В. І. Ленін уважно стежив за ходом виконання зобов'язання, радів кожній перемозі металургів.

Робітники працювали самовіддано. Незважаючи на тяжкі умови, вони наполегливо збільшували виробництво металу. За дев'ять місяців 1922 р. було виплавлено 4403 285 пудів чавуну і 5 992 453 пуди сталі — більше обіцяних 10 млн. Так було достроково сплачено «комуністичний вексель» — цей прообраз соціалістичних зобов'язань, які тепер беруть на себе мільйони трудівників міст і сіл.

З 2 млн. пудів чавуну, одержаних в 1921 р., 1 млн. припадав на останню чверть року на комбінати, що увійшли до складу Південьсталі. У 1921/1922 р. було видобуто вугілля в 1,5 раза, одержано чавуну майже в 2 рази, мартенівського металу — в 5 разів більше, ніж у 1920/1921 р.³⁶ Це означало, що успіхи в промисловості залежали від її перебудови.

Так здійснювалася перебудова металургійних заводів Півдня на принципах нової економічної політики. Південьсталь був одним з перших трестів у Радянській республіці; у 1922 р. він став однією з головних баз металургії країни: в 1921/1922 р. дав 45,6% виробництва чавуну Країни Рад, 34,1% сталі, 32% прокату. Це свідчило, що трест Південьсталь упевнено йшов уперед по шляху перебудови виробництва пристосовно до нових умов.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 106, оп. 1, спр. 113, арк. 3.

О. П. МАРКЕВИЧ

В. В. СТАСОВ ПРО РОБІТНИЧИЙ КЛАС І РЕВОЛЮЦІЮ 1905 р. В РОСІЇ

Великий критик В. В. Стасов був щирим другом українського народу, він з любов'ю ставився до його мистецтва і літератури, бажав йому кращої долі. Стасов дуже високо цинив Т. Г. Шевченка, про якого в 1888 р. в листі до двоюрідного брата М. Г. Чернишевського О. М. Пипіна писав: «Я його особисто знав, багато і в різний час розмовляв з ним, глибоко його поважав і цинив, і тому мені у вищому ступені симпатичне те, що Ви про нього говорите, і як відстоюєте права малоросійської літератури і поезії»¹. К. К. Костанді він називав новим видатним художником, а про його картину «У хворого товариша» писав, що вона сповнена почуттів і виразності. Про І. С. Святославського, якого В. В. Стасов називав добрим пейзажистом, у статті «На виставках в Академії та у передвижників» в 1892 р. критик зазначив, що художник «виставив три гарні речі, з яких найкращий «Постоялий двір», колоритно і сильно написаний». А в «Замітках про 24 виставку передвижників» відзначив «Жнива» М. К. Пимоненка, як картину досить живописну і правдиву. У творі «Гальмо нового російського мистецтва» В. В. Стасов наводить думку М. І. Мурашка про Київську малювальну школу передвижників. О. К. Трутовського відніс до художників, що створюють поетичні роботи, і відзначив його картини «Переселенці в Курській губернії», «Колядки в Малоросії», «Побачення».

В. В. Стасов багато писав про тяжке життя робітників Донбасу. Та, на жаль, про нього говорять, що він помітив робітничий клас лише в 1905 р. Так, у передмові Дм. Сверчкова до листування Л. М. Голстого і В. В. Стасова говорить, що «вперше він (Стасов — О. М.) помітив існування пролетаріату в Росії, коли той зупинив усе життя країни, помітив і покохав, навіть почав боготворити! А втім,— пише автор передмови,— любов до пролетаріату спалахнула в жовтневі дні 1905 року не в одного Стасова, який був значно кращий за інших»². Відразу ж треба сказати, що автор

¹ І. Е. Рєпин, В. В. Стасов. Переписка, т. 2, М.—Л., 1949, стор. 445.

² Лев Толстой и В. В. Стасов. Переписка, Л., 1929, стор. 171.

не має рації ні формально, ні фактично робити такі висновки, оскільки В. В. Стасов побачив російський робітничий клас не в жовтні 1905 р., а значно раніше, і доказом цього може бути його лист «Чи шкідливий технічний прогрес?», надрукований у журналі «Новое время» ще 28 червня 1877 р. «Як, нинішній робітник,— пиш з обуренням Стасов,— став тупоумним, на протилежність колишньому — розвиненому? Як, нинішній виробник убитий і забитий технічним прогресом? Але покажіть же мені, всі ви п. п. редактори та автори «Вестника», той час, який перевершував наш розвитком і піднесенням робітника. Покажіть мені те століття, яке навіть зда леку, на єдину секунду, на єдину рисочку було спроможним рівнятися до нашого незрівнянного ХІХ століття, одного з усіх, що дали бідному робітникові права голос. Нинішній ремісник став тупоумним! Та ви збожеволіли, панове, та ви осліпли й оглухли! У вас із голови вискочило, що тільки в нашому столітті раптом вирости журнали, що видаються робітниками і для робітників, і публіка, що їх читає, вже значно зросла; ви забули, що тільки на наших очах робітники почали відстоювати і здобули собі право працювати не як худоба й машини, а скільки дозволяє природа і виграний у битві час ці робітники або, принаймні, частина їх, не в шинках і трактирах витрачають, а використовують на читання, на книги й журнали, на просвітительські бесіди, у товариствах і гуртках, із своїм братом робітником і ремісником»³. З наведеної цитати видно, що В. В. Стасов побачив робітничий клас ще в 70-і рр., писав про його тяжку долю, про його боротьбу за свої права, про успіхи в цій боротьбі, про його розумове зростання та прагнення до нового життя. У цьому листі В. В. Стасов гаряче захищав технічний прогрес, бо вбачав у ньому, всупереч народникам, шлях до змін життєвих потреб, суспільних поглядів, створення нових умов праці. Критик спростовував твердження, нібито технічний прогрес притупляє здібності робітника і робить його більш тупоумним, і вбачав у технічному прогресі рух суспільства в цілому. Він виступив прихильником освіти робітничого класу і до кінця свого життя цікавився станом і боротьбою російського і європейського пролетаріату. «Я пам'ятаю, бувало,— писав В. В. Стасов 18 серпня 1880 р. своєму братові Д. В. Стасову,— як у першу хвилину, по дорозі від Варшавського дебаркадера до самого будинку болюче вражає все, що бачиш на вулицях, якими мимоволі проїдеш, і тільки з якоюсь особливістю уявляючих, що тільки не є у нас споду та смердючого дрантя»⁴.

Не пройшла повз увагу В. В. Стасова і поява в живописі відтворення першого професіонального робітника — «Кочегара» М. О. Ярошенка. У статті «Пересувна виставка 1878 р.» він писав, що «його (Ярошенка — О. М.) «Кочегар» перевершив усі його попередні подібні праці і, здається, вся публіка, як один, кожного дня захоплювалася різючим вогняним світлом, що ним облитий з голови до ніг цей майстровий, який дивиться прямо на глядача і немов виставив геть з полотна свої геркулесівські руки з налитими жилами»⁵.

У 1896 р. в статті «Замітки про 24 виставку передвижників» він звернув увагу публіки на етюди М. О. Касаткіна «Вуглекопи. Зміна» і писав про зображення нестерпно важких умов праці донецьких шахтарів, про їх «бідні карбованці наприкінці тижня на сім'ю»⁶. В. В. Стасов тепло відгукнувся про полотно А. Ю. Архипова «Поденщиці»⁷.

В. В. Стасов не тільки помітив робітничий клас Росії, не тільки зрозумів його злиденне становище, але й дуже цікавився його революційним рухом. Він збирав матеріали про боротьбу робітничого класу проти царизму. У Ленінградській публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в архіві В. В. Стасова зберігається, наприклад, копія звернення Київського комітету РСДРП від 8 березня 1901 р. до всіх робітниць і робітників з закликом у зв'язку з наступною демонстрацією на Хрещатику 11 березня 1901 р. Тут є також копія звернення до російського товариства, де

³ В. В. Стасов. Собрание сочинений, т. II, разд. 3, СПб., 1894, рядки 386—388.

⁴ В. В. Стасов. Письма к родным, т. II, М., 1958, стор. 92.

⁵ В. В. Стасов. Избранные сочинения, т. I, М., 1952, стор. 300.

⁶ В. В. Стасов. Избранные сочинения, т. 3, стор. 174.

⁷ Там же, стор. 175.

йдеться, зокрема, про багатотисячну демонстрацію на Невському проспекті, і копія петиції робітників царю 9 січня 1905 р.⁸ В липні 1905 р. великий критик розповсюджував квитки на літературно-музичний вечір, організований Горьким у Теріоках, на користь страйкуючих путиловських робітників⁹. У листі до В. Д. Комарової 15 травня 1906 р., текст якого наводиться трохи нижче, В. В. Стасов дуже високо оцінив робітничий клас Росії. Таке визначення він підтвердив у листі до Л. М. Толстого 18 вересня 1906 р.: «Це кращий, цілковитий, найпіднесенніший пролетаріат в усій Європі»¹⁰. Він називав російський робітничий клас Самсоном. У листі Репіну 22 серпня 1906 р., говорячи про похорони Собка, критик писав: «Вчора ми ховали бідного Собка — як мені було його шкода! Не тільки з приводу його смерті, а також і за все його життя — невдале, нещасне й проведене в муках. Але хто мене зворушив до глибини душі — це робітники, які кинули і працю, й заробітну плату, використали самовіддано $\frac{1}{2}$ дня, щоб провжджати з одного далекого краю Петербурга в інший... із вдячності до хорошої, доброї й корисної людини. Що за чудові незрівнянні люди ці нинішні наші робітники! Раніше таких не було. Ні, ніколи не було!!! Я був істинно зворушений і вражений»¹¹.

Отже, В. В. Стасов побачив не тільки робітничий клас Росії, але й ті зміни, що відбулися в середовищі робітничого класу країни. Він належав до тієї невеликої групи людей, які відкрили для широкого читача великого пролетарського письменника О. М. Горького і захищали його революційну творчість. В. В. Стасов помітив усе нове, що відрізняло Горького від його попередників та сучасників. Критик болісно переживав арешт і ув'язнення письменника до Петропавловської в'язниці в січні 1905 р. і розумів, що уряд скористувався виступом О. М. Горького в день Кривавої неділі, щоб учинити розправу над письменником. В. В. Стасов був невтомним пропагандистом полум'яних творів Горького.

9 січня 1905 р. у Петербурзі відбулися криваві події, які поклали початок революції в країні. Розстріл робітників дуже схвилював критика, він почав уважно стежити за ходом революційної боротьби робітників, шукав спілкування, йому хотілося поділитися думками про те, що сталося, відобразити революцію. 24 січня 1905 р. В. В. Стасов пише Репіну: «Поговоримо і багато; почитаємо і теж багато. Особливо гарними будуть речі Еліаса Гінцбурга (наприклад, про 9 січня, де він бачив на власні очі страшні сцени)!»¹².

Вражений до глибини душі, В. В. Стасов не міг стояти осторонь подій. 12 лютого критик надіслав листа Л. М. Толстому, де говорив: «І ми, може, поговоримо з вами про те, що таке нинішня Росія, що таке нинішні російські люди, і що таке з нею і з ними відбувається, і що у нас не чувано і не бачено з часів Рюрика»¹³. Між Стасовим і Толстим відбувся жвавий обмін думками. Добре знаючи погляди Толстого на насильство в історії, критик намагався переконати великого письменника у правоті робітників. «Чи не ви завжди вчили, чи не ви завжди вказували, — писав В. В. Стасов Л. М. Толстому 1 листопада 1905 р., — на єдину можливість визволення від усіх людських бідувань, безумств і несправедливостей, насильств і варварства (військової служби, податків, в'язниць, катів, каторг, судів і т. д. і т. д. — вся процесія людських мерзотностей) — припиненням своєї діяльності, своєю неучастю в усьому подібному, своїм відмовленням? Нова Росія нині визволяється таким способом, якому ніхто не хотів вірити, всі досі думали, що все це тільки фанатизм, мрії, марення уяви, ідеальність..., через те російська революція і переворот такі, яких досі ще ніде не бачено й не чувано»¹⁴.

⁸ Государственная публичная библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, Л., фонд В. В. Стасова, № 58, арк. 17, 18, 24—27 та ін.

⁹ Е. И. Суворова. В. В. Стасов и русская передовая общественная мысль, Л., 1956, стор. 143.

¹⁰ Л. Толстой и В. В. Стасов. Переписка, стор. 407.

¹¹ И. Е. Репин и В. В. Стасов. Переписка, т. III, М.—Л., 1950, стор. 137.

¹² Там же, стор. 84.

¹³ Лев Толстой и В. В. Стасов. Переписка, стор. 372.

¹⁴ Там же, стор. 382—383.

В. В. Стасов писав про першу російську революцію не тільки в листах до письменників і художників, але захищав її відкрито в пресі від фарисеїв і відвертих ворогів. Коли в 1905 р. з Петербурзької консерваторії було виключено М. А. Римського-Корсакова, В. В. Стасов виступив на захист композитора¹⁵. 27 березня 1905 р. у театрі В. Ф. Комісаржевської з нагоди першої вистави викривальної опери «Кошей безсмертний» М. А. Римського-Корсакова відбулося вшанування композитора, вітальну промову виголосив В. В. Стасов¹⁶.

Великий критик висловлювався про російську революцію як про таку, що за методами боротьби не мала собі рівних у Європі. 18 вересня 1906 р. він писав Л. М. Толстому, що до «російської революції прислуховується вся нова Європа і збирається всі свої майбутні революції творити за прикладом російської»¹⁷.

В. В. Стасов підтримував прагнення кращих людей Росії допомогти революції. Коли критик довідався, що В. О. Серов на знак протесту проти кривавої розправи над робітниками, свідком якої він був, демонстративно вийшов із складу Академії мистецтв, то надіслав йому захопленого листа: «Велика Вам честь і слава за Ваше горде, сміливе, глибоке й непереможне почуття правди і за вашу огиду до злочинного й брідкого. Честь і слава Вам! Ваша вітчизна повинна пишатися вами і, звичайно, з подивом і незрівнянним шануванням передасть ваше ім'я потомству»¹⁸.

У своїх записках, що зберігаються в Інституті російської літератури АН СРСР, В. В. Стасов склав докладний перелік визначних фактів і явищ з історії визвольного руху, що є свідченням великого інтересу і співчуття критика до революції. В цьому документі рукою автора, зокрема, написано: «1867. 12 липня. Вихід «Капіталу» Маркса»¹⁹. В. В. Стасов стежив за соціал-демократичним рухом, читав «Искру», з повагою ставився до Г. В. Плеханова, і тому не дивно, що в згаданому листі до В. Д. Комарової писав: «Тепер іде у нас такий час, коли все, що стосується соціалізму, дуже читається і цікавить значні маси. Тому, я гадаю, було б дуже зручно, вигідно, доречно і своєчасно, коли б у нас увійшла в обіг книга, де гарячим і полум'яним борцем за соціалізм і народ є геніальна жінка і де в полум'яних сторінках несуться її промови й писання 1848 року. Як би це було добре! Як доречно і як би читалося!

Тут скрізь так багато схожості в позиції і в думках з теперішнім часом і з теперішніми людьми! Тільки не знаю, як по-твоєму, — а по-моєму, наші нинішні люди стоять вище тодішніх французьких і йдуть набагато далі, сміливіше й сильніше! І чи був коли-небудь, в 1848 році у Франції такий пролетаріат і такий ненижчий робітничий клас, який у нас тепер існує? Здається — ні-ні-ні»²⁰. З наведеного листа видно, що В. В. Стасов високо оцінював французьку революцію 1848 р., але вище за неї, і це цілком справедливо, ставив революцію 1905 р. в Росії. Лист цей красномовно свідчить ще й про те, і це головне, що критик горів бажанням допомогти революції. В. В. Стасов наполегливо домагався від Л. М. Толстого визнання правоти великого руху і в уже згаданому листі до письменника писав про революцію як про урочисте визволення Росії «від самодержавства, деспотизму віковичного й неподобства ганебного»²¹. В. В. Стасов захоплювався загальним жовтневим страйком, добивався схвалення його Л. М. Толстим і вбачав у ньому могутній засіб боротьби робітничого класу за своє визволення. В. В. Стасов став на захист не тільки цього страйку, а й збройної боротьби пролетаріату. «Кісткові, тулі люди скажуть мені «А що було потім? Хіба не було смертей — вбивств, злоби, помсти? Хіба мало було потім пролито крові, учинено мук і лиха, пожеж, грабежів з боку того ж самого пролетаріату, того ж самого хваленого тобою народу? Хіба не було?» Відповідаю:

¹⁵ В. В. Стасов. Избранные сочинения, т. 3, стор. 303.

¹⁶ Газ. «Новости» і «Биржевая газета», 28 березня 1905 р.

¹⁷ Лев Толстой і В. В. Стасов. Переписка, стор. 408.

¹⁸ «Вопросы изобразительного искусства. Сборник», вып. 3, М., 1956, стор. 166—167.

¹⁹ А. К. Лебедев. Стасов и русские художники, М., 1961, стор. 115.

²⁰ В. В. Стасов. Письма к родным, т. III, ч. 2, М., 1962, стор. 313.

²¹ Лев Толстой і В. В. Стасов. Переписка, стор. 382.

«Було, є і буде. Але тут уже винні не серце й душа, не думка і не почуття,— а знов та ж сама фізика наша, погано видумана... М'язи змученої людини не витримують... Звинувачувати нещасні жертви — не можна. Можна тільки пожаліти їх... До російської революції прислухається вся нова Європа»²².

В. В. Стасов мріяв про створення І. Ю. Рєпіним великого полотна «Русь, що визволяється», в якому хотів бачити шлях багатостраждальної, але героїчної країни. 9 грудня 1905 р. він надіслав листа художнику: «Мене дуже захоплюють усі Ваші пропозиції про Вашу майбутню «Русь, що визволяється»... Гадаю, було б чудово Вам зробити саме щось подібне, в колах або в чотирикутниках, або як Вам завгодно, але навколо головної вашої картини розташувати чотири-п'ять маленьких. Там — фігури на зріст, всі групи, всі особи, однією зв'язаною масою, юрбою. А на малих картинах — де сцену Сибіру й тундри, де стіну в'язниці або фортеці..., де сцену пропаганди то серед інтелігентного товариства, то серед робітників, то серед народу, то серед поліції й катів, то серед блискучого аристократства. Всього 5—6 картин! Що скажете? А я думаю, Іванов мав рацію своїми задумами, тільки і час, і люди, і сцени, і завдання, й інтереси — все інше тепер!»²³

14 квітня 1906 р. В. В. Стасов нагадав І. Ю. Рєпіну про його борг — створення головної картини і невеликих полотен із сценами «Молодість», «Бесіди», «Збори», «Позбавлення волі», «Муки» і т. ін.²⁴

7 червня 1906 р. він знову повернувся до думки про «Русь, що визволяється». В. В. Стасов бажав, щоб Рєпін написав «глибоку, щирю правду того, що було»²⁵.

5 липня 1906 р. Стасов хвилююче нагадає художнику про його борг перед вітчизною: «Невже не з'явиться на світ та велика картина великого російського визволення і визволителів, якої тепер я так жадібно чекаю»²⁶. Та, на жаль, цю картину, temu якої підказав Рєпіну Стасов, не було написано.

Прагнучи відтворити в мистецтві революцію 1905 р. — «велику справу народного визволення»²⁷, В. В. Стасов також звернувся до одного з композиторів з настійною вимогою написати нову марсельєзу. Коли декаденти, що притихли в дні піднесення революції, знову ожили під час її занепаду і після річної перерви організували свою виставку, В. В. Стасов 25 березня 1906 р. виступив проти них із статтею «Наші нинішні декаденти». «Ніяке життя, ніяка правда,— писав критик,— цих людей не турбує, їм до неї немає ніякого діла»²⁸.

З усього сказаного вище видно, що мистецтво В. В. Стасов вважав засобом боротьби за зміни в житті, про що він неодноразово писав і доводив своєю діяльністю. Ось чому В. В. Стасова не хотіли друкувати, про що він 5 березня 1906 р. сповіщав Енгельгардта: «Одні журнали і газети переслідуються, інші вже закриті. На редакторів і редакції у мене теж розбір великий. Не з кожним я згоден сходитися. Від того виходить, що я живу самотньо, мало з ким бачусь, і ще з меншими згоден спілкуватися. Отже, для мене зараз місця — дуже, дуже мало, майже зовсім немає. Колись і десь знайду містечко порядне! А тому і тобі кажу: «Почекаємо, почекаємо». Далі критик говорив: «І для мене поки що місця немає»²⁹.

В. В. Стасов почав свою діяльність ще під час дворянського, але належав до різночинного періоду суспільного руху. Критик з великою симпатією поставився і підтримав третій період суспільного руху в країні та його проникливе мистецтво.

²² Лев Толстой и В. В. Стасов. Переписка, стор. 408.

²³ И. Е. Репин и В. В. Стасов. Переписка, т. III, стор. 107.

²⁴ Там же, стор. 118.

²⁵ Там же, стор. 124.

²⁶ Там же, стор. 128.

²⁷ В. В. Стасов. Статьи и заметки, публиковавшиеся в газетах и не вошедшие в книжные издания, т. I, М., 1952, стор. 262.

²⁸ В. В. Стасов. Избранные сочинения, т. 3, стор. 316.

²⁹ А. Н. Вознесенский, И. И. Назаров. Письма В. В. Стасова к В. П. Энгельгардту, «Ученые записки Казанского государственного университета им. В. И. Ульянова-Ленина», т. II, кн. 3. Сборник работ кафедры литературы, Казань, 1951, стор. 72.

Л. С. ЧИКОЛІНІ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ЛЮДОВІКО АГОСТІНІ

Людовіко Агостіні (1536—1612) — уродженець італійського герцогства Урбіно — був одним з утопістів епохи Відродження в Італії, попередником Кампанелли. Ідеї Агостіні знайшли свій вираз у соціальній утопії «Діалоги про Безконечне», де зображується ідеальна республіка, породжена уявою автора. Цей твір не був опублікований за життя утопіста і вийшов у світ лише в наш час: окремими частинами в публікаціях Карло Курчі¹ і більш повним виданням, здійсненим Луїджі Фірпо².

Суспільно-політичні погляди Агостіні не мали належного висвітлення в історичній літературі, хоч вони і становлять значний інтерес. Протягом тривалого часу йому були присвячені лише нариси Манікарді Курчіо і книга М.-С. Агостіні³, які, однак, не давали вичерпної характеристики світогляду утопіста. Досить докладно опрацював біографію Агостіні і коротко охарактеризував його погляди відомий італійський історик Луїджі Фірпо⁴. Але він вважав автора «Діалогів» виключно католицьким письменником і прихильником контрреформації. В працях Л. Фірпо не розкрито соціальних і класових коренів тогочасної італійської утопії взагалі і утопії Агостіні зокрема.

Автор даної статті вперше знайомить радянських читачів з твором Л. Агостіні і аналізує його утопічні ідеї.

Людовіко Агостіні жив у ті часи, коли панування феодалів і католицька реакція, часті війни і роздробленість Італії тяжко відбивались на становищі експлуатованих мас. Він був свідком страждань народу в голодні роки, сучасником народних рухів в Урбіно: повстання простого люду в Губбіо (1562 р.), заворушень в містах Урбіно (1572 р.) і Пезаро (1607 р.), руху плебса в 1609 р.

За цих умов формувалися суспільно-політичні переконання Агостіні, який, спостерігаючи соціальну несправедливість і зло, відобразив у своїй утопії настрої широких народних мас Італії XVI ст. Водночас утопічний ідеал письменника, безсумнівно, зазнав впливу літературної традиції. Твору Агостіні передували утопічні романи і проекти, які в цю епоху мали велике розповсюдження в Європі й зокрема в Італії. У Агостіні багато спільного з іншими письменниками — Доні, Патріці, Альбергаті; йому також властиве захоплення античними авторами, насамперед Платоном і Арістотелем, творам яких він давав свою інтерпретацію, шукаючи в них підтвердження своїх думок. Для автора «Діалогів», як і для більшості італійських утопістів XVI—XVII ст., було характерним використання біблійських текстів і святого письма.

Світогляд Агостіні відзначається суперечливістю, проекти запропонованих ним реформ помірковані і не завжди послідовні; на його утопії позначився вплив як передових, прогресивних ідей того часу, так і католицької, реакційної ідеології.

Твір Агостіні написаний в традиційній формі діалогу на суспільно-філософські теми. В другій книзі «Діалогів» двоє співбесідників — Конечне (уособлення фізичного начала) і Безконечне (уособлення духовного начала) встановлюють закони ідеальної республіки. Автор глибоко переконаний в необхідності зміни існуючого суспільства, недосконалого й порочного. Він критикував мораль і звичаї тих часів, указував на хиби управління й судочинства, зловживання властей і обман народу.

Несправедливому соціальному устрою Агостіні протиставляв уявлювану ним республіку, пропонував реформи в усіх галузях суспільного життя. «Задумав я ство-

¹ Utopisti e riformatori sociali del cinquecento a cura di Carlo Curcio, Bologna, 1941, стор. 143—207; Utopisti italiani del cinquecento scelti e annotati da Carlo Curcio, 1944, стор. 113—171.

² La repubblica immaginaria di Ludovico Agostini. Testo critico con bibliografia dell' autore a cura di Luigi Firpo, Torino, 1957. (Далі посилання на сторінки цієї праці даються в тексті).

³ Maria Sofia Agostini. Ludovico Agostini, Urbino, 1952.

⁴ Luigi Firpo. Lo stato ideale della controriforma, Bari, 1957.

рити нове місто... з новими звичаями, порядками, законами і по-новому кероване» (стор. 47),— говорить Безконечне своєму співрозмовникові. Метою організації такої держави Агостіні вважав добробут усього народу, моральне вдосконалення людей і створення умов, за яких вони могли б «нормально жити» (стор. 113).

Як і всі утопісти епохи Відродження, Агостіні приділяв велику увагу вибору найкращої місцевості для проєктованої республіки. Але на відміну від Т. Мора, Т. Кампанелли та інших, він не переносив її в своїй уяві на вигадані острови чи в далекі заморські краї. Як патріот, він мріяв про перетворення рідної країни, вважаючи, що її природа і населення дають повну можливість для створення щасливої республіки. Він твердив, що саме на узбережжі Адріатичного моря, в умовах сприятливого клімату, живуть люди менш зіпсовані, здібні до різних наук, мужні на війні і водночас миролюбні (стор. 82—83).

Однак у праці утопіста відчувається вплив міфу про «золотий вік», який раз у раз з'являвся в літературних творах цієї епохи. Про втрачений «золотий вік» писав Доні, пізніше — Кампанелла, згадував у своїх віршах і Агостіні. Але у нього це поняття набирає конкретного змісту, переноситься на реальний ґрунт Італії, де, на думку автора «Діалогів», були всі умови для щастя людей, бракувало лише раціональної і справедливої організації суспільства. Для досягнення цього Агостіні вважав необхідним створення відповідної матеріальної основи, або, як він говорив, «достатку багатств» (стор. 121). Утопіст висловив ряд цікавих для того часу думок. Основою багатства він вважав «розлогі поля», розвиток «торговельних відносин і виробництва в різних галузях науки і ремесла» (стор. 112).

Агостіні мріяв, щоб господарство розвивалось у відповідності з інтересами народу, для його добра і було якомога ефективнішим. Він приділяв увагу, насамперед, землеробству і вважав, що досягти його розквіту можна завдяки ефективним методам ведення господарства. Велику роль у піднесенні культури землеробства, в підвищенні урожайності мали відіграти «майстри полів», від яких вимагались не лише теоретичні, а й практичні знання. Підкреслюючи значення діяльності цих агрономів у господарському житті, Агостіні відзначав необхідність їх матеріального заохочення. Так, він писав про «чималу винагороду за їхню працю» (стор. 112). Для уявної республіки Агостіні характерні закони, що сприяють нововведенням і удосконаленням у галузі економіки. Всі зв'язані з цим витрати утопіст пропонує провадити за рахунок держави і брати на її утримання тих, хто не пошкодував для загального добра останніх коштів. Їм буде встановлено «харчування і заробіток за щоденну працю» (стор. 112).

Передбачався також прогресивний розвиток ремесла на користь республіки. Ремісникам створювались такі умови, щоб вони могли «якоюсь мірою збагачуватись»: нормалізувались ціни, видавались компенсації за вкладені кошти і премії за рахунок суспільства «всім, хто досяг успіхів у своїй професії». І, навпаки, за погану роботу ремісник мав притягатись до відповідальності. Спеціальні «професори» мусили навчати ремісничій майстерності (стор. 119—120). Агостіні висловлює також побажання, щоб ремісники в новому місті були працюючими і змагались один з одним (стор. 121). Вся їх робота обліковуватиметься. «Ми ухвалимо,— писав утопіст,— щоб час від часу підбивався підсумок» (стор. 120). З метою контролю доцільно утворити посади старійшин, які будуть «керувати дисциплінованими і суворо каратимуть винних» (стор. 120).

В питаннях ремесла Агостіні припускав і суперечливі твердження. Висловлюючи окремі, наведені вище, цінні думки, він щодо організації ремесла в цілому стоїть фактично на позиціях старої цехової системи, яка забезпечувала лише підтримання виробництва на одному рівні і перешкоджала конкуренції. Так, ми бачимо у нього типовий для середньовіччя розподіл ремесел по кварталах, працю «перед очима родичів», регламентацію життя і обмеження потреб ремісників, патріархальне керівництво старійшин та ін.

Характерно, що Агостіні піклувався більше не про розвиток ремесла, а про те, щоб зберегти його і не допустити розорення ремісників. Це не випадково. Реальна

дійсність Італії другої половини XVI ст. на кожному кроці давала приклади деградації різних галузей ремесла. Проте, ідеалізуючи і зберігаючи структуру цехової корпорації, утопіст передбачав у ній зміни, спрямовані на створення достатку. Отже Агостіні намагався вкласти новий зміст у старі форми.

Значне місце автор «Діалогів» відводив торгівлі. Як і інші мислителі далекої минулого, він бачив значно більше недоліків у сфері обміну, ніж у сфері виробництва. Удосконалення торгівлі в утопічній республіці, виразно спрямоване до загального блага, враховує, зокрема, інтереси дрібного і середнього споживача, захищати якого мусять закони, що усувають анархію в торговельних відносинах. В новій державі існує сувора регламентація зовнішньої і внутрішньої торгівлі, введено єдині «числа», міру і вагу; торговельні операції контролюються «громадськими спостерігачами». Послідовно проводиться політика твердих цін, встановлених «громадськими оцінниками» і «затверджених суспільством» (стор. 62, 114). При цьому вживаються заходи проти можливих зловживань з боку оцінників (стор. 117). Вони обираються таємним голосуванням з числа «кращих» і як досвідчені товарознавці мусять запобігати будь-яким нечесним прийомам торговців. Їм надано також право застосовувати санкції до порушників закону: засилати в довічне вигнання злочинний елемент — непоправних злодіїв та ін. (стор. 117). Законодавство уявної республіки забороняє спекуляцію і поширення тих товарів, які могли б завдати шкоди суспільству (стор. 114). Щоб запобігти спекуляції, регламентовано торгівлю продуктами харчування.

Зовнішня торгівля також поставлена під контроль суспільства і має служити зміцненню та збагаченню держави. Агостіні розвивав ідеї меркантилізму, виходячи з інтересів вітчизняної торгівлі, щоб «іноземна промисловість не позбавляла городян необхідних прибутків, а також щоб вони не були ледарями і неробами» (стор. 116).

В новій республіці реформується не тільки комерційна, але й банківська справа. Завдання полягає в тому, щоб ліквідувати зловживання в цій галузі (як, наприклад, удавані банкрутства та інші махінації). Банківські операції контролюються не тільки в самій державі, а й за її межами. Ведеться рішуча боротьба з лихварством, у зв'язку з чим заборонено таке надання кредиту, внаслідок якого боржник потрапляє в кабалу до кредитора (стор. 124—125). Допомогу біднякам у скрутному становищі може подавати тільки держава. Важливу роль у цьому відіграє ломбард, який Агостіні називав «казною республіки». Без будь-якого процента ломбард надає позики тим, хто заставляє рухоме майно, а багаті, одержуючи кредит за віддану в заставу нерухомість, мусять платити не більше 3—4%. Службові особи вимагають при цьому відомостей, з якою метою береться позика, і визначають майновий стан клієнта (стор. 126—127).

Така увага Агостіні до ломбарду не випадкова. В тодішній Італії ця установа, що мала подавати допомогу бідному люду, насправді перетворилась у додаткове знаряддя експлуатації народних мас. Тому природним було прагнення утопіста реформувати її і поставити на службу суспільству.

В організації всього господарського життя держави Агостіні великого значення надавав систематичному обліку і контролю. Все майно населення має реєструватися у спеціальному кадастрі, налагоджується облік комерційних і фінансових операцій і контрактів, дебет і кредит. В місті створено архів, де зберігаються акти всіх громадянських справ — про народження, смерть, заповіти, борги, комерційні справи за кордоном (стор. 57—58, 126).

Шляхом обліку та контролю Агостіні сподівався перетворити економіку країни і відвернути від неї загрозу злиднів (стор. 112). Знаменним є, що утопіст мріяв про знищення бідності як такої: «...Зробимо так, щоб у нашій республіці не було бідності» і «ніхто не просив милостині» (стор. 92, 104).

Однією з найважливіших умов знищення соціальної несправедливості й створення достатку Агостіні вважав обов'язкову працю всіх членів суспільства (стор. 121). В утопічній республіці немає місця дармоїдам і ледарям. Кожний займається якоюсь корисною справою відповідно до своїх здібностей: одні служать в сенаті,

інші — в армії, решта бере участь у ремісничому виробництві, торгівлі, сільському господарстві і т. д. (стор. 114).

Взагалі громадянином республіки може бути лише той, хто працює. «З 14-ти років,— писав Агостіні,— всі, що не мають здібностей до красних мистецтв або до військової справи, зобов'язані (якщо хочуть бути громадянами) докласти зусиль, згідно із своїм бажанням, у галузі торгівлі чи будь-якого механічного мистецтва, бо ми в жодному разі не потерпимо в нашій республіці нероб» (стор. 121, 124). Згадуючи мистецтво, Агостіні не мав наміру принизити інші професії. Всяку суспільно-корисну діяльність він називав почесною (стор. 122—123).

Таке ставлення до праці зближає утопіста з його співвітчизниками Доні і Кампанеллою. Спільними у цих авторів є й пропозиції щодо захоочення чесних трудівників (стор. 13). Проте на відміну від Кампанелли, урбінський утопіст не ставив питання про колективні форми праці. В його творі виступають дрібні виробники, наділені засобами виробництва, як було, по суті, і в «Мудрому світі» Франческо Доні.

У питанні про власність Агостіні припускає багато неясного й суперечливого. З одного боку, він вважав закономірним збереження дрібної приватної власності, здобутої своєю працею, і негативно ставився до великої приватної власності, в тому числі й земельної. На думку утопіста, вона не була споконвічною. «Протягом певного часу,— писав він,— люди жили в світі, спільно володіючи полями, і ніхто не знав, як можна вважати власністю яку-небудь частину землі» (стор. 25). З другого боку, в утопічній республіці приватну власність на землю не знищено, хоч господарство землевласників контролюється державою. Кожний, «хто має нерухомість у місті і селі», повинен вирощувати певні сільськогосподарські культури і поставляти їх у місто (стор. 112—113), причому встановлено державну монополію на закупку продуктів (стор. 91). Зберігається також велика власність купців і трактирників у містах. Водночас утопіст неодноразово висловлювався на користь колективної власності, віддаючи, наприклад, перевагу громадським готелям перед приватними (стор. 91). В новому місті, побудованому державою, ліквідовано приватну власність на житло (стор. 84).

Отже, для утопії Агостіні характерним є поєднання приватної власності з колективною, причому ця остання поширюється, головним чином, на сферу споживання, а не на виробництво. Як типовий утопіст, Агостіні приділяв більшу увагу не організації виробництва, а створенню справедливої системи розподілу благ. В першу чергу він турбувався про житлові умови. В новому місті, побудованому за планом, немає кварталів бідняків, трущоб. Населення республіки, в тому числі й «весь міський плебс», живе в громадських будинках (стор. 84). Основним критерієм при розподілі квартир є кількісний склад сім'ї. Однак утопіст вважає можливим — що правда, як виняток — розширення будинків окремими, більш заможними громадянами за внесену ними плату. Але це не повинно порушувати єдиного архітектурного стилю міста — скромного, без будь-якої примхливості і зайвих прикрас (стор. 86).

Значне місце в утопії Агостіні відводиться побутовим проблемам. В республіці запроваджено громадське харчування в їдальнях, організованих у кожному кварталі міста (стор. 88—89). У відборі кухарів за конкурсом беруть участь лікарі (стор. 90). Продукти для міста закуповують уповноважені громадські особи (пекарі, ковбасники та ін.) (стор. 91). Лікарі, а також представники влади здійснюють нагляд за торгівлею продовольчими товарами.

В республіці мав встановлюватись максимум досить обмеженого щоденного раціону. Автор «Діалогів» засуджував надмірність у їжі, вважаючи це шкідливим для здоров'я (стор. 92). Кожна родина може купувати точно визначену кількість продуктів, розраховану на всіх її членів. Таке обмеження в харчуванні було, безсумнівно, відбиттям скрутного продовольчого становища трудового народу і зокрема практики італійських міст у голодні роки (видавати населенню довідки про кількісний еквідент сім'ї для одержання хліба і прикріплення до крамниць). Мабуть, Агостіні вважав також, що нормуванням продовольства можна покласти край спекуляції, яка

була дуже поширеним явищем в Італії і давала привід до багатьох народних постань цієї епохи.

Регламентація побуту в уявній республіці мала на меті виховання у людей дисциплінованості, організованості, морально-вольових рис. Усі повинні дотримуватись суворого розпорядку дня — у визначені години починати й кінчати працю, робити обідню перерву, спочивати (стор. 92). Населення республіки веде скромний, майже аскетичний спосіб життя. Розваги його дуже обмежені. Автор «Діалогів» рекомендував лише ті з них, які запобігають лінощам, сприяють збереженню здоров'я і бадьорості духу: фізичні вправи, воєнні ігри, музику (стор. 53, 93). Незважаючи на значний ухил в бік аскетизму, в цій програмі є й раціональне зерно — прагнення до фізичного й морального вдосконалення людини.

Думки Агостіні про освіту і виховання громадян майбутньої республіки викладені в його творі недосить чітко. Можна, однак, зробити висновок, що він був прихильником громадського виховання: «Молодь повинна вчитися в громадських школах», — писав автор «Діалогів» (стор. 99). Перед нею ставились вимоги наполегливо розвивати свої здібності. Проте будь-якої характеристики навчання, крім військового, в утопії Агостіні немає.

Натомість обороні міста від зовнішнього нападу він, як зрештою всі утопісти, приділяв значну увагу. Всі громадяни, здатні до військової служби, мають пройти спеціальну підготовку: воєнні ігри, кавалерійські вправи тощо (стор. 107). Народне ополчення республіки складається з піхоти й кавалерії (стор. 106—107). Силами народу підтримується також і внутрішній порядок у державі (стор. 106—107). Загалом організація оборони утопічної республіки, по суті, відображала стан захисту середньовічного міста (це стосується, зокрема, міського ополчення).

Агостіні був прихильником республіки і виборності властей. Верховним органом влади він вважав сенат, очолюваний главою держави, який обирається «більшістю голосів для загального блага» (стор. 60). Цей пост, по суті, відповідає президентському. Сенат, що обирається з найдосвідченіших і найбільш шанованих громадян строком на один рік, також має служити інтересам народу (стор. 118). Комісії, що входять до його складу, займаються як судовими справами, так і організацією ремесла, торгівлі та ін.

Виборчим правом (активним і пасивним) користуються всі громадяни республіки незалежно від «знатності» (стор. 118). Головним критерієм при обранні є справедливість і мудрість у виконанні своїх обов'язків перед народом (стор. 68—69, 78—79).

В утопії Агостіні немає згадки про орган влади, подібний до парламенту, а через це важко зробити чіткі висновки про ту роль в управлінні державою, яку відводив автор «Діалогів» широким народним масам. Однак докладний аналіз твору дає підставу для припущення, що автор вважав можливим надати політичні права народу.

В юридично-правовій галузі Агостіні обстоював спрощення і прискорення судочинства. Чітке законодавство сприяє справедливому вирішенню справ, тому апеляції на судові вироки заборонено, лише в окремих випадках (коли, наприклад, сталась помилка) глава держави може призначити перегляд справи.

В поглядах Агостіні є і негативні риси. Так, владу в майбутньому суспільстві він поділяв на світську і духовну, віддавав духовенству перевагу в справі морального виховання громадян, оскільки служитель культу, на його думку, відзначався більшою доброчесністю, ніж мирянин (стор. 67). Проте церква в творі Агостіні істотно відрізняється від сучасної йому католицької: представники духовенства виступають у нього як учителі й слуги народу. В утопічній республіці змінюється і роль церковної десятини. Автор «Діалогів» висловлює побажання, щоб вона не текла до багатого священика, а розподілялася б поміж біднотою його кварталу, насамперед серед найбільш нужденних (стор. 120). Отже, в цьому погляді Агостіні наближаються до вимог народної Реформації. Поблажливим є ставлення утопіста і до священиків-еретиків, відлучених від церкви.

За своїми поглядами Агостіні не був ортодоксальним католиком. Хоч він і виступав проти прихильників Реформації, але висловлював також спільні з ними міркування. Певні риси в утопії Агостіні відповідають ідеям народної Реформації — духу, що відобразив настрої широких народних мас і являв собою форму протесту проти феодальної експлуатації. Так, характер побуту в уявній республіці споріднений з аскетизмом народної Реформації, який був виявом соціального протесту (наприклад, під час Селянської війни в Німеччині). Вимога самообмеження як вираз психології селян і ремісників, всіх трудівників зумовлювалась їх тяжким життям і працею за часів феодалізму, необхідністю відмовляти собі у задоволенні багатьох потреб, щоб уникнути голодної смерті. Так званий «достаток багатств», про який писав Агостіні, міг забезпечити лише досить скромне існування.

Утопія Агостіні має багато спільного з ідеалами інших утопістів того часу. Хоч його суспільно-політичні погляди були поміркованішими, ніж Доні і Кампанелли, він висловив також чимало цікавих думок: про знищення соціальної нерівності між людьми, викорінення бідності і злиднів; про загальну, обов'язкову працю як одну з основних умов добробуту суспільства; про задоволення всіх насущних потреб трудового люду. Цінними є його пропозиції щодо поліпшення державного керівництва на основі виборності властей, створення законодавства і суду в інтересах більшості. Він закликав до вдосконалення самої людини і усунення ворожнечі та розбрату в ім'я мирного, щасливого життя.

Однак проект соціальних реформ, запропонованих Агостіні, був нездійсненою утопією. Він не торкався основи експлуаторського суспільства — приватної власності на засоби виробництва. Утопіст вважав, що для торжества справедливості на землі досить лише змінити закони і форми правління. В «Діалогах» він накреслив, по суті, картину зрівняльно-споживчого комунізму, сподіваючись на практичне здійснення своїх утопічних ідеалів. Для майбутньої республіки «нема нічого неможливого» (стор. 127), — такими словами Агостіні закінчує твір. Ця віра в світле майбутнє ріднить його з багатьма соціалістами-утопістами.

Хоч і немає цілком певних доказів, але можна гадати, що Агостіні — освічена людина, юрист — був знайомий з творчістю інших утопістів — Томаса Мора, Доні. Вплив же самого Агостіні на сучасників і нащадків був мінімальним, оскільки його твори не публікувались. З ними могли знайомитись лише найближчі друзі Агостіні й окремі особи (серед них був і герцог урбінський), яким він час від часу надсилав свої проекти. Внаслідок поміркованості своїх суспільно-політичних поглядів він не зміг досягти такої вершини соціалістично-утопічної думки, до якої піднявся Кампанелла, створивши сміливу комуністичну утопію з повним знищенням приватної власності і введенням колективних форм праці. Проте й «уявна республіка» Агостіні, вистраждана і виплекана ним, займає певне місце в системі утопічного соціалізму. В цій праці відбилась гостра класова й соціальна боротьба тих часів, знайшли вираз настрої, думки і прагнення простих людей, ремісників і селян, захисником яких, зрештою, виступав утопіст. Він висловив ряд нових, прогресивних ідей і передбачив окремі риси майбутнього соціалістичного суспільства.

Математику на службу історичній науці

Г. М. ДОБРОВ

МАШИННІ МЕТОДИ ОПРАЦЮВАННЯ ІНФОРМАЦІЇ В ІСТОРИЧНИХ НАУКАХ

Від опису фактів до якісного аналізу, а потім до гармонійного поєднання якісних та кількісних методів дослідження — такий історично закономірний шлях розвитку всіх галузей знання, зокрема наук про суспільство й людину.

Історичний досвід показує, що всі галузі знання у своєму розвитку проходять (хоч і в різній формі та мірі) такі істотно відмінні етапи: описовий, на якому ведеться збір фактів, спостережень і їх первинна систематизація; логіко-аналітичний, на якому з тих чи інших методологічних позицій якісно аналізується явище, і, нарешті, етап гармонійного синтезу якісної і кількісної сторін.

Однією з примітних рис сучасного етапу розвитку історичних наук є дедалі ширше включення до арсеналу наукового процесу різних математичних методів і сучасних технічних засобів опрацювання масової інформації. Звичайно ж, застосування математики і використання в науковій роботі вченого-історика електронно-обчислювальних машин не тільки не применшує значення досі вироблених методів якісного аналізу, а, навпаки, ставить підвищені вимоги до рівня справді наукової, марксистської методології, дає вченим нові важливі факти, приводи і сприятливі можливості для глибшого осмислення тих явищ, що їх вони вивчають.

Піонерами застосування математичних методів в історичних дослідженнях виступили в нашій країні вчені Сибірського відділення Академії наук СРСР. Так слідом за всесвітньо відомим дослідом по розшифровці давніх письмен майя¹ був виконаний цикл досліджень на загальноісторичному, археологічному, антропологічному та нумізматичному матеріалах. Кандидат історичних наук В. О. Устинов² і його колеги з Новосибірська у своїх працях обґрунтували можливість і необхідність використання електронних математичних машин для залучення великої кількості джерел при історичних дослідженнях, для встановлення взаємозв'язків між подіями і фактами, ототожнення даних і розв'язання деяких інших видів інформаційно-логічних завдань.

Вчений-історик, який поставив перед собою мету узагальнити досвід минулого у своїй роботі неминуче зустрічається з рядом специфічних дедалі зростаючих труднощів. Процес його роботи, що полягає у зборі й аналізі матеріалу, а також у виробленні наукових узагальнень і висновків, дуже нерівноцінний щодо суто творчих завдань. В. О. Устинов підрахував, що у процесі історичних досліджень загальні співвідношення (щодо часу) творчої частини роботи і не творчої становить приблизно 1 : 9. Це викликано, насамперед, величезним обсягом інформації, який протистоїть людським зусиллям ученого. Вже шість років тому в світі нараховувалось³ близько

¹ Э. В. Евреинов, Ю. Г. Косарев, В. А. Устинов. Применение электронно-вычислительных машин в исследовании рукописей древних майя, т. I, II, Новосибирск, 1961.

² Журн. «Вопросы истории», 1961, № 8; журн. «Вестник АН СССР», 1962, № 1.

³ Журн. «Special Libraries», 1958, vol. 49, № 2.

100 млн. назв різних друківаних праць, у тому числі 30 млн. книг, 10 млн. патентів і авторських свідоцтв. У 60 тис. різноманітних наукових журналів щороку друкується близько 3 млн. статей. Загальновідома також необхідність вивчення величезної кількості архівних джерел, речових пам'яток, рукописної спадщини. До того ж колосальні обсяги згаданої інформації зростають надзвичайно швидкими темпами, подвоюючись через кожні 10—15 років.

Щоб зберегти необхідний науковий рівень досліджень, історик повинен або значно розширити склад допоміжних працівників, що, як правило, не вдається; або ж звужувати галузь досліджень і подовжувати строки їх виконання.

Вихід з цього становища — в озброєнні істориків методами і технічними засобами переробки інформації, успішно розроблюваними сучасною наукою. Практичний досвід, нагромаджений істориками за останні два роки, повністю підтверджує це положення.

У 1963 р. старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР М. Ю. Брайчевський⁴ успішно розв'язав завдання автоматичного пошуку літератури з питань археології України з допомогою універсальної електронно-обчислювальної машини «Урал-1», яка аналізувала всю наявну літературу і складала оптимально повні бібліографічні огляди відповідно до запитів ученого-археолога. Зараз ця робота дістала свій дальший розвиток.

В Інституті історії АН Естонської РСР під керівництвом кандидата історичних наук Ю. Ю. Кааха⁵ протягом кількох років на спеціальних перфокартах кодуються матеріали, над якими працюють наукові працівники. Перфокарти з крайовою перфорацією, що охоплюють невеликий обсяг джерел (сотні карт), дають можливість вести ефективний пошук з допомогою лише спеціальної касети і пошукових спиць. Перфокарти, що охоплюють великий обсяг матеріалу, успішно обробляються на лічильно-аналітичних і електронних машинах. З їх допомогою були глибоко досліджені соціальні процеси, які відбувались у середовищі довоєнного естонського селянства, питання формування робітничого класу республіки, загальні проблеми змін у складі народонаселення та ін.

Робота по практичному застосуванню нових методів найширше розгортається в галузі соціально-економічної проблематики історичної науки, стосовно до якої нагромаджено великий комплекс цінних історико-статистичних даних.

Лабораторію математичних методів у гуманітарних дослідженнях СВАН СРСР з допомогою електронно-обчислювальних машин проаналізовано зростання виробництва і кваліфікації робітників Кузнецького металургійного комбінату (З. Г. Карпенко)⁶, вивчено 6 тис. архівних формулярів давніх рудників і заводів Сибіру, проведено цікавий аналіз результатів місцевого перепису 1720 р.⁷

Московський історик І. Д. Ковальченко⁸ у своїх дослідженнях з історії селянства Росії XIX ст. широко використав методи кореляційного аналізу, що дало можливість кількісно точно виявити характер впливу багатьох факторів, що визначали зміни в господарській заможності і в соціальних процесах серед селян. Спираючись на цей перший досвід, Московський університет на історичному факультеті організовує наукову лабораторію математичних методів. Тут же для вчених-істориків читається спеціальний дворічний курс лекцій з деяких розділів математики й обчислювальної техніки.

В Чехословацькій Академії наук розпочато серйозну роботу по впровадженню

⁴ М. Ю. Брайчевский. Машинный библиографический поиск в области археологии Украины, К., 1963; див. також рецензію на цю працю Г. М. Добрава, «Український історичний журнал», 1964, № 5, стор. 139—140.

⁵ Ю. Ю. Кааха. Применение ЭВМ в исследованиях историков Эстонской ССР, журн. «История СССР», 1964, № 1.

⁶ З. Г. Карпенко. Изучение истории промышленных предприятий социалистической эпохи новыми методами, журн. «История СССР», 1964, № 1.

⁷ В. А. Устинов, И. Д. Ковальченко. О применении ЭВМ для обработки историко-статистических материалов, журн. «Вопросы истории», 1964, № 5.

⁸ И. Д. Ковальченко. О применении математических методов при анализе историко-статистических данных, журн. «История СССР», 1964, № 1.

в практику інститутів суспільних наук сучасних методів документології⁹. Координує спеціальна комісія АН ЧССР під головуванням академіка В. Кнаппа. Провідним методичним центром і загальноакадемічною базою цієї роботи є спеціальна лабораторія машинних методів переробки наукової документації при Інституті історії європейських соціалістичних країн (керівник — Мілан Шванкмайер). Лабораторія укомплектована необхідними кадрами, обладнана відповідними технічними засобами (перфоратор, контрольний, сортувалька і репродуктор, які входять до системи «Арма»), вона розробляє і практично реалізує методи кодування змісту наукових документів на 80-колонних перфокартах, забезпечує механізований пошук і первинне опрацювання масиву інформаційних даних. Ці технічні засоби значною мірою підвищують продуктивність праці вчених, сприяють практичній організації колективних досліджень шляхом забезпечення ефективної взаємної інформації про наявний науковий матеріал. Комісія АН організує також навчання спеціалістів суспільних наук сучасних методів документології, з її ініціативи студентам гуманітарних факультетів Празького університету читається відповідний спецкурс.

В останні роки за оволодіння новими методами опрацювання наукової інформації все активніше беруться і радянські історики природознавства і техніки. В СРСР історії техніки і природознавства Інституту історії АН УРСР вже використовуються методи математичної статистики для аналізу досвіду розвитку науки, разом з київськими і донецькими кібернетиками створюється автоматична система інформаційно-логічного аналізу багаторічного досвіду технічної творчості в галузі гірничого машинобудування. Її призначення — задовольняти практичні потреби конструкторів винахідників і вчених-дослідників.

У червні 1964 р. в м. Донецьку на ЕЦОМ «Урал-1» було успішно розв'язано перші 26 задач історико-технічного аналізу винаходів. Питання, відповіді на які дала машина, стосувались порівняння запропонованих рішень з уже відомими історикам, встановлення тенденцій, послідовності в технічному розвитку тощо. Середній машинний час на одну відповідь становив 4 секунди¹⁰. Враховуючи цей перший вдалий досвід, Інститут історії, природознавства і техніки АН СРСР при нашій консультативній розпочав роботу по впровадженню сучасних методів документології в практику своїх досліджень.

Ми переконані, що історики природознавства і техніки як внаслідок актуальності матеріалу, над яким вони працюють, так і внаслідок наявності у них спеціальної підготовки, повинні виступати активними провідниками — «повпредами» освоєння математичних методів усією нашою історичною наукою.

Велике практичне поширення вказаних вище методів у історичних дослідженнях гальмується, на наш погляд, насамперед двома такими обставинами; а) майже повна відсутність у даній галузі вчених-істориків, які мають необхідні знання з математики і знайомі з сучасною обчислювальною технікою; б) слабка підготовленість постановки завдань самої наукової дисципліни.

Щоб подолати ці перешкоди, забезпечити поглиблену розробку методів використання обчислювальної техніки в історичних дослідженнях, залучити до цієї проблеми спеціалістів і організувати цілеспрямовану підготовку наукових кадрів, необхідна спеціальна структурна наукова лабораторія. В Академії наук УРСР є реальні передумови для створення лабораторії машинних методів переробки історико-наукової інформації, як-от: 1) широко відомі теоретичні праці українських кібернетиків

⁹ M. Svankmajer, V. Vanek. K otázce použití výpočetní techniky v historické práci. In: Racionalisace práce, strojové zpracování informací v knihovnách a utváření vědy. Praha, 1963, стр. 93—103; M. Svankmajer. K otázce použití prostředků výpočetní techniky v historické práci, «Vestník CSAV», 1963, № 3; V. Knapp. O možnosti použití kybernetických metod v právu, Praha, 1963; J. Purš. Historie a matematika, «Vestník CSAV», 1963, № 4; J. Purš. Model závislosti růstu stavkového hnutí na rozvoji tovární výroby v období předmonopolního kapitalismu, «CS časopis historický», 1963, № 1.

¹⁰ Г. М. Добров. Історико-технічні дослідження і кібернетика, «Нариси з історії техніки України», К., 1964.

же давно вийшли далеко за межі суто природничих і технічних наук; назріла потреба в практичному використанні багатьох технічних ідей в історичних і взагалі суспільних науках; 2) інститут історії АН УРСР — єдина у світі установа подібного профілю, в складі якої є академік-математик, член-кореспондент-технік і група ширших кваліфікованих спеціалістів, обізнаних з природничими і технічними науками. Їх обставина зумовлена наявністю при інституті Сектора історії техніки і природознавства, працівники якого — представники наукової дисципліни, що перебуває на тижку природничих, технічних і суспільних наук; 3) за останні два роки в Інституті історії АН УРСР, а особливо в Секторі історії техніки і природознавства нагромажено практичний досвід досліджень у галузі машинних методів переробки наукової інформації, організована стаціонарна і заочна аспірантура.

Ми вважаємо за доцільне організувати лабораторію машинних методів опрацювання історико-наукової інформації як структурний підрозділ у складі Сектора історії ехніки і природознавства Інституту історії АН УРСР.

Виходячи з спільності логічної суті багатьох завдань різних історичних (та й е тільки історичних) дисциплін, можна подати такі напрями наукової тематики май-іутьньої лабораторії:

1) Розробка методів кодування наукової інформації різних галузей історичної науки. Практична допомога по використанню в інститутах суспільних наук перфокарт ля зберігання і пошуку нагромадженої інформації.

2) Розв'язання ряду завдань інформаційного пошуку відомостей з широкого кола джерел, необхідних при виконанні історичних досліджень. Особливо практичної актуальності набуло б створення інформаційних систем, що аналізують багаторічний історичний досвід конструювання певних технічних засобів. Ряд проектних інститу-ів дуже заінтересований у розв'язанні подібних завдань.

3) Розробка методики розв'язання і практичне здійснення ряду актуальних статистико-обчислювальних завдань. Наприклад, аналіз розподілу (по роках, країнах, станавах, авторах) кількості виконаних наукових досліджень, порівняння темпів розвитку в класичній тріаді «Наука — Техніка — Виробництво», аналіз історичних змін у витратах на науку і в ефективності наукових досліджень, статистичний аналіз матеріалів патентної служби і вивчення таких унікальних історичних пам'яток синтетичного характеру, як славнозвісна «Румянцевская опись», уставні грамоти тощо; науковий аналіз сучасних процесів у розвитку робітничого класу і селянства України; узагальнення даних конкретних соціологічних досліджень, які організовуються в республіці, та ін.

4) Розв'язання ряду завдань ототожнення і первинного логічного аналізу об'єктів інформації. В історії техніки метою цих завдань є виявлення новизни і спадковості технічних ідей, вони практично націлені на одержання оперативної інформації про так звану «патентну чистоту» розроблюваних нових конструкцій. В археології та історіографії — розпізнання і датування речових історичних пам'яток.

5) Наукове моделювання. Вважається можливим моделювання будь-яких складних процесів, у тому числі і процесів суспільного розвитку. Важливість поглибленої розробки науково-методологічної сторони цього питання очевидна. Можна сказати, що практично перспективним є нагромадження досвіду наукового моделювання, починаючи з моделювання найпростіших процесів історичного розвитку техніки, де на даному етапі більш реально можна встановити кількісні критерії та параметри.

Науковий колектив лабораторії повинен працювати у безпосередньому творчому контакті як з математиками і кібернетиками, так і з спеціалістами тих наук, в галузі яких розв'язується те чи інше наукове завдання. Номенклатура таких наук уже тепер виходить далеко за межі лише історичних наук (мовознавці, юристи, етнографи тощо).

При виконанні прямих замовлень промисловості лабораторія повинна систематично практикувати виконання робіт за госпрозрахунками, тимчасово залучаючи до розробки госптем відповідних спеціалістів і дістаючи необхідне устаткування.

Зараз досягнута принципіальна домовленість про опрацювання першої такої

комплексної теми за госпдоговором з Донецьким Діпровуглемашем: «Розробка принципальних положень і створення автоматичної системи інформаційно-логічного аналізу багаторічного досвіду винахідництва у галузі вугільного комбайнобудування». Передбачається, що цю тему виконуватимуть Сектор історії техніки і природознавства (головна організація), Інститут кібернетики АН УРСР, а також Інститут гірничої механіки і технічної кібернетики ім. М. М. Федорова (м. Донецьк).

Слід підкреслити, що планом не передбачено придбання для лабораторії електронно-обчислювальної машини. Лабораторія повинна розв'язувати науково-методичні питання, готувати вихідні масиви інформації, розробляти принципальні програми розв'язання тих чи інших завдань, а вихід на ЕОМ здійснюватиметься в міру потреби разом з спеціалістами-кібернетиками і на їх обладнанні.

Необхідно також приділяти увагу програмуванню матеріалу курсу історії з навчальною метою в середніх та вищих школах.

Створення лабораторії буде серйозним практичним кроком у справі організації творчого співробітництва математиків і вчених — спеціалістів суспільних наук. Щодо такого співробітництва секретар ЦК КПРС Л. Ф. Ільчов писав: «Звичайно, математика не може замінити специфічних методів суспільних наук. Але на стику природничих і суспільних наук слід чекати нових важливих відкриттів, виникнення далекосяжних узагальнюючих ідей»¹¹.

У редакційній статті «Нову обчислювальну техніку — на службу історичній науці» журнал «История СССР» резюмував: «Розв'язання вказаних завдань вимагає спільної праці істориків та інших спеціалістів. Очевидно, настав час перейти до планомірної і систематичної роботи у новому напрямі»¹².

Перспективність цього напрямку підтримана також журналом «Коммунист» у редакційній статті «Математика на службі історичної науки»¹³. У Комісії по кібернетичі АН СРСР (голова академік А. І. Берг) з метою координації і сприяння цій роботі в 1964 р. створено спеціальну науково-методичну комісію, яку очолює академік С. Д. Сказкін.

З викладеного вище можна зробити загальний висновок, що назріле і практично реальне завдання організації лабораторії машинних методів опрацювання науково-історичної інформації потребує якнайшвидшого розв'язання. Значення ж створення такої лабораторії, вплив її діяльності на дальший розвиток суспільних наук в АН УРСР, на підвищення їх ролі в практиці комуністичного будівництва буде надзвичайно великим.

Академія наук Української РСР спроможна зайняти провідне місце у справі освоєння сучасних прогресивних методів опрацювання наукової інформації в галузі історичних наук.

¹¹ Л. Ф. Ильичев. Методологические проблемы естествознания и общественных наук, М., 1963, стор. 37.

¹² Журн. «История СССР», 1964, № 1, стор. 3.

¹³ Журн. «Коммунист», 1964, № 5.

До історії міст і сіл Радянської України

ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАНЬ КУЛЬТУРИ В НАРИСАХ ПРО МІСТА І СЕЛА

Численний колектив авторів — учителів, науковців, партійних і радянських працівників, робітників і колгоспників — на громадських засадах створює «Історію міст і сіл Української РСР», де буде вміщено нариси про всі найбільші населені пункти республіки. Поряд з іншими важливими питаннями, в цій колективній праці знайде глибоке висвітлення і культурне будівництво.

Мета цієї статті — допомогти авторам нарисів про міста і села визначити основне коло тих питань, які необхідно вивчити, щоб якнайповніше показати розвиток культури. В нарисах про області, а також про обласні центри і великі міста показуватимуться досягнення в галузі культури в різні періоди історії, особливо в радянський час, коли під керівництвом Комуністичної партії радянський народ досяг величезних успіхів.

Будівництво комунізму забезпечує швидке піднесення культури, відкриває широкий простір для повного і всебічного розкриття і виявлення всіх творчих можливостей і обдаровань людини, для розвитку ініціативи, активності і здібностей трудівника комуністичного суспільства.

Основними рисами соціалістичної культури є її висока ідейність, гуманізм, глибока народність. У радянському суспільстві освіта, професійна та загальнокультурна підготовка людини сприяють формуванню її наукового світогляду і моралі. «Від культурного зростання населення у величезній мірі залежать піднесення продуктивних сил, прогрес техніки й організація виробництва, підвищення громадської активності трудящих, розвиток демократичних основ самоврядування, комуністична перетворення побути»¹.

Перед авторами стоїть складне завдання — всі багатогранні процеси в галузі культури стисло і переконливо показати в історичних нарисах про міста і села Радянської України, викладаючи в хронологічному порядку конкретні, яскраві факти, облячи необхідні узагальнення і висновки. Питання культури мають бути висвітлені в тісному зв'язку з економічними показниками, оскільки рівень духовної культури визначається ступенем загального розвитку суспільства, станом матеріального виробництва. Завдання дослідника полягає не в механічному переказі знайденого матеріалу, а в науковому аналізі історичних явищ, марксистсько-ленінській оцінці кожного факту. Отже, прями́й обов'язок автора — забезпечити глибоко ідейний характер трактування теми, домогтися всебічного проникнення в суспільну суть культурних процесів і явищ.

Висвітлюючи питання культури дожовтневого періоду, слід звернути особливу вагу на те, що в кожній нації, зокрема українській, як зазначав В. І. Ленін, є елементи демократичної і соціалістичної культури, бо в кожній нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої неминуче породжують ідеологію демократичну і соціалістичну. Але в кожній нації є також культура буржуазна...»².

Висуваючи лозунг творення «інтернаціональної культури демократизму і всебічного робітничого руху», В. І. Ленін вказував: «Ми з кожної національної культури беремо тільки її демократичні і її соціалістичні елементи, беремо їх тільки і зумовно на противагу буржуазній культурі»³.

Використовуючи книги буржуазних авторів, а також архівні документи, складі нарисів мають враховувати, з яких класових позицій написані ці матеріали.

Автори нарисів повинні вивчити максимум даних з питань культури, починаючи найдавніших пам'яток. Так, у нарисі про с. Парутине Миколаївської області доведеться не просто згадати про «Ольвію», а й коротко описати її як стародавню грецьку колонію.

Це стосується численних знайдених у наших містах і селах археологічних пам'я-

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, стор. 113.

² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 8.

³ Там же.

ток, короткі відомості про які треба подати на фоні загальних історичних подій. Так пишучи історію с. Василів Чернівецької області і згадавши про викопані тут цікаві знаряддя праці, слід зазначити, що ці речі свідчать про тісні економічні зв'язки даної місцевості з древньоруськими містами Овручем і Галичем.

Висвітлюючи культурні явища епохи капіталізму, слід керуватися ленінськими словами про те, що «неіснуючий пролетар від верстата і селянин від сохи пройти університету не могли ні при царі Миколі, ні при республіканському президенті Вільсоні. Наука і техніка — для багатих, для імущих; капіталізм дає культуру тільки для меншості»⁴. Це можна яскраво продемонструвати на прикладі народної освіти в особливо проявлялася антинародна політика і царизму, і польської шляхти, і австрійського цисаря та румунських бояр, і українських контрреволюційних «урядів» що тримались на багнетах німецьких, французьких та інших окупантів. Усі ці уряди намагалися обмежити освіту широких кіл трудящих лише початковою і всіляко перешкоджали їм діставати середню, а тим більше — вищу освіту. Авторам варто вдатися як до тогочасних офіціальних документів, в яких ця політика здебільшого маскувалася, так і до спогадів старожилів, колишніх учнів або вчителів. Вони можуть навести факти про досить високу плату за навчання, про зовсім обмежений обсяг знань, які тоді давала школа, про те, що діти ходили до школи босі й напівголодні, без букварів, мали змогу відвідувати уроки лише по кілька місяців узимку, а весною йшли в найми. Обов'язково слід аналізувати дані тогочасної статистики про школу, кількість мешканців населеного пункту, кількість дітей 8—11 років (на той час — шкільний вік) і число учнів. Ці дані допоможуть легко визначити процент тих, хто не мав змоги навчатися, а також — відносну до всього населення кількість людей, які вчилися або вважалися письменними. Ось характерний приклад. У 1912 р. у с. Русалівка Київської губернії (нині Жашківського району Черкаської області) було 3034 жителів, дітей 8—11 років — 303, а навчалосся — лише 49⁵. Отже, школою було охоплено лише 16% дітей. Коли до цих статистичних відомостей додати конкретні факти про умови навчання, приміщення школи, кількість дітей, які не могли закінчити навіть двокласної школи, то постане яскрава і переконлива картина, як говорив В. І. Ленін, пограбування трудящих у розумінні освіти.

В нарисах про великі міста рекомендується показати вищу школу відповідного періоду. Наприклад, у нарисі про Чернівці важливо відзначити, що за румунської влади плата студента університету за навчання становила 10 тис. лей на рік, що дорівнювало кількарічному заробітку селянина, що коріння українське населення не мало можливості вчитися в університеті рідною мовою.

В переписних листах деяких губерній — цінному джерелі для характеристики стану народної освіти — зазначалася кількість письменних і неписьменних. Такі відомості є, наприклад, про кожний населений пункт Полтавщини за 1910 р. У с. Палагеївка Миргородського повіту проживало 356 чоловіків, серед них було неписьменних — 197, або понад 55%, та 350 жінок, серед них — неписьменних 331, або понад 94%⁶. І так було майже всюди. Багато подібних, ще здебільшого не опублікованих, відомостей збереглося в архівах.

Питання народної освіти в кожному випадку треба пов'язувати з загальним становищем трудящих у дорадянський час. Потрібно показати, що, незважаючи на перешкоди і злидні, український народ висунув з свого середовища генії літератури, мистецтва, талановитих самоуків-музикантів, художників, кобзарів, які чарували світ яскравою творчістю. Варто звернути увагу на висвітлення зв'язків цих талановитих людей з трудящими, на показ діяльності кращих представників мистецтва російського та інших народів у містах і селах України. Це стосується О. С. Пушкіна, М. О. Некрасова, А. П. Чехова та ін. Про них слід писати в нарисах, присвячених не лише великим містам, а й багатьом селам, де вони бували. Складачі історії Кам'янки Кіровоградської області неминуче зупиняться на висвітленні діяльності у їх місті геніального російського композитора П. І. Чайковського. Авторам нарисів про Чугуїв Харківської області слід показати діяльність великого російського художника І. Ю. Рєпіна, який тут створив свої шедеври: «Запорожці», «Вечорниці» та ін.

Необхідно уважно поставитися до збирання матеріалів про перебування на Україні видатних діячів культури братніх польського, болгарського, румунського та інших народів. Тут можуть допомогти створені в багатьох селах і містах нашої республіки музеї цих діячів. Однак такі вогнища культури є ще не всюди. Авторі нарисів про міста й села мають багато зробити для вивчення та популяризації відоміх матеріалів. Одесити, безперечно, розкажуть про визначного представника братньої болгарської поезії Добри Чинтулова, який у їхньому місті жив протягом 1841—1850 рр., харків'яни згадають, що їхнє місто відвідував Адам Міцкевич, автори

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 50.

⁵ Доклад управы уездного земства, Умань, 1913, стор. 38.

⁶ Третья подворно-хозяйственная земская перепись в Полтавской губ. 1910 г. Полтава, 1913, стор. 84.

нарису про Чернівці не забудуть про видатного румунського поета Михайла Емінеску, який в цьому місті набув освіту. Висвітлення цих матеріалів послужить справі виховання трудящих у дусі інтернаціоналізму.

Є чимало міст і навіть сіл, де свого часу перебувало багато відомих діячів культури. Нарис треба будувати так, щоб хоч коротко згадати про всіх них. Це стосується, зокрема, таких сіл, як Прохорівка Черкаської області, де побували М. В. Гоголь, Т. Г. Шевченко, М. О. Максимович, народився видатний радянський письменник С. Д. Скляренко; Криворівня Івано-Франківської області, історія якої пов'язана з іменами І. Я. Франка, М. М. Коцюбинського, О. Ю. Кобилянської, Н. І. Кобринської, фольклориста і етнографа В. М. Гнатюка, художника І. І. Труша та ін. Таких населених пунктів є багато в нашій республіці.

Досі в науковій літературі слабо висвітлена діяльність народних умільців, обдарованих митців минулого. В історичних нарисах слід розповісти і про гончарів с. Опішні Полтавської області, і різьбярів с. Яворів Івано-Франківської області, і килимарниць с. Дігтярі Чернігівської області, і сотень інших народних умільців з різних населених пунктів, коротко згадавши їхні найцінніші роботи.

Деякі міста і села ще в давнину були відомі своїми драматичними колективами і народними хорами. В нарисах про Білу Церкву і Сквиру цікаво буде прочитати про діяльність наприкінці XIX ст. драматичних гуртків, керованих актрисою М. М. Старицькою та її учнями, які сміливо несли в народ реалістичні традиції і розуміння суті мистецтва. Важливо підкреслити, що ця культурна робота допомагала готувати народ до революційної боротьби. Саме в такому плані М. Горький розгортав свою діяльність режисера і актора в драматичному гуртку с. Мануйлівки Полтавської губернії, де він жив у 1897 р. і 1900 р.

Цікаво буде прочитати про велику культурну роботу сільського лікаря П. Д. Демущього, учня великого українського композитора М. В. Лисенка, який організував у с. Охматів Київської губернії в 1889 р. знаменитий народний хор і керував ним майже 30 років. Відбір таких фактів не лише зробить нариси цікавими і багатшими змістом, а й допоможе більш повно донести до читача думку, що саме народні маси є справжніми творцями культури. Народні умільці та митці часто запалювали і професіональних діячів культури до натхнення.

Безсумнівною є те, що найбільшу увагу кожний автор має приділити показу культурних явищ радянського періоду, коли всі здобутки культури стають загальнонародним добром. Є можливість на конкретних фактах показати нові завдання в умовах будівництва соціалізму. Важливе місце має зайняти показ піклування Комуністичної партії і народної влади про освіту трудящих та їх дітей. В перші роки Радянської влади партія підняла проблеми культури, і насамперед освіти, до рівня найважливіших завдань. В обласних державних архівах, у фондах волвиконкомів і міських органів народної освіти можна відшукати точні відомості про широку організацію пунктів ліквідації неписьменності, залучення всіх дітей, навіть переростків, до навчання в школі. Так, у с. Черняхівці Полтавської губернії зразу після вигнання денікінців було відкрито на базі земської початкової школи неповну середню школу на 150 учнів, з яких 64 до революції зовсім не мали змоги вчитися. До революції в школі працювало два вчителі, а в 1920 р.— вже шість⁷. Проте недостатньо навести цифрові дані. Слід показати людей, які були ентузіастами становлення радянської освіти, розповісти хоча б коротко про одного, найбільш авторитетного вчителя чи культармійця. Відповідний матеріал можна взяти з тогочасних газет, що були органами надзвичайних комісій по ліквідації неписьменності. Потрібно показати, як партійні органи і місцеві Ради дбали про матеріальне забезпечення учених, митців, письменників, подавали всебічну підтримку в їх творчій роботі.

В. І. Ленін під ліквідацією неписьменності розумів ліквідацію не лише загальної, а й політичної та виробничої неграмотності широких мас. Тому важливо висвітлити діяльність партійних, радянських, комсомольських організацій у справі підвищення ділової кваліфікації трудящих, особливо селянства. Це можна показати на прикладах роботи сільськогосподарських курсів, показових полів, ділянок та виставок.

У нарисах про великі міста не можна обійти і створення нових вищих навчальних закладів, а також робітничих факультетів для підготовки кадрів з робітничої молоді.

Значної уваги заслуговують роботи радянських театрів, кіностудій, творчих спілок, активна творча діяльність земляків — артистів, кінорежисерів, письменників, учених. Полтавчани, очевидно, розкажуть, як плідно на сцені їхнього театру працювали в 20-х рр. молоді актори, пізніше народні артисти СРСР М. М. Тарханов, І. С. Қозловський, В. С. Василько.

Щоб дати читачеві можливість мати чітке уявлення про культурний розвиток певного населеного пункту, необхідно відібрати все найважливіше. В історичних нарисах про міста можна сказати про це досить докладно, в довідках про невеликі села — перелічити основне. У періодичній пресі є перекопирні факти про повсюдне

⁷ Державний архів Полтавської області, ф. 3463, оп. 2, спр. 8, арк. 1.

створення мережі бібліотек, клубів (сільбудів, колбудів), музичних студій, художніх шкіл, дитячих палаців, про дружні стосунки між діячами братніх культур.

З перших років Радянської влади зміцнюється бойовий союз робітничого класу і селянства, тіснішими стають культурні зв'язки міста з селом, посилюється шефська допомога митців-професіоналів у розвитку сільської художньої самодіяльності. Це важливий процес слід би показати на конкретному матеріалі.

В 20-х рр. у політвиховній роботі на Україні активну участь брали соратники В. І. Леніна, герої громадянської війни, керівні працівники республіки Г. І. Петровський, М. В. Фрунзе, Д. З. Мануїльський, О. Д. Цюрупа, Г. О. Шліхтер, Г. І. Котовський та ін. Величезне значення має показ великої любові і шани народної до вождів і вчителів трудящих В. І. Леніна. Важливо зібрати і включити до нарисів переконливі факти про це. Наприклад, у 1925 р. трудівники с. Дзенгелівка Уманської округи активно збирали кошти на спорудження в селі пам'ятника Іллічу. Зібраних грошей вистачило не лише на монумент, а й на спорудження електростанції в селі⁸. Подібні матеріали цікаві й повчальні.

Слід яскраво відобразити процес піднесення культурно-технічного рівня, зокрема кваліфікації фабрично-заводських робітників, розвиток механізації і поліпшення технології виробництва в період індустріалізації країни.

Висвітлюючи культурно-виховну роботу на селі в роки колективізації сільського господарства, автори мають керуватись ленінською вказівкою: «Культурна робота і селянстві, як економічна мета, переслідує якраз кооперування. При умові повного кооперування ми б уже стояли обома ногами на соціалістичному ґрунті. Але ця умова повного кооперування включає в себе таку культурність селянства (самого селянства, як величезної маси), що це повне кооперування неможливе без цілої культурної революції»⁹.

Виконуючи рішення ЦК КП(б)У від 21 червня 1930 р., сільські партійні організації і радянський актив повсюдно дбали про ліквідацію не лише неписьменності, а й малописьменності серед населення. Дані про число дорослих колгоспників, що сіли за партію, можна відшукати в звітах відділів народної освіти, а де вони відсутні — зібрати спогади колишніх організаторів лікнепів, використати тогочасну пресу.

Значною була участь у культурно-масовій роботі на селі представників робітничого класу. Наприклад, у нарисі про Кіровоград варто розповісти, як у жовтні—листопаді 1930 р. з цього міста на село виїхало 26 робітничих бригад, у складі яких були масовики, культармії, бібліотекарі й аматори сцени. Завдяки їх допомозі в селах виникло 69 нових шкіл і 281 група по ліквідації неписьменності. За два місяці було прочитано для колгоспників сотні змістовних доповідей, обладнано близько 100 клубів і червоних кутків та, що особливо важливо, робітники допомогли організувати десятки нових артілей¹⁰. В той період на основі старих прогресивних традицій широко практикувалися нові ритуали шлюбів, октябрини та ін. Авторам потрібно все це описати.

В 30-і рр. значного розвитку набули всі види мистецтва, з'явилися визначні літературні твори, певних успіхів досягла радянська наука. Міські художні колективи приймали на навчання сотні представників сільської художньої самодіяльності, послали у колгоспи і радгоспи кращих митців-професіоналів, які виступали перед хліборобами. Наприклад, в с. Ярески на Полтавщині працював над фільмами «Земля», «Щорс» та іншими видатний радянський кінорежисер і письменник О. П. Довженко.

У підсумку розповіді про розвиток культури в передвоєнні роки бажано навести і порівняти з дореволюційними дані перепису 1939 р. про освітній і професійний рівень населення певних міст і сіл, зробити узагальнення і відповідні висновки про успіхи в галузі культури, досягнуті під керівництвом Комуністичної партії.

Чимало можна розповісти про роль партійних організацій, керівних діячів партії та уряду — С. В. Косіора, В. Я. Чубаря, В. П. Затонського, М. О. Скрипника, П. П. Постишева та ін. — у розвитку української радянської культури.

Висвітлюючи події грізних років Великої Вітчизняної війни, показуючи масовий героїзм нашого народу в боротьбі з ворогом, автори повинні звернути належну увагу і на питання культури, на участь працівників культури у битві з фашизмом, у проведенні агітаційно-масової, освітньої роботи серед трудящих на фронті й у тилу. Чимало діячів культури одержали високе звання Героя Радянського Союзу — талановитий кінорежисер П. П. Вершигора, вчителі Т. М. Шашло та І. І. Бабак, архітектор С. П. Тутеченко та багато інших. Про таких героїв війни треба розповісти і в нарисах про ті населені пункти, де вони народилися, вчилися, жили, і про ті, через які вони пройшли з партизанськими загонами, з фронтовими частинами. Так, у нарисі про Канів не можна не розповісти про письменника А. П. Гайдара (1904—1941 рр.), який поблизу цього міста загинув і тут похований.

⁸ Газ. «Робітничо-селянська правда», орган Уманського окружного, 19 грудня 1925 р.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 418.

¹⁰ І. Стрижак. В останній штурм на темряву, Харків, 1931, с. 18.

Треба розповідати про збитки, яких завдали фашистські варвари, зруйнувавши і пограбувавши заклади культури, пам'ятники архітектури, літературно-меморіальні заповідники тощо. Якщо є фотографії — докази цього вандалізму, — їх також треба додати до нарису. Важливо показати, як у перші роки після війни трудящі відраджували з попелищ, будували нові інститути, школи, будинки культури, музеї, бібліотеки тощо. В грудні 1945 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У і РНК УРСР «Про заходи до впорядкування стану пам'ятників культури, старовини і природи на території УРСР». Слід розкрити на конкретному матеріалі, як ця постанова виконувалась на місцях.

Велике піклування про культурну спадщину проявляли партійні організації. Так, Чернігівський обком КП України був ініціатором створення в 1955 р. літературно-мистецького заповідника парку с. Качанівки, де свого часу побували М. В. Гоголь, Т. Г. Шевченко, М. І. Глінка, Марко Вовчок, В. М. та К. Е. Маковські, М. М. Ге, І. Ю. Рєпін та багато інших.

Згідно з постановою уряду Радянської України в 1954—1955 рр. було встановлено пам'ятники 26 відомим діячам культури, зокрема в с. Сквородинці Харківської області — Г. С. Сквороді, у с. Русів Івано-Франківської області — В. С. Стефанику та ін. Розповідь про це покаже піклування Радянської держави про увічнення пам'яті видатних людей.

Весь матеріал з питань культури необхідно подавати в чіткій системі. Першою ланкою в цій галузі є школа, діяльність якої багатогранна. Тому доводиться обмежитись найголовнішим: коротко охарактеризувати навчально-виховну роботу, назвати тип школи, кількість учнів (зокрема 8—10 класів) і вчителів, згадати про заслужених учителів шкіл УРСР, ветеранів педагогічної праці, участь у ВДНГ у Москві або Києві, працю вихованців на підприємствах або в колгоспах, створення музеїв, ораторів тощо. Слід написати про кращих вихованців школи, які стали знатними людьми Країни Рад.

За останні роки дедалі збільшується кількість шкіл робітничої і сільської молоді, заочних шкіл та охоплення ними молодих трудівників.

Навчання ведеться також у економічних школах, на курсах механізаторів тощо. Авторам нарисів слід використати дані про всі форми навчання трудівників. Можна назвати окремі сім'ї, в яких за парті сівно і діти, і дорослі. Дуже показовою буде згадка про те, яка частка населення сільного пункту вчиться. Не можна обійти і раціоналізаторів, іноваторів, учених, які народилися, жили і працювали там.

Важливим чинником культурного зростання трудящих є бібліотеки, кількість, тип книжні фонди яких слід назвати. В. І. Ленін учив бачити гордість і славу бібліотеки в тому, «як широко обертаються книги в народі, скільки залучено нових читачів, як швидко задовольняється всяка вимога на книгу»¹¹. Авторам нарисів слід врахувати цю вказівку. Заслужують висвітлення нові форми роботи книгонош, громадських бібліотекарів у цеху чи на колгоспній фермі. Порівняння даних про кількість прочитаних книг з бібліотеки в середньому одним читачем за окремі роки дасть можливість зробити узагальнення про зростання інтересу трудівників до друкованого слова. Добре було б подати фото приміщень бібліотек, кращих виробничників, які на громадських засадах працюють бібліотекарями або відкрили полиці комуністичного користування книгою.

Очевидно, в історії с. Вергуни Полтавської області автори згадують про колгоспника-книголюбця Д. Химича, який має зібрання творів В. І. Леніна, багатьох класиків вітчизняної і світової літератури та сотні книг з сільськогосподарської тематики.

Цікавими для читачів будуть відомості про трудівників фабрик, заводів, полів, які стали самодіяльними поетами, художниками, композиторами. Так, в історії с. Гайворон Чернігівської області бажано згадати керівника бригади комуністичної праці і в той же час народну поетесу Марію Загорунько¹².

Розповідаючи про будинки культури і клуби, важливо підкреслити, який вплив правляють ці заклади на виховання нової людини, на піднесення загальнокультурного рівня трудівників. У с. Макарів Київської області, с. Диканька Полтавської області учасники художньої самодіяльності будинків культури своїми силами ставлять опери, пишуть інсценівки класичних творів і п'єси. В нарисах важливо відзначити найкращі самодіяльні мистецькі колективи та їх керівників. Так, симфонічний оркестр с. Бібрка на Львівщині нещодавно був нагороджений дипломом ВДНГ за великі заслуги у пропаганді музичної культури. Читачеві цікаво знати, яким видом народної творчості (вишивкою, скульптурою, різьбою тощо) славиться певний населений пункт.

В нарисах має знайти місце розповідь про культурне шефство міста над селом (читання лекцій, виїзди митців з концертами й спектаклями, обладнання картинних

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 240.

¹² Нам партія Леніна шлях освяє, К., 1959, стор. 49.

галерей). Наприклад, під час створення художнього музею в с. Ксаверівці Київської області художники Києва передали туди сотні своїх творів.

Потрібно показати досягнення в галузі кінофікації та кінопрокату як у місті, так і на селі. Збулися мрії В. І. Леніна про те, що «коли маси зрозуміють кіно і коли воно буде в руках справжніх діячів соціалістичної культури, то воно буде могутнім засобом освіти мас»¹³. Тепер найвіддаленіші села мають стаціонарні кіноустановки. Слід взяти зі звітів дані, скільки разів кожний житель у середньому за рік відвідує місцевий кінотеатр, яким був цей показник раніше, і зробити порівняння.

Все більшого розмаху в республіці набувають радіомовлення і телебачення. Читач потребує конкретних, хоч і стислих, відомостей про розвиток цих важливих засобів культурного впливу на трудящих.

Зростання рівня культури народу яскраво характеризує передплата на газети і журнали (найкраще виходити з розрахунку на 1000 чоловік населення). В невеликих селах доцільно враховувати кількість передплачуваних періодичних видань на один двір. Так, в с. Жовтневому Харківської області кожний колгоспний двір в 1964 р. одержував 3—4 газети та 2—3 журнали¹⁴.

Важливо показати також досягнення місцевих спортсменів — фізкультурних колективів, майстрів спорту.

Особливе місце при написанні нарисів слід приділити новому, комуністичному, що народжується і утверджується в галузі культури (університетам культури, народним театрам). Ці заклади, що діють на громадських засадах, сприяють підвищенню комуністичної свідомості широких народних мас, їх ідейно-естетичному вихованню, пропаганді найновіших досягнень науки, техніки, культури, передового досвіду, розвивають у слухачів та глядачів прагнення до самоосвіти, допомагають їм краще використовувати в житті набуті знання.

Зрозуміло, що в нарисах про великі культурні центри нашої республіки слід зупинитися на основних досягненнях професіональних театрів, розповісти про зв'язки з колективами трудящих, гастролі в селах, назвати найбільш популярних артистів. Потрібно розповісти про всі державні музеї, згадати про унікальні експонати, які там зберігаються. Інтерес читача викличе і діяльність музеїв на громадських засадах. Уміла виховна робота цих закладів різних типів відіграє важливу роль у вихованні трудящих у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

Звичайно, названі в статті численні фактори, що мають вплив на зростання культурно-технічного рівня трудящих, діють у різних населених пунктах різною мірою. Тому автори нарисів повинні показати лише найважливіше, істотне в галузі культури, дбайливо популяризувати все варте наслідування і відтворення на сторінках історії. Яскраве висвітлення явищ культури в нарисах про міста і села Української РСР покаже конкретно наслідки культурної революції в нашій країні, на яку рівняються братні соціалістичні країни, з надією дивляться трудящі маси всього світу. Це буде значним вкладом у справу виховання нової людини.

*І. О. ГУРЖІЙ,
В. С. ПЕТРЕНКО*

¹³ В. Бонч-Бруевич. Ленін и кино, журн. «Кинофронт», М., 1927, № 13—14, стор. 3.

¹⁴ Газ. «Радянська культура», 31 січня 1964 р.

Замітки

РОЗВИТОК ХУДОЖНЬОЇ САМОДІЯЛЬНОСТІ НА УКРАЇНІ (1956—1961 pp.)

За період з ХХ до ХХІІ з'їзду КПРС партія значно посилила увагу до ідеологічного виховання радянських людей і використання всіх засобів ідейного і політичного впливу на маси. За цей час художня самодіяльність України в результаті творчих шукань збагатилася новими формами і методами, застосовуючи які, самодіяльні колективи підійшли до ХХ з'їзду КПРС із значними досягненнями, широко використавши і вдосконаливши при цьому надбання попередньої практики. За роки Радянської влади саме з художньої самодіяльності прийшло багато народних талантів, які після професіонального навчання поповнили ряди майстрів мистецтв. Саме в самодіяльних гуртках набували естетичні смаки і любов до мистецтва численні відомі митці — Д. Гнатюк, М. Гришко, Н. Ужвій, Є. Чавдар, Є. Мірошніченко та ін. Своє життя в художній самодіяльності починали також композитори Г. Майборода, П. Майборода, А. Штогаренко, А. Філіпенко, К. Домінчен та багато інших.

Великими досягненнями зустрічала ХХ з'їзд партії художня самодіяльність колгоспного села. Це яскраво було продемонстровано на республіканському огляді сільської художньої самодіяльності, підсумки якого було підведено в Києві напередодні з'їзду. Твори класичної спадщини поряд з творами наших сучасників успішно виконували колгоспні артисти перед вимогливою аудиторією столиці України.

За великі досягнення в розвитку самодіяльного мистецтва, багаторічну культурно-художню і громадську роботу почесне звання заслужених колективів республіки присвоєно хорovým капелам Харківського Палацу культури «Металіст», палаців культури Луганського заводу ім. Жовтневої революції, київського заводу «Більшовик», Краматорського Палацу культури ім. В. І. Леніна, Управління Південно-Західної залізниці (Київ) та ін. Багатьом керівникам самодіяльних художніх колективів було присвоєно почесне звання заслужених діячів мистецтв та заслужених артистів республіки. З такими досягненнями художня самодіяльність України вступила до нового етапу свого розвитку — після ХХ з'їзду КПРС.

У 1956 р. з ініціативи культурно-освітніх працівників Львівщини в областях республіки виникли театри народної творчості, де колективи художньої самодіяльності за певним планом виступають в концертах і спектаклях. Ця форма розвитку мистецтва перетворилася, по суті, в систематичні огляди художньої самодіяльності, що сприяє поліпшенню виконавської майстерності.

Напередодні ХХІ з'їзду КПРС, коли за почином колективу депо Москва-Сортувальна виникла нова форма соціалістичного змагання — рух за комуністичну працю, зародилися університети мистецтв.

Велику роль художньої самодіяльності в естетичному вихованні трудящих було відзначено на ХХІ з'їзді КПРС. Це сприяло створенню нової, більш високої форми культурного обслуговування трудящих — самодіяльних народних театрів, які виникають у 1959 р. Для використання народних самодіяльних колективів у концертній практиці з'явилися народні філармонії, які несуть культуру у найвіддаленіші райони, де не завжди бувають професіонали. Вони досягли рівня справжньої майстерності і спроможні задовольнити найвимогливіші запити любителів усіх видів мистецтв.

Про досягнення колективів художньої самодіяльності за період між ХХ і ХХІІ з'їздами партії красномовно свідчать надання найменування «народних» близько 150 колективам різних мистецьких жанрів¹; завоювання виконавцями і колективами художньої самодіяльності України на Всесоюзному і VI Всесвітньому фестивалях молоді і студентів у Москві 1957 р. багатьох призових місць і 13 медалей (з них 7 золотих)²; участь художніх самодіяльних колективів поряд з професіональними майстрами у Декаді української літератури і мистецтва в Москві 1960 р. і нагородження 112 чоловік орденами і медалями Радянського Союзу; присвоєння по-

¹ Газ. «Радянська культура», 29 червня, 27 серпня 1961 р.; 8 липня, 11 листопада 1962 р.; 6 червня, 28 липня 1963 р.

² Газ. «Радянське мистецтво», 12 вересня 1957 р.

чесних звань заслужених артистів і заслужених діячів мистецтв УРСР шести керівникам самодіяльних колективів, звання заслуженої капели республіки — хоровій капелі управління Донецької залізниці³.

Високий мистецький рівень багатьох колективів художньої самодіяльності дав можливість поставити складні оперні й балетні спектаклі. Оперу «Іван Сусанін» М. І. Глінки поставив колектив Палацу культури ім. В. І. Леніна м. Луганська, студія Будинку вчителя м. Львова — оперу «Царева наречена» М. А. Римського-Корсакова, Будинок культури коксохімзаводу м. Жданова — оперу «Катерина» М. М. Аркаса. Самодіяльний народний театр балету Донецької залізниці здійснив постановку балетів «Бахчисарайський фонтан» Б. В. Асаф'єва, «Щелкунчик» П. І. Чайковського, «Кам'яна квітка» С. С. Прокоф'єва. Хореографічний колектив Палацу культури студентів у Дніпропетровську поставив балет «Тарас Бульба» В. П. Соловйова-Седого, «Червона квітка» Р. М. Глієра та ін. Подібні приклади не поодинокі.

На Україні швидко зростає число самодіяльних симфонічних оркестрів. Якщо напередодні ХХ з'їзду їх налічувалося 4, то на 1 січня 1961 р. — уже 36⁴. Подібні оркестри створюються навіть в селах — в Бібрках на Львівщині (існує понад 10 років), Малій Зубівщині на Житомирщині.

Протягом 1956—1962 рр. чимало самодіяльних колективів України показували своє мистецтво за межами батьківщини. Заслужений ансамбль танцю УРСР «Дніпро» заводу ім. Ф. Дзержинського м. Дніпродзержинська гастролював у Японії, танцювальний колектив Горлівської шахти «Кочегарка» виїжджав у Шотландію, ансамбль пісні і танцю Новоград-Волинського Будинку культури ім. Щорса виступав у Чехословаччині, група Кіровоградського ансамблю танцю «Ятрань» демонструвала своє мистецтво на Кубі.

Загалом питома вага всієї художньої самодіяльності в обслуговуванні трудящих надзвичайно велика. Так, за 1962 р. художня самодіяльність дала 349,5 тис. концертів і спектаклів, які відвідало 58,5 млн. чоловік⁵, а професійні колективи відповідно — 90,6 тис. і 28,3 млн.⁶

Хорове мистецтво займає одне з провідних місць серед інших жанрів художньої самодіяльності, зберігаючи традиції народного співочого багатоголосся. Зважаючи на це, рішенням уряду України створено Українське хорове товариство, яке розробляє хоровий репертуар, методичні посібники, організовує творчі семінари тощо.

На громадських засадах у період між ХХ і ХХІІ з'їздами КПРС почало працювати багато культурно-освітніх установ. У Полтавській області відкрито вечірні музичні школи для робітників і колгоспників. На Харківському тракторному заводі — «Музичну школу вихідного дня» для дорослих, де викладають педагоги дитячої музичної школи. В с. Велика Новосілка на Донеччині з ініціативи колективу Донецької обласної філармонії відкрито чотирирічну народну консерваторію і громадський університет культури; в Горлівці — народну консерваторію, яку очолює випускник Київської консерваторії А. С. Голубков.

Для підготовки кадрів керівників колгоспної художньої самодіяльності на Черкащині було організовано обласні шестимісячні курси за рахунок культфондів колгоспів. У 1958 р. на основі цього почину ЦК КП України прийняв спеціальне рішення «Про підготовку масових кадрів керівників гуртків художньої самодіяльності», згідно з яким протягом 1959—1965 рр. заплановано підготувати 30 тис. керівників колективів різних жанрів художньої самодіяльності⁷. Перебудовано навчальні програми культосвітніх училищ так, що їх майбутні випускники, крім опанування клубною і бібліотечною справами, набувають знань з мистецтва і зможуть керувати одним з колективів художньої самодіяльності.

Радянська дійсність створила надзвичайно сприятливі умови людям художнього покликання для виявлення їх талантів. Уже давно стали популярними твори народних майстрів художнього слова — колгоспниць Фросини Карпенко, Христини Литвиненко, робітника Василя Спасиченка, народних піснярів — шахтаря Павла Дмитрієва-Кабанова, керівника хору Федора Литвиненка, кобзарів Володимира Перепелюка, Павла Носача та багатьох інших. Хто не знає пісень «Марічка» хормейстера з Чернівців С. Сабадаша, «Зерховино, мати моя» керівника хору із Закарпаття М. Машкіна, удостоєного почесного звання заслуженого діяча мистецтв УРСР. Про творчу активність народних поетів і піснярів України свідчить видання за цей період обласними Будинками народної творчості збірників їх творів.

³ Газ. «Радянська культура», 27 листопада, 1, 4, 8, 11, 15 грудня 1960 р.

⁴ Поточний архів Центрального Будинку народної творчості УРСР. Довідка про діяльність культурно-освітніх установ в період між ХХ і ХХІІ з'їздами КПРС, спр. 3, 1961 р.

⁵ Поточний архів Міністерства культури УРСР. Зведення річних звітів установ клубного типу за 1962 р.

⁶ Річний звіт Міністерства культури УРСР за 1962 р.

⁷ Поточний архів Центрального Будинку народної творчості УРСР. Довідка про діяльність культурно-освітніх установ в період між ХХ і ХХІІ з'їздами КПРС, спр. 3, 1961 р.

Пісні створюють не лише окремі автори, а й цілі колективи, як, наприклад, хор решетилівських вишивальниць («Пісня вишивальниць»), хор с. Кирдани на Житомирщині, що співає пісні на слова своєї керівниці народної поетеси Ольги Добахової («Ленінські вогні», «Ми за мир», «Льоночок»), хор с. Вілія на Ровенщині («Пісня про Миколу Островського»), хор тракторної бригади Гошанського району на Ровенщині («Гей, заводьте, хлопці, всі мотори», «Пісня про комбайнера») та ін.

У своїх творах народні поети-співці і колективні піснярі освітують у художніх образах красу своєї Батьківщини, трудові діла, любов до народу, партії, поетизують красу колективної праці. Особливість творчості місцевих авторів — це їх тісний зв'язок з життям, а звідси — тематична актуальність їхніх творів.

За цей час у народний побут почали міцно входити нові радянські звичаї та обряди: комсомольське весілля, проводи до Радянської Армії, свято врожаю, вечір трудової слави, день повноліття, що неможливі без участі художньої самодіяльності.

Після XX з'їзду КПРС репертуар художньої самодіяльності, що становить основу її творчості, було переглянуто, очищено від елементів, позначених впливом культу особи Сталіна, і вжито ряд заходів до поповнення репертуару актуальними темами сучасності. Зокрема Центральним Будинком народної творчості разом із Спілками письменників і композиторів було проведено республіканський конкурс на п'єси, пісні, інструментальну музику, твори гумору і сатири. Для забезпечення художньої самодіяльності високохудожнім репертуаром і методичними посібниками при видавництві «Мистецтво» було організовано спеціальну редакцію для випуску збірників пісень, п'єс, методичних посібників на допомогу керівникам і учасникам самодіяльності. В обласних центрах організовано спеціальні музично-театральні бібліотеки. Оздоровленню репертуару великою мірою сприяли республіканський фестиваль молоді 1957 р. і республіканський огляд-конкурс художньої самодіяльності, зокрема огляд самодіяльних народних театрів, присвячений Декаді української літератури та мистецтва в Москві 1960 р.

Великою подією між ХХ і ХХІІ з'їздами КПРС була Всесоюзна виставка робіт самодіяльних художників, графіків, скульпторів і майстрів декоративно-прикладного мистецтва, присвячена Декаді української літератури і мистецтва в Москві 1960 р. Її передували районні, міські й обласні виставки, на яких експонувалося близько 15 тис. різних робіт. Після ретельного відбору на виставці в Москві було експоновано понад 400 робіт від України⁸.

До ХХІІ з'їзду КПРС обласні Будинки народної творчості республіки провели огляди-конкурси художньої самодіяльності в Одесі, Херсоні, Львові, огляди агіткульбригад (Житомир, Черкаси), районних театрів народної творчості (Львів, Полтава), духових оркестрів районних Будинків культури (Полтава), театральних колективів (Харків). У Дніпропетровську відбувся обласний огляд-конкурс самодіяльних народних театрів і театрів народної творчості; в Полтаві — «Театрально-музична весна», у Львові — «Театральна весна» з показом спектаклів кращих драматичних колективів і «Тиждень симфонічної музики» за участю симфонічних самодіяльних оркестрів області. Успішно пройшли фестивалі аматорських кінофільмів (Одеса), художньої самодіяльності всіх жанрів (Ровно), радянської пісні (Харків), радіофестивалю (Полтава). З'їздові присвячувалися виставки робіт самодіяльних художників і майстрів народного прикладного мистецтва в Одеській, Полтавській, Запорізькій областях. Самодіяльна студія кераміки Харківського обласного Будинку народної творчості до з'їзду створила спеціальне керамічне панно — «Слава КПРС».

Активізувалася робота народних співців і поетів. Вчитель з м. Суми Є. Молчанов написав пісню «Ленін з нами». Колектив учасників художньої самодіяльності Роменського районного Будинку культури підготував вокально-хореографічну композицію «Рідним полем, Сумщиною» про героїчну працю трудівників області. Народні піснярі написали нові патріотичні пісні. Надалі художня народна творчість вдосконалюватиме форми й методи естетичного виховання трудящих.

Л. І. НОСОВ

⁸ Всесоюзная выставка работ самодеятельных художников. Каталог. Раздел «Украинская Советская Социалистическая Республика», М., 1961, стор. 119—149.

З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ ТРУДОВОГО СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ ПРОТИ КУРКУЛЬСЬКОГО БАНДИТИЗМУ (1921—1922 рр.)

Відгрімилі грози громадянської війни, і український народ разом з іншими братніми народами Країни Рад приступив до відбудови народного господарства, будівництва соціалізму. На шляху до виконання цих величних завдань епохи стояла зовнішня контрреволюція та куркульський бандитизм. В. І. Ленін говорив: «Куркулі — найлютіші, найгрубіші, найдикіші експлуататори, які не раз відновлювали в історії інших країн владу поміщиків, царів, попів, капіталістів»¹.

Виступаючи на загальних зборах Харківської міської партійної організації в січні 1921 р., М. В. Фрунзе дав глибокий аналіз причин бандитизму на Україні, звернувши насамперед увагу на вплив економічного засилля та господарського халяйнування куркуля на політичні погляди деяких верств селянства, яке подекуди ще підпадало під націоналістичну агітацію куркуля і шляхом обману чи насильства було втягнено в бандитські зграї².

Використовуючи трухлявий, викинутий на смітник історії жупел «самостійності», імперіалістичні держави штовхали буржуазних націоналістів до нових злочинів. Бандити грабували засипні і товарообмінні хлібні пункти, спалювали урожай на полях, кооперативи, цукрові, лісопилні, цегельні та шкіряні заводи, школи, лікарні, культосвітні сільські заклади. Вони підривали мости і руйнували залізниці, пускали під укіс поїзди, псували телефонну та телеграфну мережі. Головорізи банд Гальчевського, Орлика, Струка, Заболотного, Трейка запламували себе масовим терором і вбивствами багатьох представників Радянської влади, командирів і комісарів Червоної Армії, комуністів, незаможних селян, мирного трудового селянства³. На утриманні органів соціального забезпечення України на лютий 1921 р. перебувало близько 50 тис. сиріт, батьків яких забили бандити⁴.

У вересні 1921 р. банда Гайового пустила під укіс продовольчий ешелон з лібом для голодуючого населення Донбасу. Похорони жертв бандитського терору (серед них були жінки і діти) в Києві перетворилися в гнівну демонстрацію українського народу проти буржуазного націоналізму. Д. З. Мануїльський писав з цього приводу: «Судить їх за те, що вони, прикриваючись українським патріотизмом, менше за все страждали горем і нещастям країни, що вони рвали її на частини, зкривавили обрізаними, порізали отаманськими ножами. Судить їх за те, що вони з голоду зробили зняряддя політичної боротьби»⁵.

Наслідуючи «традиції» свого «вождя» Петлюри, бандитські отамани чинили погроми єврейського населення⁶.

Щоб приховати від громадськості свої мерзенні дії, націоналістичні запродавці за кордоном і досі намагаються виправдати бандитизм, називаючи його облудно боротьбою за «національні» права. Це, зокрема, стосується виданих на кошти німецьких фашистів «мемуарів» головоріза Гальчевського. «Обгорілі стовбури і димарі ще довго говоритимуть про нас»⁷, — змушений був визнати він. «Грабежі, вбивства і кров братів, — ось що застило шлях», — свідчив інший бандитський ватажок Наконечний⁸. Матеріали судових процесів у справі так званого «Всеукраїнського повстанком», окремих «повстанкомів» та документи, наведені в численних нотах урядів РРФСР і УРСР урядам капіталістичних країн викривають справжню суть куркульського бандитизму, який шляхом зради, шпигунства і терору намагався підірвати Радянську Україну, підкорити український народ міжнародному капіталу.

Вирішальну роль у розгромі бандитизму відіграла соціально-економічна і національна політика Комуністичної партії. Партійна організація України широко роз'яснювала і пропагувала рішення Комуністичної партії і Уряду серед широких селянських мас. Спеціальні агітаційні групи з комуністів і найбільш підготовлених комсомольців розповідали про суть нової економічної політики, викривали куркульський бандитизм.

Комуністична партія згуртовувала сільську бідноту і середняків навколо комітетів незаможних селян. У селах, волостях, повітах і губерніях створювалися спеціальні загони для боротьби з бандитами. Згідно з постановами РНК (від 20 квітня 1920 р.) та Реввійськради Південно-Західного фронту (від 23 квітня 1920 р.), в районах концентрації банд було запроваджено інститут заложників, до куркулів

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 38.

² Газ. «Вісті», 6 лютого, 1921 р.

³ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 1893, оп. 1, спр. 152, арк. 103, 124, 194, 208, 217, 278, 281.

⁴ Газ. «Вісті», 6 лютого 1921 р.

⁵ Газ. «Пролетарська правда», 17 вересня 1921 р.

⁶ КОДА, ф. 1893, оп. 1, спр. 152, арк. 107, 128, 212.

⁷⁻⁸ Газ. «Вісті», 24 квітня 1921 р.

застосовувалися репресивні заходи. В їх здійсненні найактивнішу участь узяли незаможники. Характерною щодо цього є постанова ІІІ Кременчуцького повітового з'їзду незаможних селян (грудень 1920 р.), в якій говориться: «За кожний злочин необхідно брати заложників з ворожого елементу села і, коли будуть встановлені злочини, винних карати якнайсуворіше, не зупиняючись перед вищою мірою покарання. Тільки суворо боротьба незаможників з бандитами допоможе знищити злочинців, які перешкоджають спокійній праці селянства»⁹.

До куркулів було також застосовано систему штрафів і контрибуцій. Так, наприклад, в с. Чорнорудях Чернігівського повіту в зв'язку з убивством бандитами продовольчого працівника на місцевих куркулів було накладено контрибуцію 2 млн. крб.¹⁰, а на куркулів с. Вороне (Куп'янський повіт) — 10 млн. крб.¹¹ На вимогу комітету незаможних селян Перекопської волості за зв'язок з бандами 15 куркулів було заарештовано і відправлено до концентраційного табору, у 20 куркулів конфісковано майно¹².

Згідно з рішенням Першої Всеукраїнської наради КП(б)У на селі з допомогою комнезамів і комосередків було створено розвідку, яка виявляла зброю в куркулів, місця перебування банд, арештовувала і передавала до рук Радянської влади вороже настроєних осіб, посібників бандитів, а також усіх запідозрених у змовах і закладах¹³. Активну боротьбу проти бандитів вели і спеціальні уповноважені, які очолювали «п'ятихатки» і «десятихатки». Великим був вклад у цю важливу справу комітетів незаможних селян. Так, з їх допомогою у грудні 1920 р. було ліквідовано банду в с. Костянтинівка Вознесенського повіту¹⁴. Незаможні селяни сіл Кринички і Степанівки Катеринославської губернії вистежили банду Литвиненка і своєчасно повідомили відповідні органи про кожний її перехід, внаслідок чого банду було розбито¹⁵. Комітети незаможних селян організували переслідування окремих бандитських груп до повної їх ліквідації. Так, після розгрому військовою частиною (у грудні 1920 р.) банди в районі села Старовірівка Костянтиноградського повіту, селяни виловлювали бандитів, що втекли після розгрому, і передавали їх до штабу загону¹⁶. Незаможники активно допомагали в боротьбі з бандитизмом у Київському, Переяславському, Радомишльському, Кобеляцькому, Лохвицькому, Охтирському, Сумському, Єлісаветградському, Первомайському та ін. повітах¹⁷. У грудні 1920 р. в районі Холодної Балки (Первомайський повіт) з'явилось 50 бандитів. Селяни загнали їх у каменоломню і тримали там аж до приходу військового загону¹⁸.

Широкі селянські маси дедалі більше переконувались, що куркуль і бандит — хні запеклі вороги. Українське село перетворювалось на справжню фортецю, що протистояла бандитським зграям. Газета «Коммунист», розповідаючи про боротьбу бандитизмом у Хорольському повіті Полтавської губернії, 26 грудня 1920 р. писала: «Місцеві банди, які залишилися в окрузі, бояться підходити до села, бо незаможні селяни, розлучені їх нескінченними грабунками, виловлюють і передають їх виконкомів».

У відповідь на заклик Комуністичної партії «Незаможник — на куркульського оня проти бандита!» майже в кожному селі були створені загони самооборони з езаможників, якими керували сільські комуністи та демобілізовані червоноармійці. Ці загони відіграли значну роль в ліквідації бандитизму на Україні. Наприклад, у ічні 1921 р., незаможники з допомогою продовольчого загону розігнали банду в Гельмязів (Золотоніський повіт), яка намагалася захопити хлібний склад¹⁹, загін самооборони с. Деможок (Ольгопільський повіт) розгромив банду і знешкодив 5 бандитів²⁰. Кілька сільських комітетів незаможних селян ліквідували в Орельській волості (Катеринославська губернія) банду Лозового в кількості 170 чоловік, ахопивши організатора махновських загонів Кулініченка²¹. На початку квітня 1921 р. ули розгромлені залишки банд Марусі, Чорного і Чабана в Переяславському повіті. ктивно діяли проти бандитів загони самооборони Троїцької, Словянської, Тернів-

⁹ Газ. «Селянська правда», 1 січня 1921 р.

¹⁰ Газ. «Селянська біднота», 1 січня 1921 р.

¹¹ Газ. «Селянська правда», 11 квітня 1921 р.

¹² Газ. «Коммунист», 14 грудня 1920 р.

¹³ В. А. Сліпченко. КП(б)У — організатор розгрому куркульсько-націоналістичної контрреволюції в 1921—1923 рр. «Із Історії Комуністичної партії України. Іаукові праці кафедр суспільних наук вузів м. Києва», К., 1959, стор. 83.

¹⁴ Газ. «Коммунист», 24 грудня 1920 р.

¹⁵ Газ. «Коммунист», 15 грудня 1920 р.

¹⁶ Газ. «Коммунист», 22, 26 грудня 1920 р.

¹⁷ Газ. «Селянська біднота», 4 січня, 25 лютого 1921 р., газ. «Вісті» 4, 18 лютого 1921 р.

¹⁸ Газ. «Коммунист», 18 грудня 1920 р.

¹⁹ Газ. «Селянська біднота», 7 січня 1921 р.

²⁰ Газ. «Селянська біднота», 3 квітня 1921 р.

²¹ Газ. «Коммунист», 14 грудня 1920 р.

ської, Олександрівської та багатьох інших волостей Катеринославської губернії²². Комітети незаможних селян з допомогою загонів самооборони практикували проведення облас на бандитів. У березні 1921 р., під час подібної операції у районі Городища на Чернігівщині, був затриманий 131 бандит, в районі с. Голованівки Кременчуцького повіту — 11 бандитів з загону Хмари²³. На початку травня було спіймано 60 чоловік із банди Федорченка в Широківській волості на Криворіжжі, стільки ж — у Бобринецькій волості Єлісаветградського повіту. Багато бандитів було затримано у В'язькій волості Павлоградського повіту²⁴. У Київській губернії протягом січня—лютого 1921 р. спіймано 234 бандити²⁵.

Комітети незаможних селян та їх загои революційної самооборони вилучували дезертирів, яких куркульство та бандитські ватажки часто використовували для боротьби проти Радянської влади.

Згідно з вказівками В. І. Леніна комітети незаможних селян та їх загои самооборони провели значну роботу по вилученню зброї у куркульства. Наприклад, у Київській губернії за січень—лютий 1921 р. у куркулів та бандитів було відібрано 836 гвинтівок, 93 пістолети, 5 кулеметів і багато боеприпасів²⁶, у Чигиринському та Черкаському повітах з кінця жовтня 1920 по 31 грудня 1921 р. — 1244 гвинтівки, 137 обрізів і 9 кулеметів²⁷. Ці заходи сприяли розгрому куркульського бандитизму.

Відповідно до Постанови Раднаркому України від 25 січня 1921 р. «Про створення територіальних полків» всі озброєні загои самооборони незаможних селян у селах і волостях підпорядковувались відповідним органам міліції, а загои незаможників у вигляді ескадронів, батальйонів та полків включались до складу територіальних полків. Губернським постійним нарадам по боротьбі з бандитизмом дозволялося формувати піші і кінні загои з незаможних селян на основі добровільності. З метою політично-економічного роззброєння куркулів, які підтримували бандитизм, всі громадські та військові органи зобов'язувались всіляко «допомагати в процесі розшарування села шляхом збільшення членів комнезамів, поширення та поглиблення їх роботи»²⁸. Створення спеціальних загонів незаможних селян (піхотних, кінних, тачаночних) знаменувало собою нову, вищу форму збройної боротьби з бандитизмом. Особливо активно вона стала в Полтавській, Харківській та Донецькій губерніях. Ще у грудні 1920 р. були створені спеціальні загои у Лохвицькому повіті (150 вершників)²⁹, Переяславському (95 вершників)³⁰, Гадяцькому (50 чоловік)³¹, Роменському (30 чоловік). Окремі загои були створені в Білицькій, Горбівській, Дашківській та Маяківській волостях Кабеляцького повіту³². Загои незаможних селян Полтавської губернії самовіддано діяли проти банд Погорілого, Левченка, Христового, Каліберди, Кікота та ін.

У Харківській губернії комнезамівські загои були створені в 9 повітах (117 бійців)³³, у самому Харкові дислокувався винищувальний загін, який налічував 760 чоловік³⁴. У газеті «Селянська біднота» від 2 квітня 1921 р. повідомлялося, що у Харківській губернії було розбито банду Сазонова, яка довгий час тероризувала населення Павлоградського та Ізюмського повітів. Бандитів оточили недалеко від станції Лихачове і повністю знищили. В бою було вбито 100, поранено 100, взято в полон 60 бандитів, захоплено багато зброї та боеприпасів. На стику Куп'янського і Старобільського повітів загін незаможних селян оточив і розгромив банду отамана Зайцева³⁵. Об'єднаним загоном трьох волостей Ізюмського повіту було ліквідовано банду Білокозла³⁶. За повний розгром банди Кузнецова у березні—квітні 1921 р. Зміївський кінний загін незаможників був нагороджений Червоним прапором Харківського губвиконкому.

Активно мобілізувала незаможних селян на боротьбу з бандитизмом партійна організація Київщини. За постановою губревкому у Києві в жовтні 1920 р. почав формуватися перший добровільний полк комнезамів. У листопаді він налічував уже 280, а в січні 1921 р. — 1773 бійців³⁷. У травні 1921 р. полк було реорганізовано в

²² Газ. «Селянська біднота», 16 березня, 4 квітня 1921 р.

²³ Газ. «Селянська правда», 7 квітня 1921 р.

²⁴ Газ. «Селянська правда», 4 травня, 7 квітня 1921 р.

²⁵ Газ. «Вісті», 6 квітня 1921 р.

²⁶ Газ. «Вісті», 21 квітня 1921 р.

²⁷ Газ. «Селянська біднота», 6 квітня 1921 р.

²⁸ Газ. «Вісті», 18 лютого 1921 р.

²⁹ Газ. «Коммунист», 27 червня 1920 р.

³⁰ Газ. «Вісті», 13 травня 1921 р.

³¹ Газ. «Вісті», 13 травня 1921 р.

³² КОДА, ф. штабу КВО, спр. 130, арк. 7.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 1, арк. 16.

³⁴ Там же, арк. 9.

³⁵ Газ. «Селянська біднота», 2 квітня 1921 р.

³⁶ Газ. «Коммунист», 14 грудня 1921 р.

³⁷ Газ. «Селянська біднота», 7 квітня 1921 р.

«батальйон комнезамів Київщини» з підпорядкуванням Київській окремішній бригаді. В боях з бандитами прославився невеликий, але бойовий Дуброво-Ананівський загін Березанської волості, який повністю розгромив банду Гонги. Київська повітова нарада по боротьбі з бандитизмом представила загін до нагороди, а газета «Красная Армия» 20 лютого 1922 р. закликала всі загопи незаможників України рівнятися на цей загін.

Відзначаючи успіхи Радянської влади у боротьбі з бандитизмом, голова Київського губревкому Ян Гамарник 16 лютого 1921 р. писав: «Якщо 3 місяці тому через бандитизм у цілому ряді повітів повітові ревкоми не поширювали свою владу далі повітового міста, то тепер радянська влада охоплює повіти повністю... На Київщині ніколи ще не було такої сприятливої для Радянської влади обстановки, як у даний момент»³⁸.

Бійцями спеціальних загонів було багато селян-незаможників Катеринославської губернії. Особливою активністю відзначався загін незаможників Покровської волості, Олександрівського повіту, блискуче виявивши себе у боротьбі з бандами Махна. На кінець 1921 р. в Олександрівській губернії активно діяло 66 загонів, які налічували понад 1000 чоловік³⁹. Активно діяли загопи КНС також в Подільській, Кременчуцькій, Одеській та ін. губерніях.

Аналізуючи обстановку, що склалась в українському селі у завершальний період боротьби з бандитизмом, Р. Ейдеман писав: «...Там, де незаможного селянина розкабалено і проведено переділ землі, ми маємо повне нівелювання куркуля, послаблення його економічної міцї... Куркуль, змучившись безперервною боротьбою і розчарувавшись у можливості легкої перемоги над робітничо-селянською владою, починає втрачати віру в своїх отаманів, під якими б лозунгами вони не виступали... Внаслідок об'єктивних причин і причин суб'єктивного порядку помічається відхід куркульства від бандитизму...»⁴⁰. Величезне значення у розгромі бандитизму мало запровадження нової економічної політики. На середину 1922 р. на всій території України з бандитизмом було покінчено. «Нами не тільки знищена величезна кількість банд,— писав М. В. Фрунзе,— але, найголовніше, що у більшості місць вирвана з коренем їх опора на селі»⁴¹.

Спроба міжнародного імперіалізму підняти «загальне повстання» і повалити Радянську владу на Україні з допомогою авантюри Тютюнника також зазнала повного краху. Псевдонародні націоналістичні «заклики» цього отамана не зустріли жодної підтримки серед українського народу. Це змушені були визнати і самі буржуазні націоналісти. Головною причиною провалу авантюри Тютюнника, як і його попередників, була боротьба широких селянських мас проти бандитських зграй. Командуючий Київським військовим округом Й. Е. Якір писав, що «селяни робили все, щоб допомогти нам ліквідувати банди... Ось у чому смертний вирок петлюрівщині»⁴².

V Всеукраїнський з'їзд Рад відзначив великі заслуги комітетів незаможних селян у боротьбі за зміцнення Радянської влади на Україні і ухвалив рішення про нагородження окремих комітетів, які відзначились у боротьбі з бандитизмом⁴³. Червоним прапором було нагороджено 49 кращих організацій КНС 12 губерній України. Багато бійців незаможників одержали цінні подарунки, були занесені на Почесну Дошку ВУЦВК⁴⁴.

Безприкладна за своєю самовіданістю боротьба незаможних селян проти куркулів і бандитів, підкреслювалось у рішенні V Всеукраїнського з'їзду Рад, «увійде в історію визволення України від ярма капіталу і зміцнення влади трудящих, як одна з найславетніших сторінок»⁴⁵.

Ю. І. РИМАРЕНКО

³⁸ Газ. «Коммунист», 16 лютого 1921 р.

³⁹ ЦДАЖР, ф. 257, оп. 1, спр. 17, арк. 11.

⁴⁰ Газ. «Коммунист», 27 серпня 1921 р.

⁴¹ Газ. «Коммунист», 4 жовтня 1922 р.

⁴² Газ. «Червона Армія», 23 листопада 1921 р.

⁴³ «Бюлетень V Всеукраїнського з'їзду Рад», Харків, 1921, стор. 164.

⁴⁴ Газ. «Коммунист», 9 листопада 1920 р., 4 березня 1921 р.

⁴⁵ «Бюлетень V Всеукраїнського з'їзду Рад», стор. 164.

ПРО ВИВІЗ РЕМІСНИЧИХ ВИРОБІВ ІЗ МОЛДАВІЇ НА ЛЬВІВСЬКИЙ РИНОК У XVI—XVII ст.

У розвитку економічних зв'язків Молдавії з українськими містами головну роль відіграв Львів — визначний торговельно-ремісничий центр. Протягом XV—XVII ст. молдавські господарі, заінтересовані у зміцненні зовнішньоторговельних відносин країни, неодноразово давали львівським купцям торгіві привілеї і підтверджували їх. Починаючи з привілею, виданого 8 жовтня 1408 р. господарем Олександром Добрим¹, львівські купці користувались певними пільгами, здійснюючи свої операції в Молдавії². Протягом XV ст. торгіві привілеї Львову кілька разів підтверджувались молдавськими господарями³.

Торговельні операції львівських купців у Молдавії, як це видно з господарських привілеїв, зводились в основному до перевезення так званих західноєвропейських і східних товарів, до реалізації на ринках Молдавії різних ремісничих виробів Львова і до закупівлі продуктів тваринництва, зокрема молдавської худоби і шкіри. Характерно, що у відповідних документах XV ст. про економічні зв'язки молдавської держави з Львовом нічого не говориться про вивіз із Молдавії ремісничих виробів, за винятком шкіри, тоді як асортимент товарів ремісничого виробництва, що їх сюди привозили львівські купці, був досить широким (сільськогосподарський реманент, шкіра, різний металевий посуд та ін.)⁴.

Вперше ремісничі вироби з Молдавії на львівський ринок починають надходити в XVI ст. В цей час у молдавських містах помітно зростає ремісниче виробництво, відбувається процес його спеціалізації, все більше товарів виробляється не на замовлення, а для ринку. Однак масу товарної продукції, що дедалі зростала, не міг поглинути слабо розвинутий молдавський ринок, тому молдавські ремісники і купці почали вивозити її і на зовнішній ринок, насамперед на трансільванський⁵ і львівський, з якими вже існували зв'язки. Незважаючи на те, що Львів був великим ремісничим центром, він потребував ряд виробів (шкіра і т. д.). Тут була розвита мережа ремісничих підприємств, що спеціалізувалися на виробництві різних шкіряних виробів: взуття, сагайдаків, сидел і т. д.⁶. На львівський ринок приїздили також купці з інших міст Речі Посполитої та з-за кордону і купували шкіру, хутра тощо⁷.

У XVI—XVII ст. обробка шкір у Молдавії досягла значного розвитку, і країна могла вивозити ряд продуктів шкіряного виробництва. Про це говорить наявність досить значної кількості спеціалізованих цехів: хутровиків, шевців, шорників і т. д. Найважливішими центрами переробки шкіри були міста Ясси і Сучава, де у XVII ст. існували цехи кушнірів і кожухарів⁸. Зростання товарної маси і поліпшення якості шкіряної продукції привели до того, що в першій половині XVII ст. Молдавія почала вивозити оброблені шкіри до Трансильванії⁹. Не відомі досі документи, де відображена молдавсько-львівська торгівля, свідчать про вивіз оброблених шкір з Молдавії до Львова ще у XVI ст.¹⁰.

У XVII ст. торгівля Молдавії шкірами з українськими містами, зокрема з Львовом, зросла. Так, у митному списку молдавських товарів, що в 1633 р. були привезені у Львів, значаться бичачі шкіри¹¹. У 1650 р. львівський купець Студницький притяг до судової відповідальності сучавського купця Тороша Антоновича, який згідно з контрактом, укладеним у Снятині 8 жовтня 1649 р., мусив доставити 7 тис. телячих

¹ M. Costachescu. *Dokumente moldovenesti înainte de Stefan cel Mare*, vol. II, Iasi, 1932, стр. 176—179.

² P. P. Panaitescu. *La route commerciale de Pologne à la mer Noire au Moyen Age*, *Revista Istorică Română*, 1933, v. III, стр. 178—186.

³ M. Costachescu. *op. cit.*, стр. 667—670, 788—791; I. Bogdan. *Documentele lui Stefan cel Mare*, vol. II, Buc. 1913, стр. 272—276.

⁴ M. Costachescu *op. cit.*, стр. 273—274, 668—669; I. Bogdan. *op. cit.*, стр. 273—274.

⁵ Stefan Olteanu. *Mes, fesoșurile din Moldova în sec. XVII*, *Studii și materiale de istorie medie*, vol. III, 1959, стр. 134—135.

⁶ С. Т. Білецький. *Розвиток ремесла і промислів у Львові в середині XVII ст.*, *З історії західноукраїнських земель*, т. II, К., 1957, стр. 21.

⁷ ЦДІА УРСР, Львів, ф. 52, оп. 3, *Акти війтового суду*, кн. 406, арк. 102—106; кн. 398, арк. 1676, 1692 та ін.

⁸ Stefan Olteanu. *Op. cit.* стр. 134—135.

⁹ Hurmuzaki. *Documente*, vol. XII, стр. 265—266; vol. XV, стр. 2, 980, 981, 1181, 1345—1346.

¹⁰ R. Rybarski. *Op. cit.*, т. II, стр. 259.

¹¹ Wilhelm Rolny. *Dwie taksy towarów cudzoziemskich z roku 1633*, *Kraków*, 1897, стр. 26—27.

і бичачих шкір, але договірних зобов'язань не виконав і тим самим завдав львівському купцеві значних збитків¹². У 1669 р. в львівських митних книгах зазначалося, що сучавські купці завезли у Львів 4 вози шкір¹³. У 1671 р.—2 вози¹⁴, а в 1672 р.—4¹⁵.

Серед актів другої половини XVII ст. трапляються згадки про вивіз із Сучави до Львова сап'янових шкір. Так, у 1584 р. сучавський вірмен Йосип Попович, перебуваючи в торгових справах у Спятині, просив львівського купця Катагора надіслати йому шкір на 170 злотих. Як заставу львівському купцеві було передано «150 сап'янів»¹⁶. Із матеріалів судового процесу, що відбувся у Львові 1587 р., видно, як один львівський купець пред'явив волоку із Сучави Теодору Симоновичу позов у зв'язку з тим, що куплена ним партія сап'янових шкір не відповідала передбаченим договірним умовам¹⁷. З документа видно, що йшлося про придбання великої партії сап'янової шкіри молдавського виробництва, а також про те, що сучавський продавець мав досить значні запаси цього цінного товару, оскільки покупець мав можливість вибрати з кількох пачок. У 1593 р., як і в попередні роки, львівський купець Ян Теофіл їздив у Молдавію з товарами і закуповував там сап'ян. У 1595 р. купець Христофор Голутович вивіз із Молдавії «371 сап'ян»¹⁸. У 1599 р. вірмен із Сучави Хачерис подав до суду на якогось єврея із Львова, який не заплатив йому за 11 сап'янових шкір¹⁹. У великій кількості закуповували сап'ян у Молдавії в XVI ст. Давид Серепнович та інші львівські купці²⁰.

Систематична закупка партій сап'янових шкір у Молдавії свідчила не лише про високий рівень виробництва сап'яну в цій країні, а й про високі якості товару. Документи дозволяють говорити і про те, що частина сап'янів надходила в торговельний обіг уже не від ремісників, а від купців-оптовиків, одним з яких був, наприклад, уже згадуваний Йосип Попович.

Вивіз сап'яну із Сучави до Львова тривав і в XVII ст. Так, з боргового запису, виданого 1620 р. львівським купцем С. Докторовичем купцеві З. Поповичу із Сучави, видно, що перший заборгував останньому значну суму «за 2 пачки сап'яну, в яких було понад 720 шкір»²¹. Протягом багатьох років закуповував сап'ян у Молдавії відомий львівський купець А. Стрелецький, користуючись широким кредитом, що також свідчило про постійний його зв'язок з молдавським купецтвом. У 1631 р. А. Стрелецький визнавав на суді, що він винен сучавським купцям «1800 злотих за сап'ян»²².

Численні документи свідчать, що торгівля сап'яном у XVII ст. велась широким масштабом, і сторони представлені великою кількістю купців. У 1621 р. львівські купці закупили в шести сучавських вірмен сап'яну на 1828 злотих²³. Того ж року сучавський купець А. Саковин приїздив до Львова з позивом на кількох львівських купців, які не сплатили йому за сап'ян. Особливо великий рахунок був пред'явлений уже згаданому А. Стрелецькому²⁴. У 1633 р. львівський купець П. Лусікович подав скаргу на свого компаньйона, який затримав у себе «200 жовтих сучавських сап'янів» і не розрахувався за них²⁵. Велику торгівлю сап'яном у другій половині XVII ст. вів львівський купець Г. Макищович. Після його смерті (1685 р.) лишилося багато молдавського і турецького сап'яну, зокрема «сучавського 34 бунти, вартістю 680 злотих»²⁶. Крім молдавського, на львівський ринок надходив сап'ян з Туреччини²⁷.

¹² ЦДІА УРСР, Львів, Акти війтового суду, ф. 52, оп. 3, кн. 402, арк. 1321—1322.

¹³ Там же, Документи поштучної каси, ф. 52, оп. 3, кн. 828780, арк. 35—36.

¹⁴ Там же, кн. 830782, арк. 8, 21 зв.

¹⁵ Там же, кн. 833785, арк. 25—26.

¹⁶ Там же, Акти міського суду, ф. 52, оп. 3, кн. 246, арк. 1086.

¹⁷ Там же, Львів, Акти міської ради, ф. 52, оп. 3, кн. 19, арк. 58—59.

¹⁸ ЦДІА УРСР, Львів, Акти вірменського суду, ф. 52, оп. 3, кн. 516, арк. 83—85.

¹⁹ N. Jorga. Relatiile ale terilor noastre cu Lembergul, Registe si documente din archivele orasului Lemberg partea I, Buc. 1900, стор. 113.

²⁰ ЦДІА УРСР, Львів, Акти вірменського суду, ф. 62, оп. 3, кн. 516, арк. 828—831.

²¹ Там же, Акти війтового суду, ф. 52, оп. 3, кн. 395, арк. 167—168.

²² W. Lozin'ski. Patrucyat i mieszczanstwo Lwowskie w XV i XVII wieku, Lwów, 1890, стор. 333.

²³ ЦДІА УРСР, Львів, Акти міської ради, ф. 52, оп. 3, кн. 36, арк. 131.

²⁴ Там же, арк. 309.

²⁵ Там же, Акти вірменського суду, кн. 523, арк. 1654—1655.

²⁶ Там же, кн. 531, арк. 1794, Бунт.—15 штук. Я. Д. Ісаєвич. Деякі питання української метрології XVI—XVIII ст.; Науково-інформаційний бюлетень. Архівне управління, № 2 (46), К., 1961, стор. 12.

²⁷ Vilhelm Rolny. Op. cit., стор. 21—24. Реєстр товарів, що привозились із Туреччини. ЦДІА УРСР, Львів, ф. 52, оп. 3, кн. 406, Акти війтового суду, арк. 102—106.

Розширення кола львівських і молдавських купців, які брали участь в реалізації молдавського сап'яну на ринках Західної України, великі партії, якими закуповувався цей товар, система кредиту,— все це свідчило, що сап'ян зайняв чільне місце в експорті молдавських ремісничих виробів на ринки українських міст.

У XVII ст. на львівський ринок почали проникати вироби молдавських кушніврів. В 1620 р. львівські купці закупили в Молдавії велику кількість лисячого хутра²⁸. У 1637 р. купці із Молдавії, крім інших товарів, привозили до Львова хутро лисичь, видр, бобрів і котиків²⁹. В описах товарів, що залишились після смерті львівського купця Маторковича (1653 р.), зазначено два бунти лисячих спинок³⁰. В інших описах речей згадуються волоські коміри і кожухи³¹, які в XVI—XVII ст. користувались великим попитом на львівському та інших ринках Західної України³².

У XVI—XVII ст. в Молдавії розвивалось також суконне і ткацьке виробництво, викликане зростанням попиту на домашнє полотно й вовняні тканини³³. В окремих випадках продукція молдавських ткачів знаходила збут не тільки на внутрішньому, а й на зовнішньому, зокрема львівському ринку. В документі під 1557 р. згадується, що купці із Сучави, крім інших товарів, привозили на львівський ринок і домашнє сукно³⁴. Після смерті 1579 р. одного львівського купця залишилось «172 великих мішки домашнього волоського сукна»³⁵. У складеному в 1633 р. митному списку товарів, які вивозились із Молдавії до Львова, значиться товсте ворсисте сукно³⁶.

Факт систематичного імпорту грубошерстих і домотканих тканин з Молдавії у Львів на перший погляд здається неприродним, бо в самому Львові існувало ткацьке виробництво, і на міський ринок надходила ткацька продукція не тільки з Речі Посполитої, а й з Фракії та Сходу. Та грубошерсті й домоткані тканини для потреб соціальних низів, мабуть, вигідніше було завозити із сусідньої Молдавії, ніж виготовляти у себе. Західноєвропейські і східні тканини купували представники експлуататорських класів і міського патріціату не тільки Львова, але й інших міст країни східної і південно-східної Європи, куди їх незмінно вивозили львівські купці.

Із Молдавії до Львова довозились також волоські вовняні ковдри³⁷. І це закономірно, оскільки Молдавія була країною з високо розвинутим вівчарством, яке давало сировину для виготовлення різних вовняних тканин і повсті³⁸.

В описах майна львівських купців є згадки про вироби молдавських вишивальниць: вишиті золотом і шовком волоські подушечки, нарукавники³⁹, халати, гаптовані золотом, і стрічки, прикрашені перлинами, та інші вироби⁴⁰. У XVII ст. в Молдавії досить високого рівня досягли і художні промисли по обробці золота, срібла і коштовного каміння. У другій половині XVII ст. в Яссах оформився цех майстрів золотих справ. Спеціалісти з художньої обробки золота були і в Сучаві⁴¹.

Молдавські господарі, великі феодалі і міський патріціат Молдавії закуповували у Львові ювелірні вироби, які користувалися доброю славою. Водночас у Львів прибували вироби молдавських ювелірів. Так, у 1544 р. дружина покійного львівського купця Матвія Настя зобов'язалася сплатити сучавському купцеві Тосифу борг свого чоловіка, в тому числі 80 злотих за волоський кубок⁴². В описах майна львівського купця Якоби Тачиша згадується (1606 р.) «волоське вінчальне кільце, прикрашене чотирма дорогими каменями»⁴³. Хоч і в невеликій кількості, але вироби молдавських ювелірів у XVI—XVII ст. користувались попитом серед жителів Львова.

Значним попитом у Львові користувались вироби молдавських зброярів, зокрема майстрів, які виготовляли шаблі⁴⁴. Так, у 1621 р. львівський купець Габріель Лингиш заявив на суді, що він продає шаблі «одного волошанина»⁴⁵.

²⁸ ЦДІА УРСР, Львів, ф. 52, оп. 3, Акти міського суду, кн. 260, арк. 924—928, 948, 950.

²⁹ Там же, кн. 349, арк. 1045, 1221.

³⁰ Там же, кн. 63, арк. 166.

³¹ Там же, Акти вірменського суду, кн. 521, арк. 1141—1148.

³² Tadeusz Gromnicki. Ormiane w Polsce, Warszawa, 1889, стор. 106.

³³ Lia Lebr. Comertul tarii Romînesti si Moldovei în sec. XVI—XVII, Studii si materiale de istorie medie, v. IV, 1960, стор. 236.

³⁴ N. Iorga. Studii si documente, vol. XXIII, стор. 341—342, d. CLV.

³⁵ ЦДІА УРСР, Львів, Акти міської ради, ф. 52, оп. 3, кн. 18, арк. 956.

³⁶ Wilhelm Rolny. Op. cit., стор. 26—27.

³⁷ ЦДІА УРСР, Львів, Акти військового суду, ф. 52, оп. 3, кн. 388, арк. 781.

³⁸ Там же, Акти вірменського суду, кн. 521, арк. 1146—1148.

³⁹ Там же, кн. 520, арк. 1181, 1186, 1187; кн. 521, арк. 1146—1149.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Stefan Olteanu. Op. cit., стор. 163—164.

⁴² ЦДІА УРСР, Львів, Акти міської ради, кн. 236, арк. 776—777.

⁴³ Там же, кн. 254, арк. 276.

⁴⁴ Stefan Olteanu. Op. cit., стор. 115.

⁴⁵ ЦДІА УРСР, Львів, Акти міської ради, ф. 52, оп. 3, кн. 36, арк. 124; кн. 521, арк. 1141—1148.

Наведені документальні дані дозволяють зробити висновок, що поряд з традиційними сільськогосподарськими товарами, які довозились раніше, в XVI—XVII ст. на львівський ринок стало йти чимало і виробів молдавських ремісників, основними серед них були сап'ян, бичача шкіра, вовняні тканини, повсть тощо. І це не випадково, бо в цей період помітно розвивалися молдавські промисли не лише кількісно, але й якісно, що й підвищувало попит на їх товари як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

Звичайно, обсяг ремісничої продукції, яка надходила з Молдавії до Львова, ні в яке порівняння не йде з великими поставками туди сільськогосподарських товарів, або вивозом звідти численних і різноманітних ремісничих виробів, але не можна недооцінювати значення цієї сторони молдавсько-львівської торгівлі, яка відіграла значну роль в економіці Львова і Молдавії. Саме на цю сторону питання історики досі не звертали належної уваги. Наступні дослідження архівних даних повинні спричинитись до нових важливих наукових наслідків у цьому питанні.

О. М. ПОДГРАДСЬКА

ЧИ МІГ РОМАН МСТИСЛАВИЧ ХОДИТИ НА ПОЛОВЦІВ РАНІШЕ 1187 р.?

Відомо, що «Слово о полку Ігоревім» містить у собі немало неясного для сучасних істориків. Одним з таких неясних місць є згадка про походи Романа Мстиславича на половців. Ці походи, за свідченням літописів, відбулися на початку XIII ст., тому незрозуміло, як звітка про них потрапила до «Слова», створеного, як вважають, значно раніше.

Згідно з пануючою в радянській науці точкою зору «Слово о полку Ігоревім» було створено в 1187 р., не пізніше 1 жовтня — дня смерті галицького князя Ярослава Володимировича, якого автор «Слова» називає серед живих; на цьому факті і ґрунтується датування «Слова». Отже, досить встановити, чи ходив Роман Мстиславич на половців раніше 1187 р., щоб відповісти на питання, чи можна датувати цим оком згадку «Слова» про підкорення половців Романом і чи відповідає ця згадка уській дійсності XII ст. Якщо відповідь виявиться негативною, завдання зведеться до хоч би приблизного визначення часу, коли створювався цей фрагмент «Слова о полку Ігоревім».

Мається на увазі такий уривок: «А ты, буй Романи и Мстиславе! Храбрая мысль носити вась умъ на дело. Высоко плаваеши на дело в буети, яко соколь а ве трехъ ширяея, хотя птицю вь буйстве одолети. Суть бо у ваю железныи парорзи подь шеломы латинскими. Тьми гресну земля, и многи страны, Хинова, Литва, Ятвязи, Деремела и половци сулицы своя повръгоща, а главы своя поклонниша од тьи мечи харалужныи»¹.

Наведений фрагмент малює образ могутнього переможця багатьох країн і народів; в ньому йдеться не про звичайну сутичку з половцями, а про розгром і підкорення їх Романом. Вже тому мовчання літописів про цілу низку переможних походів Романа, нібито проведених раніше 1187 р., здається незрозумілим. Адже патіївський літопис в частині про XII ст. досить детально змальовує навіть незначні утички з половцями та безрезультатні походи руських князів проти цих кочовиків², а припустимо малоймовірно: з якихось невідомих нам причин у джерелах відсутні ідентифікації про боротьбу Романа з половцями. У цьому випадку належить визначити, чи був Роман Мстиславич до 1187 р. настільки видатним борцем проти половців, ким зображений він у «Слові». Спробуємо об'єктивно розібратися в свідченнях жерел про політичне становище на Русі того часу, а також в обставинах життя амого Романа.

Роман, син великого князя Мстислава Ізяславича, вперше вийшов на політичну арену в 1168 р.: «Прислашася Новгородци к Мъстиславу просяче сна оу него и асть имь Романа»³. В Іпатіївському літописі вказано 1170 р., але з Новгородського першого літопису відома повна і точна дата появи Романа у Новгороді — ід 1168 р. там записано: «Приде князь Роман Мъстиславиць, внук Изяславль, Новуроду на столь, месяця априля в 14»⁴.

В наступному році Мстислав Ізяславич втратив Київ і пішов на Волинь, звідки

¹ Слово о полку Игореве, М., 1961, стор. 14—15.

² Іпатьевская летопись, ПСРЛ, II, Спб., 1908 (далі — Іпат.). ствп. 568—569, 1174 р.), 632—633 (1183), 652—653 (1187), 668—673 (1190—1191), 677—678 (1193) а ін.

³ Там же, ствп. 543.

⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, М.—Л., 1950 далі — Новг.), стор. 33.

в 1170 р. безуспішно намагався відбити місто у Гліба Юрійовича. В серпні того ж року він помер у Володимирі на Волині⁵.

Перебування Романа Мстиславича у Новгороді було недовгим. В Іпатівському літописі розповідається, що в 1170 р., одержавши звістку про смерть батька, Роман Мстиславич добровільно перебрався у Володимир⁶. Та дуже правдоподібно здається повідомлення Новгородського літопису про те, що князя просто вигнали з міста: «И сдумавши новгородци, показаша путь князю Роману»⁷.

З 1170 р. починається період князювання Романа у Володимирі на Волині. Протягом сімнадцяти довгих років він був, по суті, удільним князем, і літописці не приділяють йому навіть тієї уваги, яку вони відводили, наприклад, турівським, пувильським, дорогобузьким та іншим удільним князям. Аж до смерті Ярослава Володимировича у 1187 р. Роман залишається у тіні свого могутнього галицького сусіда. Збереглась єдина згадка у літописі, яка досить красномовно свідчить про становище Романа в ці роки: в 1184 р. син Ярослава Володимир «...выгнанъ бяшеъ о цмь своим из Галича. То же Володимеръ приде. преже ко Володимероу. к Романови. Роман блюды ся оца его. не да емоу о почити оу себе»⁸.

Всі 17 років Романового сидіння на Волині майже безперервно тривала війна між руськими та половцями. Чи брав у ній участь Роман? З метою з'ясування цього проаналізуємо тогочасні русько-половецькі воєнні дії.

1170 р. Половці приходять у Київську землю, грабують численні села і з великим «полоном» та багатою здобичю намагаються втекти, проте за Бугом їх наздогнали брати великого князя київського Гліба Юрійовича, Михаїло і Всеволод, відібрали полонених і нагробоване⁹.

1171. Ігор Святославич розбиває половців за Ворсклою, поблизу Переяслава¹⁰.

1176. Половці завдають поразки руським князям (Рюрику та Давиду Ростиславичам, Ярополку та Борису Романовичам) поблизу м. Растовця в Київській землі. В цьому ж році половці нападають на Святослава Всеволодовича в районі Торчеська¹¹.

1179. Наїзд Кончака на Переяслав; Святослав Всеволодович, що в цей час стояв коло Трипілля, йде за Сулу, навперейми ворогові, але не досягає бажаного¹²; половці повертаються до себе іншим шляхом.

1181—1182. Половці беруть участь у міжусобних війнах руських князів як союзники Ольговичів, спочатку проти Всеволода Юрійовича Суздальського, потім проти Рюрика Ростиславича у боротьбі за Київ¹³. Варто відзначити, що Ігор Святославич був приставлений Святославом Всеволодовичем до половецького союзника і після поразки русько-половецьких військ під Києвом «...тако с Кончакомъ въскочивша в лодью. бежа на Городецъ къ Черниговоу»¹⁴.

1184. Весною половці приходять на Переяславську землю, але війська, послані київським князем Святославом та Рюриком, відтісняють кочовиків на їх власну територію і розбивають їх на р. Хірії¹⁵. Влітку, 30 липня, численна князівська коаліція на чолі з Рюриком та Святославом (у літописі детально перераховані її учасники, при цьому не забуті й незначні городенський та пінський князі, а також загіг, надісланий Ярославом Галицьким) завдала поразки половцям у пониззі Дніпра¹⁶. Одночасно Ігор Святославич організував власний, сепаратний похід проти половців, досягнувши при цьому деякого успіху¹⁷.

1185. Кончак приходить на Русь, вдирається у Переяславську землю і зазнає поразки на р. Хоролі¹⁸. Весною відбувся відомий похід Ігоря Святославича, оспіваний у «Слові о полку Ігоревім». У відповідь половці одночасно атакують руських біля Путивля і Переяслава, після чого безкарно повертаються додому¹⁹.

⁵ Іпат., ствп. 544—559. Тут і далі дати літописів уточнені у відповідності з дослідженням М. Г. Бережкова «Хронология русского летописания», М., 1963.

⁶ Там же, ствп. 561—562.

⁷ Новг., стор. 33.

⁸ Іпат., ствп. 633.

⁹ Там же, ствп. 562—563.

¹⁰ Там же, ствп. 568—569.

¹¹ Там же, ствп. 603—605.

¹² Там же, ствп. 612—613.

¹³ Там же, ствп. 618—624.

¹⁴ Там же, ствп. 623.

¹⁵ Там же, ствп. 628—629.

¹⁶ Там же, ствп. 630—633. Єдиний похід, у якому можна припустити участь Романа. Проте і в цьому випадку його внесок у спільну перемогу мав бути настільки незначним (літописець не вважав за потрібне згадати Романа), що ні в якому разі не давав підстави автору «Слова» звертатись до Романа як до грози половців.

¹⁷ Там же, ствп. 633.

¹⁸ Там же, ствп. 634—636.

¹⁹ Там же, ствп. 646—649.

1187. Рюрик та Святослав відтісняють половців від дніпровського броду біля Татинців²⁰. Кончак чинить часті набіги на Чернігівську землю²¹.

Така коротка хроніка русько-половецьких бойових дій 1170—1187 рр. Привертає увагу їх географія: половці нападають виключно на Київську, Переяславську та Чернігівську землі, руські завдають їм ударів у напрямку пониззя Дніпра. В цей час Волинь, на якій княжив Роман, була недосяжною для половців. Більше того, навіть «...на правому березі Дніпра половці бували рідше і випадково»²². Оскільки вони обминали Волинське князівство, у Романа Мстиславича не було потреби боротися з ними. Не володіючи ж скільки-небудь значною воєнною силою, він не міг організовувати самостійні походи або ж брати участь у спільних з іншими князями виступах проти половців: і те, і друге загрожувало помстою дуже небезпечних кочовиків. Нагадаємо, що зразу ж після походу Ігоря Святославича половці вчинили наїзд на Путивль і з цього часу «...почаша часто воевати по Рси в Черниговскон волости»²³.

Отже, літопис дав можливість встановити, що до 1187 р. Роман Мстиславич не міг вести активних дій проти половців, і тому немає підстав датувати 1187 роком звернення «Слова» до нього як до переможця половців. Та все стає на свої місце, якщо зважити, що автор цього твору звертається не до рядового володимирського князя 1170—1187 рр., а до видатного політичного діяча Русі 1200—1205 рр., яким був у той час Роман.

Зразу ж після смерті Ярослава Володимировича Галицького Роман починає вперту боротьбу за Галич і після дванадцяти років тимчасових успіхів та невдач у 1199 р. нарешті об'єднує під своєю рукою Волинське та Галицьке князівства. Основні етапи цієї боротьби добре відомі — після 1187 р. літописці приділяють Роману все більшу увагу, відповідно до його підйому по ієрархічних сходах. Варто лише підкреслити, що Роман докладає також зусиль до оволодіння Києвом, прагнучи стати володарем усєї Південної Русі. Для цього йому довелось почати боротьбу зі своїм тестем Рюриком Ростиславичем.

У 1194 р., після смерті Святослава Всеволодовича, Рюрик сів у Києві²⁴. Дуже швидко, не пізніше літа 1195 р., він дав Романові п'ять значних міст у Київській землі (Торецьк, Трпільля, Корсунь, Богуслав та Канев)²⁵. Незабаром Рюрик під загрозою війни змушений був передати ці міста Всеволодові Юрійовичу Суздальському; Романові він запропонував рівноцінну компенсацію²⁶. Той використовує цей інцидент як привід для розриву з тестем. Як форпост для ведення партизанської війни проти Рюрика Роман використовує наданий йому взамін п'яти міст уділ у Київській землі (Полонне): «Романъ же восла люди своя в Полони и отоле повел еимъ езда чи воевати»²⁷ (1196 р.). Тільки з часу одержання Романом волості в Київській землі виникла об'єктивна можливість його зіткнення з половцями.

Походи Романа Мстиславича на половців відомі як з іноземних, так і з вітчизняних джерел. За свідченням одного з іноземних хроністів, Роман здійснив їх кілька разів «на користь християнської віри і зупинив половецькі нашествия»²⁸. Російські літописи повідомляють про два походи Романа: в 1202 та 1204 рр.²⁹ З приводу датування першого походу існують різні думки. М. С. Грушевський відносив його до 1201—1203 рр.³⁰, а М. Г. Бережков погоджувався з датою Лаврентієвського літопису, зауваживши при тому, що згідно з повідомленням візантійського автора Нікіти Хоніата, перший похід Романа на половців відбувся взимку 1200/1201 рр.³¹ (свідectво Хоніата вплинуло і на визначення дати цього походу Грушевським). Названі дослідники сплутали два різні походи, не уважно прочитавши свідчення візантійського історика. Останній починає розповідь про похід Романа словами «В наступному році...»³² тому, щоб вірно датувати цю подію (сам Хоніат майже ніколи не наводить точних

²⁰ Ипат., ствп. 652.

²¹ Там же, ствп. 653.

²² К. В. Кудряшов. Половецкая степь, М., 1948, стор. 104. Див. також карту «Русские походы в половецкую землю XII в.», стор. 128—129.

²³ Ипат., ствп. 653.

²⁴ Там же, ствп. 681.

²⁵ Там же, ствп. 683.

²⁶ Там же, ствп. 686.

²⁷ Там же, ствп. 697.

²⁸ Anonymus ap. Satham. Bill. graeca medii aevi, Paris, 1894, VII, стор. 428.

²⁹ Летопись по Лаврентьевскому списку, СПб., 1872 (далі — Лавр.), стор. 397, 399. Запис про другий похід датовано 1205 р., але він мусить відповідати 1204 р.: під наступним 1206 р. повідомляється про смерть Романа, тоді як з польських джерел відома точна дата його загибелі — 19 червня 1205 р. (Н. Г. Бережков. Назв. праця, стор. 88).

³⁰ М. С. Грушевський. Історія України-Руси, т. III, Львів, 1905, стор. 10.

³¹ Н. Г. Бережков. Назв. праця, стор. 87.

³² Nic. Chon. De Alex. Js. Ang. iv. III, 5, ed. Bonn, стор. 691.

На допомогу ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

АКТИВІЗАЦІЯ УЧНІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «ОСНОВНІ ПРАВА І ОБОВ'ЯЗКИ ГРОМАДЯН СРСР» У VIII КЛАСІ

Під час вивчення матеріалу з Конституції СРСР у VIII класі вчитель має можливість показати на доступному для учнів життєвому матеріалі переваги соціалістичної системи перед капіталістичною. Переходячи до розгляду права на працю та його гарантії в Радянській країні, пропонуємо учням пригадати матеріал з попередніх тем: «Економічна основа Союзу РСР» та «Праця в СРСР», а також зібрати відомості про працю жителів села за часів панської Польщі і в наші дні. З допомогою учнів було виготовлено великий плакат з вирізаних з газет та журналів ілюстрацій, які характеризують істотно відмінні долі трудівників двох світів.

Щоб підвести учнів до чіткого розуміння права на працю, шляхом бесіди з'ясуємо такі питання: що становить економічну основу СРСР; які переваги соціалістичного планового господарства перед капіталістичним; як забезпечується в СРСР право на працю; чому фактично відсутнє це право в капіталістичних країнах.

Розглядаючи ці питання, учні підходять до висновку — соціалістичне суспільство створює всі можливості для трудової діяльності кожного громадянина за його спеціальністю.

Згадуючи величні накреслення Програми КППС, підкреслюю, що незважаючи на зростання в нашій країні автоматизації й механізації виробництва, кількість працівників за двадцять років збільшилась приблизно на 40%. Створення матеріально-технічної бази комунізму відкриває світлу перспективу для забезпечення нашим громадянам права на працю. Протягом 1960—1961 рр. число робітників і службовців у народному господарстві СРСР зросло на 3950 тис. чоловік, а в УРСР — на 700 тис.

Умови життя і праці при соціалізмі і капіталізмі учні порівнюють в ході бесіди, відповідаючи на запитання: яка техніка безпеки на соціалістичних підприємствах і капіталістичних; чому в країнах капіталу відбуваються страйки; чому капіталістична автоматизація є тягарем для народу; як оплачується рівна праця жінок і чоловіків у капіталістичному й соціалістичному суспільствах.

Підводячи підсумок відповідям учнів, зазначаю, що в капіталістичному світі пересічно кожний дев'ятий трудящий є безробітним, а в Радянському Союзі, інших соціалістичних країнах право на працю стало величезним завоюванням народу.

Наші учні на уроках історії СРСР і УРСР широко використовують місцевий матеріал, зібраний в ході позакласної роботи. Так, порівнюючи становище своїх земляків колись і тепер, учениця М. говорить: «В нашому селі за панської Польщі було 70 малоземельних сімей, які жили впроголодь, бо їх члени не мали змоги знайти роботу, а 35 бідних родин виїхало за океан. Всі теперішні жителі села трудяться в рідному колгоспі, а понад 90 наших колишніх земляків працюють на фабриках і заводах. Радянські люди ніколи не знатимуть, що таке безробіття, голод і страждання». На конкретних прикладах показуємо, що при соціалізмі людина праці користується великою пошаною усього суспільства. Щоб вона краще працювала і жила, скорочується робочий день, розширюються суспільні фонди споживання, поліпшуються житлові й побутові умови. Трудящі капіталістичних країн тільки мріють про такі умови і борються за це. Праця стає життєвою потребою радянських людей, про що, зокрема, свідчить рух колективів і ударників комуністичної праці.

На закінчення підкреслюю, що здійснення грандіозних завдань, визначених Програмою КППС, вимагає від кожної радянської людини чесної й сумлінної праці.

Удаюся до порівняння і протиставлення під час висвітлення теми про право на освіту. Перед учнями ставлю такі запитання: хто фактично має право на освіту в СРСР і капіталістичних країнах; що свідчить про те, що в нашій країні це право по-справжньому гарантується; чому правлячі кола капіталістичних країн так мало дбають про освіту трудящих; чому в СРСР освіта є безплатною.

Після обговорення цих питань розглядаємо текстову таблицю, складену за такими даними: якщо за панської Польщі в селі Чесники людей з вищою освітою не було, то ніяк, в радянський час, їх 17, середню загальну освіту тоді мало 6 чоловік, зараз 87, середню спеціальну відповідно 0 і 57, неповну середню 25 і 387, тоді в

селі була лише початкова школа, а зараз є восьмирічна. За роки Радянської влади число шкіл в Рогатинському районі зросло з 13 до 32, а кількість учнів з 1800 до 6,5 тис., учителів — з 84 до 487 чоловік.

Розкрити цю тему допомогли також дані, одержані під час екскурсії до Івано-Франківська, де учні оглянули вузи міста. Ми проаналізували, хто вчиться в цих вузах (зокрема з нашого села), як радянська держава піклується про студентів. Повідомляю учнів, що медичний та педагогічний інститути в Івано-Франківську випустили вже понад 8 тисяч лікарів і педагогів. Учні підходять до чіткого висновку, що в Радянській країні реальне здійснення права на освіту надійно гарантується всезростаючою мережею шкіл, вищих і середніх спеціальних учбових закладів, безкоштовністю навчання, наявністю державних стипендій, навчанням рідною мовою. Далі згадую про нестерпне становище з освітою в капіталістичному світі. Навіть в таких високорозвинутих країнах, як США, Англія, ФРН, Франція та ін., тисячі дітей не вчать через нестачу приміщень, учителів і бідність батьків. В нашій країні з року в рік зростають видатки на народну освіту (в Українській РСР — більше як на 10% щорічно). З Програми КПРС використовую матеріал про дальший розвиток освіти в СРСР за двадцятиріччя.

Враховуючи специфіку нашої сільської школи, досить докладно спиняюся на участі колгоспів і широкої громадськості в будівництві нових та в добудові старих шкільних приміщень. Останнім часом у Рогатинському районі методом народної будови споруджено 4 школи, в тому числі в Чесниках — типову восьмирічку на 22 кімнати. Розширюватиметься сітка середніх спеціальних і вищих учбових закладів. У 1970 р. кожний десятий громадянин Радянської України матиме вищу або середню спеціальну освіту.

В кінці розгляду теми роблю такий висновок: радянське суспільство є найбільш освіченим суспільством у світі, а радянська наука зайняла передові позиції в найважливіших галузях знань.

Урок на тему «Право на відпочинок» починаю живою бесідою з учнями, з'ясовуючи, наскільки вони обізнані з даним питанням, враховуючи їх невеликий життєвий досвід. Розглядаються такі питання: чому Комуністична партія і Радянський уряд так багато дбають про відпочинок трудящих; хто має право на відпочинок в СРСР; які умови забезпечують право на відпочинок трудящих в нашій країні.

Розкривати останні питання допомагає виготовлений учнями монтаж вирізок репродукцій картин та фотографій. Розповідаю, що в санаторіях, будинках відпочинку, піонерських таборках, щороку лікуються і відпочивають за рахунок витрат соціального страхування і колгоспів понад 7 млн. трудящих та дітей. Переведення службовців і робітників на семи- і шестигодинний робочий день також створює нові сприятливі умови для культурного відпочинку трудящих. Населенню країни гарантується безплатна медична допомога. Розкриваю питання про забезпечення відпочинку трудящих нашого району, де працює 80 культурно-освітніх закладів, встановлено 8 тис. радіоточок. Підкреслюю, що ХХІІ з'їзд КПРС поставив завдання в майбутньому забезпечити кожну сім'ю впорядкованим житлом і основними комунальними послугами безплатно. На конкретних прикладах, взятих з газет, журналів та художньої літератури, показую, що в світі капіталу не приділяється необхідна увага організації здорового і культурного відпочинку трудящих.

Розглядаючи право на матеріальне забезпечення і показуючи головні шляхи зростання добробуту радянського народу, звертають до матеріалів ХХІІ з'їзду КПРС. За роки Радянської влади доходи робітників зросли в 5,8 раза, а селян — 6 разів.

Отже, під час вивчення теми «Основні права і обов'язки громадян СРСР» в курсі історії СРСР і УРСР у VIII класі для активізації учнів використовую найрізноманітніші методичні прийоми і засоби. Часто вдаюся до розповіді та бесіди. Застосування документів ХХІІ з'їзду КПРС, свіжих відомостей з періодичної преси і місцевих матеріалів, зібраних учнями в процесі позакласної роботи, робить урок більш цікавим і змістовним. Велику увагу звертаю на те, щоб учні привчилися самостійно оцінювати певні історичні явища, переконливо доводити переваги соціалістичної системи перед капіталістичною, робити найпростіші висновки і узагальнення. Все це сприяє ґрунтовному засвоєнню учнями навчального матеріалу, допомагає виховувати їх свідомими будівниками комунізму.

Д. І. БЕЛЕП

ВИХОВАННЯ КОМУНІСТИЧНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРАЦІ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В ТЕХНІКУМІ

Величезні можливості для формування в учнів комуністичного світогляду виникають тоді, коли викладання ведеться в нерозривному зв'язку з життям, з виробництвом. В цьому ми переконалися, коли стали використовувати матеріал про місцеві підприємства під час викладання історії СРСР та політекономії у вечірньому текстильному й гідрометеорологічному технікумах Херсона. Від уроку до уроку прагнули з'ясувати історію виробництва, техніки, виховувати в учнів глибоку повагу до людей праці.

На жаль, шкільні підручники недостатньо розкривають подібні питання. Отже, доводилося шукати різних прийомів і заходів, щоб заповнити щор прогалину. Одним з ефективних методів наближення до виробництва викладання історії є використання на уроках і в позакласній роботі яскравих переконливих фактів з історії місцевого виробництва, що допомагає конкретизувати загальні положення підручника.

Форми й методи використання подібного матеріалу можуть бути найрізноманітнішими. Іноді окремі факти вводимо в розповідь викладача. Наприклад, знайомлячи учнів з розвитком науки і техніки у Росії в першій половині XIX ст., розповідаємо про херсонського суднобудівника-самоука М. Бухтеева, про його керівництво протягом багатьох років будівництвом суден на Херсонській верфі. Наводимо слова цього чудесного майстра своєї справи про те, що російські судна, зокрема херсонські, «набагато міцніші за судна всіх інших націй...»¹, що в Херсоні є сприятливі умови для дедалі більшого розгортання суднобудування.

Ефективним є також і використання на уроці спогадів безпосередніх учасників історичних подій — старих робітників, революціонерів. Говорячи про стан робітників у царській Росії наприкінці XIX ст., наводимо уривок з опублікованих 7 листопада 1957 р. у газеті «Херсонський суднобудівник» спогадів старого робітника А. І. Зайченка: «Згадую, до чого тяжкі умови праці були на верфі. Так звані цехи містилися в тісних, напівтемних, задущливих, брудних дерев'яних приміщеннях. Про будь-яку механізацію і згадки не було. Оплата праці була поденною і дуже низькою. Про спелодаг ніхто і не мріяв. Не було кип'ятку, ніде було попоєсти. Експлуататорам потрібні були тільки наші мозолясті руки, наша робоча сила, що давала їм прибутки. Капіталісти не думали про техніку безпеки для нас, а якщо хто-небудь калічився, його одразу ж виганяли».

Подібний уривок зачитує вчитель. Але найчастіше — учень, який відвідав вєтерана й занотував його спогади. Тоді читання супроводжується коротким коментарем і набуває характеру невеликого повідомлення, підготовленого й зробленого самим учнем. Вчитель коротко аналізує проведену роботу по підготовці повідомлення, відзначає його позитивні й негативні сторони, мотивує виставлену оцінку.

Під час розгляду питання про встановлення Радянської влади на Україні учні на уроці з великим інтересом вислухали спогади учасника боротьби за встановлення Радянської влади в Херсоні організатора червоногвардійських загонів місцевих суднобудівників К. М. Климанова. Просто, коротко, дуже переконливо розповідав робітник про те, як він і його товариші в ніч з 12 на 13 січня 1918 р. захопили склади із зброєю та боеприпасами, як раптово обеззброїли частину гайдамаків, а іншу їхню частину — селян, обдурених демагогією націоналістів, зуміли повернути на бік більшовиків, і вони вступили до лав червоногвардійців. Яскраві епізоди, образно розказані учасником подій, ілюстрували документами й фотографіями. Згаданий урок пройшов невимушено, у формі цікавої бесіди, в ході якої учні давали К. М. Климанову запитання по темі, що вивчалася.

Продовжуючи розмову про тяжкі умови, за яких працювали за царату херсонські суднобудівники, розкриваємо й інші засоби конкретизації навчального матеріалу. З допомогою епідіаскопа показуємо жалюгідні халупи робітників, низькі, темні, брудні цехові приміщення заводу, верфі, доків. У 1899—1900 рр. в Херсоні відбувався заслання класик осетинської поезії Коста Хетагуров. Наводимо на уроці емоційно висловлене ним враження від міста: «Галас, свистіння, крик, стукіт, лайка, пил, сморід — сама лише мука...»².

Під час закріплення нового матеріалу вчитель ставить запитання про нинішні умови життя суднобудівників нашого міста, про те, як змінилося життя робітників нашої країни за роки Радянської влади. На ці запитання учні завжди відповідають досить повно й обгрунтовано без попередньої підготовки, оскільки матеріал їм дуже близький, здебільшого вони наводять приклади з життя своїх родичів.

Велику увагу приділяємо розкриттю революційних традицій суднобудівників Херсона. Висвітлюючи нове революційне піднесення 1910—1914 рр., розповідаємо, зокрема, про страйк на верфі Вадона в листопаді 1913 р. і підкреслюємо, що це яскра-

¹ Державний архів Одеської області, ф. 147, оп. 1, спр. 45, арк. 3 зв.

² Коста Хетагуров. Собрание сочинений, т. V, М., 1961, стор. 96.

вий приклад солідарності українських пролетарів з російськими робітниками Сормова. Використовуючи карту підручника «Страйковий рух у Європейській Росії в 1912—1914 рр.», звертаємо увагу учнів на те, що одним з головних страйкових пунктів на півдні України було й наше місто. Наголошуємо, що саме робітники верфі масово-політичним страйком 8 липня 1914 р. першими в Херсонській губернії і одними з перших на Україні висловили рішучий протест проти розстрілу робітників Путіловського заводу.

Особливо широкі можливості для використання матеріалів про підприємство — при вивченні історії соціалістичного суспільства. На основі зібраних гуртківцями матеріалів (спогодів кадровиків — учасників революційних боїв, уривків з документів, фотознімків, різноманітних реліквій того часу), показуємо ту значну роль, що її відіграли місцеві робітники в боротьбі за встановлення Радянської влади в Херсоні і на Херсонщині. Революційні виступи суднобудівників та судноремонтників Херсона в ті роки ілюструються цитатами з документів, опублікованих у збірнику «Перемога Радянської влади на Херсонщині» (Херсон, 1957). Робота над історичним документом відбувається таким чином. Організуємо справу так, щоб на кожну парту припадав примірник збірника. Хтось з учнів або вчитель зачитує необхідний документ, потім спільно його розбираємо й аналізуємо. Прагну, щоб учні самі зробили висновки. В цьому допомагають виготовлені гуртківцями стенди документів та ілюстрацій, присвячених боротьбі херсонських робітників за владу Рад.

Розповідаючи про наступ австро-німецьких військ на Україну, наголошуємо на тому рішучому опорі, що його чинили загарбникам робітники Херсона й Миколаєва в березні—квітні 1918 р. Один з учнів розповідає про бій червоногвардійської дружини з верфі Вадона біля міської думи проти першого загону кайзерівських військ, буквально виметеного тоді з Херсона. Демонструється репродукція картини місцевого художника Д. Дзеваневського «Бій вадоновців біля будинку думи».

На основі безлічі прикладів, розказаних самими учасниками подій, деяких архівних матеріалів та фактів, взятих з історичної літератури, коротко розповідаємо учням про те незадоволення війною, що було в Херсоні й Миколаєві серед німецьких та австро-угорських солдатів. Згадуємо про спартаківців, які діяли тут, про зв'язки місцевих більшовиків (літо й осінь 1918 р.) з революційно настроєними німецькими й австрійськими солдатами херсонського та миколаївського гарнізонів. Говорячи про розгром Врангеля, відзначаємо, що у форсуванні Червоною Армією Дніпра біля Каховки, в наведенні понтонних мостів для переправи військ, у терміновому ремонті десантних барж велику участь брали робітники верфі.

Суднобудівники і судноремонтники Херсона активно проводили комуністичні суботники й неділяники. Метою використання на таких уроках прикладів з життя робітничих колективів місцевого підприємств є насамперед початне ілюстрування учням революційного ентузіазму трудящих у ті часи, роз'яснення його джерел.

За роки довоєнних п'ятирічок з невеликих напівкустарних майстерень виріс суднобудівний завод ім. Комінтерну. Розповідаємо про розвиток руху ударників та стахановців на підприємстві, широко використовуючи при цьому матеріали зустрічей гуртківців з першими стахановцями заводу. Демонструємо виготовлені гуртківцями стенди — «Яким було підприємство до Великого Жовтня і яким воно стало за роки Радянської влади», що свідчать про успіхи комінтернівців.

Вивчаючи тему про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу, також використовуємо факти з життя робітників Херсона. Відзначаємо, що в 1942—1943 рр. під час німецько-фашистської окупації на території заводу ім. Комінтерну та на околицях міста діяли підпільні диверсійні групи. Особливо широко використовуємо цей матеріал при вивченні теми про самовіддану працю радянського народу в тилу. Трудячі нашого міста виконували термінові замовлення фронту, спершу — в Херсоні, потім — у глибокому тилу (в Сибіру й на Волзі) і нарешті знову в Херсоні.

Всвітлюючи трудові подвиги радянського народу в післявоєнний час, наводимо конкретні приклади, що характеризують діяльність робітників нашого міста, їх активну участь у соціалістичному змаганні й раціоналізаторстві, перевиконанні виробничих планів. Використовуємо підготовлені гуртківцями стенди: «Куди йде продукція комінтернівців», «Як живуть робітники нашого міста».

Викладаючи матеріал про XX, XXI і XXII з'їзди КПРС, про величні завдання, поставлені перед радянськими людьми Програмою КПРС, також показуємо, з яким ентузіазмом і самовідданістю працюють комінтернівці та інші суднобудівники й судноремонтники нашого міста. Під час вивчення матеріалів XXII з'їзду КПРС були організовані уроки-екскурсії на суднобудівні підприємства. Спочатку учні відвідали виробничі цехи, оглянули стпель, доккамеру суднобудівного заводу. Урок проходив у цеху комуністичної праці. Після вступного слова вчителя начальник цеху В. В. Засідателев розповів учням про славі дія колективу трудівників, який перший на заводі й один з перших у місті одержав почесне звання. Потім робітники відповіли на численні запитання учнів, які в свою чергу розповіли про навчальні справи. Суднобудівники подарували учням фотографію тільки-но спущеного на воду нового корабля «Юрій Гагарин», а учні залишили на пам'ять робітникам гарно видану

книгу «Будівники комунізму. Фотонариси про передовиків промисловості й транспорту», К., 1960. Потім нас запросили на океанське суховантажне судно «Юрій Гагарин», ознайомили з новою технікою найбільшого цеху № 2. Залишаючи завод, учні запросили робітників до себе в гості. На цьому уроці учні не по книгах, а безпосередньо на самому заводі ознайомилися з формами і методами комуністичної праці, поговорили з розвідниками майбутнього.

Цікавими були й інші уроки-екскурсії, пов'язані з вивченням матеріалів XXII з'їзду. Зокрема, на судноремонтному заводі ім. В. В. Куйбишева учні не лише побачили споруджені за останнім словом техніки сліп, плавдок, цехи й підприємство у цілому, а також провели захоплюючі бесіди з передовиками виробництва тт. Шолоховим, Михсєвим та іншими ударниками комуністичної праці.

На уроках-екскурсіях учні виступали з короткими повідомленнями про історичний з'їзд; їх з інтересом слухали присутні робітники.

Дещо інакше було організовано зустріч з першою бригадою комуністичної праці заводу ім. Комінтерну. Цей колектив слюсарів механічного цеху очолює бригадир А. Ф. Дробовський. Заздалегідь на одному з уроків учні ознайомилися з відомостями про цю бригаду, про кожного з її членів, а потім, під час екскурсії на завод, побачили слюсарів за роботою. Ще до зустрічей з виробничниками учні дізнаються про їхні плани і завдання, а вже під час екскурсії занотовують усе нове, що їм розповідають робітники, до спеціальних блокнотів або зошитів з історії.

Застосування найрізноманітніших форм і методів навчально-виховної роботи, використання яскравого місцевого матеріалу не тільки допомагає заповнити прогалини підручників у висвітленні історії виробництва, але й дає можливість значно розширити коло засобів впливу на учнів, зробити більш конкретним, предметним комуністичне виховання молоді.

Е. Ю. ПИСАРЕНКО

НАШ КАЛЕНДАР

АНДРІЙ ПЕТРОВИЧ КОВАЛІВСЬКИЙ

(до 70-річчя з дня народження і 40-річчя науково-педагогічної та громадської діяльності)

1 лютого 1965 р. мінає сімдесят років доктору історичних наук, професору Андрію Петровичу Ковалівському, відомому радянському вченому з надзвичайно широким дослідницьким діапазоном, що чудово сполучає неабиякий хист філолога-арабіста і сходознавця з глибоким знанням історії, етнографії та культури українського народу.

Андрій Петрович Ковалівський народився в с. Росохувате поблизу Золочева на Харківщині. Він вийшов з тієї ж родини, що дала таких відомих учених, як географ-дослідник Єгор Петрович Ковалівський, визначний геолог Євграф Петрович Ковалівський та соціолог Максим Максимович Ковалівський. Батько ювіляра Петро Григорович, обдарований педагог, тривалий час був працівником Наркомосу УРСР.

В 1922 р. А. П. Ковалівський успішно закінчив філологічний факультет Харківського університету. Ще в студентські роки захопився творчістю Г. С. Сковороди, а в 1924 р. з'явилась його праця про етичні погляди славетного українського філософа, і протягом дальшої своєї багаторічної наукової діяльності Ковалівський повертається до цієї теми, пише про Сковороду або рецензує роботи про нього.

Глибока любов до рідного народу привела А. П. Ковалівського до роботи в галузі етнографії. В 1925 р. він виступає з доповіддю про актуальні проблеми етнографії та етнології на секції Науково-дослідної кафедри історії української культури Харківського університету. Згодом, на основі старанного вивчення народних звичаїв стародавніх слов'ян, пише низку змістовних праць. Народні звичаї і вірування в давнину рішуче протиставлялись насаджуваній князями християнській релігії. У статті «Хортиця та дохристиянські культури на Дніпровських Порогах» на підставі писаних пам'яток, етнографічних даних і новітньої топоніміки скель та урочищ учений довів, що в цьому районі протягом довгого часу міцно зберігалися стародавні традиції. Своє дослідження у цій галузі А. П. Ковалівський підсумував у розділі «Вірування» (дотатарської доби на Україні) в книзі академіка Д. І. Багалія «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті» (т. I, Харків, 1928). Ковалівський виявляв критичний підхід до праць буржуазних авторів.

Вивчаючи стародавню історію слов'ян, він переконався в необхідності дослідження арабських джерел, які містять цінні відомості про наших предків. Для відповідних занять Андрій Петрович дістав добру підготовку, вивчаючи арабську, турецьку та перську мови у Лазаревському інституті під керівництвом академіка А. Ю. Кримського. Ще в 1930 р. Ковалівський звернув увагу наукової громадськості на важливість розробки арабських джерел з історії слов'ян та інших народів Східної Європи. Молодий учений розгорнув активну громадську діяльність, спрямовану на розвиток українського радянського сходознавства. Він — один з фундаторів Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців (ВУНАС), що встановила і підтримувала контакти з понад 90 науковими товариствами СРСР і зарубіжних країн Сходу, член редакційної колегії журналу «Східний світ» (згодом «Червоний Схід»), завідуючий учбовою частиною Харківських курсів східних мов, старший науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту сходознавства.

А. П. Ковалівський докладає багато зусиль для популяризації українською мовою творів письменників Сходу: таджицького — Садреддіна Аїні, перського — Джемальзаде, турецьких — Якуба Кадрі та Сейфеддіна й ін. Особливу увагу нашого сходознавця привернув один з класиків сучасної арабської літератури Амін Рейхані. Ковалівський переклав на українську мову ряд його творів, в тому числі поему у прозі «Революція», і написав дослідження про його творчість.

З 1934 р. А. П. Ковалівський працює в Арабському кабінеті Інституту сходознавства Академії наук СРСР у Ленінграді. В тридцять років з ініціативи академіків І. Ю. Крачковського й Б. Д. Грекова радянські вчені розпочали систематизацію арабських джерел з історії Східної Європи і Кавказу. Участь Ковалівського у цій роботі була дуже плідною. Він переклав і прокоментував відповідні фрагменти з творів стародавніх арабських авторів — Ібн-Хордадбега та ал-Масуді.

У березні 1937 р. згідно з рішенням Президії Академії наук СРСР А. П. Ковалівському за сукупністю праць було присуджено науковий ступінь кандидата історичних наук.

Вченому належить велика заслуга перекладу, розшифровки та коментування найціннішого джерела з історії Східної Європи та Середньої Азії — старовинного Мешхедського рукопису твору Ахмеда Ібн-Фадлана, секретаря посольства багдадського халіфа ал-Муктадіра до країни волзьких булгар в 921—922 рр.¹. Про справді ювелірний характер роботи дослідника над рукописами свідчить те, що він вивчив та проаналізував буквально кожне слово й вираз, що потребували будь-якого пояснення, а в ряді місць провів сумлінну реставрацію пошкодженого тексту. Переклад «Книги» Ібн-Фадлана з арабської мови та перських варіантів, майстерно виконаний А. П. Ковалівським, є одним з найбільш повних наукових перекладів. Академік І. Ю. Крачковський свого часу відзначав, що цій праці належить почесне місце у глибокій розробці арабських першоджерел з історії Східної Європи.

Внаслідок переслідування А. П. Ковалівського, в обстановці культу особи, повний коментований переклад згаданого тексту Ібн-Фадлана у 1939 р. було видано навіть без згадки про виконавця цієї складної і важливої роботи. Лише у 1944 р. вчений мав можливість повернутись до науково-педагогічної діяльності, спочатку в Саранському педагогічному інституті (Мордовська АРСР), а згодом — у педагогічному інституті та університеті в Харкові. Водночас він перебував у докторантурі Інституту сходознавства АН СРСР.

У 1947—1949 рр. А. П. Ковалівський — старший науковий співробітник Інституту сходознавства (Ленінград) і одночасно доцент східного факультету Ленінградського університету. 1949 р. вчений повертається до Харкова. Успішно захистивши в 1951 р. в Інституті сходознавства АН СРСР докторську дисертацію про Ібн-Фадлана, А. П. Ковалівський очолює кафедру історії нового часу Харківського університету (з 1964 р. — кафедру історії середніх віків). Учений успішно продовжує свої дослідження арабських джерел з історії Східної Європи, зокрема вивчає історичний опис арабського мандрівника XVII ст. Павла Алеппського про подорожі на Україну і зустріч з Богданом Хмельницьким.

Визначним внеском в українське радянське сходознавство був вихід у світ підготовленої А. П. Ковалівським «Антології літератур Сходу»² — збірника зроблених у Харкові або виданих там численних перекладів творів східних авторів, які дають яскраве уявлення про країни Сходу та їх багату культуру. В антології дістали, по суті, своє нове народження в перекладі українською мовою поетичні шедеври таких чудових письменників, як Омар Хейям, Мухаммед Шемседдін Хафіз, Джемаледдін Румі, Калідаса, Рабіндранат Тагор та багато інших. Перекладам, вміщеним в антології, передували написані А. П. Ковалівським ґрунтовний історичний нарис про вивчення Сходу в Харкові, починаючи з XVIII ст. і до наших днів. В цій праці розкриваються основні етапи розвитку сходознавства.

Слід відзначити, що в архіві вченого є й неопубліковані цікаві дослідження, зокрема численні матеріали про арабського письменника-андрівника ал-Масуді тощо.

Як завідуючий кафедрою і професор, А. П. Ковалівський веде велику педагогічну й навчально-виховну роботу. Під його керівництвом широко пропагуються знання з сходознавства і зростають відповідні молоді кадри. Професор читає загальні курси з історії країн Азії і Африки, спецкурси «Історія Єгипту у нові часи», «Джерелознавство нової історії». У Ленінградському університеті він викладав історію арабів від XIII ст. до наших днів і вів практичні заняття по читанню арабських рукописів. А. П. Ковалівський — учений з широкими енциклопедичними знаннями. Його лекції викликають найживіший інтерес серед студентів. Своім прикладом ентузіаста-науковця професор запалює університетську молодь на сумлінне вивчення історії та культури народів Азії й Африки. Під керівництвом Ковалівського були написані численні дипломні роботи, дисертації з сходознавства. Серед його учнів чимало висококваліфікованих фахівців з історії Японії, Китаю, Індії, Туреччини тощо. З А. П. Ковалівським підтримують творчі зв'язки сходознавці не тільки нашої країни, але й з-за кордону. Для А. П. Ковалівського характерні широкі знання і велика ерудиція в галузі сходознавства. Він володіє не тільки згаданими східними, але й рядом західноєвропейських мов.

Міцне творче співробітництво зв'язує А. П. Ковалівського з Академією наук Української РСР, довгий час він був членом Ученої ради Інституту історії АН УРСР. Багато енергії та сил вкладає ювіляр у розвиток українського радянського

¹ Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. Под редакцией акад. И. Ю. Крачковского, М.—Л., 1939, 193 с.; А. П. Ковалевский. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Статьи, переводы и комментарии, Харьков, 1956, 345 с.

² Антологія літератур Сходу. Упорядкування, вступ. стаття та примітки доктора іст. наук, проф. А. Ковалівського, Харків, 1961, 452 с.

сходознавства, історичної науки взагалі. На рідкість працьовита, енергійна, скромна і висококультурна людина, А. П. Ковалівський викликає найщиріші симпатії і пошану всіх, хто знає його.

Нині ювіляр перебуває у розквіті своїх творчих сил. Побажаємо ж йому міцного здоров'я, довгих років життя та нових великих звершень у його благородній праці.

Н. С. РАШБА,
І. Ф. ЧЕРНИКОВ

БІБЛІОГРАФІЯ ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ А. П. КОВАЛІВСЬКОГО

1923

Легенда про Сквороду у французькому словнику.— Червоний шлях, 1923, № 1, с. 226—227.

Питання економічно-соціальної методи в літературі. Харків, 1923, 23 с.

Питання економічно-соціальної формули в історії літератури.— Червоний шлях, 1923, № 3, с. 195—215.

Рец.: Пам'яті Г. С. Сквороди (1722—1922). Збірка статей. Одеса, 1923.— Червоний шлях, 1923, № 3, с. 287—289.

Рец.: ак. Д. І. Багалій та ін. Український філософ Г. С. Скворода. Держ. видав. 1923.— Червоний шлях, 1923, № 6—7, с. 250—252.

Рец.: Б. Якубський. Соціологічний метод у письменстві. Київ, 1923.— Червоний шлях, 1923, № 6—7, с. 254—257.

Рец.: Г. В. Плеханов. Мистецтво й суспільне життя. Харків, 1923, 64 с.— Червоний шлях, 1923, № 9, с. 237—238.

1924

Розвиток етичних поглядів Г. Сквороди в зв'язку з його життям.— Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії України, [Вип.] І. Харків, 1924, с. 69—98.

1925

Етнографія та етнологія.— Червоний шлях, 1925, № 10, с. 127—131.

1926

Виробничі культи в давній Україні (Соціологічна студія на підставі писаних пам'яток).— Науковий збірник Харківської наук.-дослід. кафедри історії укр. культури, ч. 2—3, 1926, с. 141—176.

З журналів книгозбірні Музею Сл. України. Бібліографічний огляд журнальних статей з народознавства.— Бюлетень (Музей Слобідської України ім. Г. С. Сквороди), № 2—3, 1926—1927, с. 77—80.

З рукописів акад. М. Сумцова про Г. Сквороду. Попередні уваги.— Бюлетень (Музей Слобідської України ім. Г. С. Сквороди), № 2—3, 1926—1927, с. 48—50.

З історії української критики. Харків, 1926, 162 с.

Історичний коментар та економ.-соціальне з'ясування літературного твору.— Коцюбинський М. «Fata Morgana». Ювілейне коментоване видання. Харків, 1926, с. 167—207.

1927

Історик нової України акад. Д. І. Багалій.— Знання, 1927, № 22, с. 17—18.

Картографічний метод в етнології.— Науковий збірник Харківської наук.-дослід. кафедри історії укр. культури, ч. 7, Харків, 1927, с. 53—62. Резюме нім. мовою.

Сквородинські статті в «Записках історично-філологічного відділу Укр. Ак. Наук». Кн. XIII—XIV. 1927.— Бюлетень (Музей Слобідської України ім. Г. С. Сквороди), № 4—5, Харків, 1927—1928, с. 53—55.

Сторічні роковини першого збірника українських пісень М. Максимовича.— Знання, 1927, № 22, с. 19—20.

Чайки й «чайкісти» на середньому Дунаї.— Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності, Київ, 1927, с. 523—528.

Рец.: А. А. Потебня. Мысль и язык. Изд. 5, пересмотренное и испр., с ввводной статьей В. И. Харциева. Гос. изд. Укр., 1926.— Червоний шлях, 1927, № 1, с. 307.

Рец.: Walter Lehmann. Prof. Dr. med. et philos., Zentral-Amerika, 1 Teil. Die

Sprachen Zentral-Amerikas. In 2 Bänden. 1920.—Червоний шлях, 1927, № 6, с. 263—264.

Рец.: Свен Гедін. Завойовники Америки. Переклав з нім. О. Бургардт. Книгоспілка, 1926, 87 с.—Червоний шлях, 1927, № 6, с. 272—274.

Рец.: Ethnologischer Anzeiger, Jahresbibliographie und Bericht über die völkerkundliche Literatur. Jahrgang 1. Heft 1. 1926, с. 32, 33. Науковий збірник Харківської наук. дослід. кафедри історії укр. культури, ч. 7, Харків, 1927, с. 170—171.

Рец.: Illustrierte Völkerkunde, т. 1—2, 1922—1926. 2918 с. Науковий збірник Харківської наук.-дослід. кафедри історії укр. культури, ч. 7, Харків, 1927, с. 171—175.

1928

Підземні сховища зерна у мариупольських греків.—Східний світ. 1928, № 6, с. 261—264.

Праця проф. Ветухова на полі етнології (З приводу 35 років його наукової діяльності).—Етнографічний вісник, кн. 6, 1928, с. 110—114.

Розписи мусульманського кладовища.—Східний світ, 1928, № 6, с. 195—212, 4 табл. Резюме німецькою мовою.

Хто такий був Г. Сковорода.—Знання, 1928, № 2, с. 21—23.

Вірування. Розділ V, кн. Д. І. Багалій. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті, т. 1, 1928, с. 216—251.

1929

Нові дані про двійника Г. Сковороди в Лозанні Даніїла Майнгарда та його сім'ю.—Україна, кн. 36, 1929, с. 38—39.

Сковорода в західній літературі. Бібліографічний огляд.—Україна, кн. 35, 1929, с. 121—132.

Старі україно-турецькі засоби водного транспорту.—II Український сходознавчий з'їзд. Тези доповідей. Харків, 1929, с. 57. Надруковано на склографі.

1930

Академік В. Бартольд. Некролог.—Червоний схід, 1930, № 6, с. 238—243.

Ахмед Хашім, сучасний турецький лірик. (На підставі матеріалів книги: Dr. H. W. Duda «Ahmed Naschim», Berlin, 1929).—Червоний шлях, 1930, № 2, с. 119—122.

З історії тюрко-українських відносин. По доповідях другого Українського сходознавчого з'їзду (1—5, XI, 1929).—Червоний шлях, 1930, № 2, с. 161—167.

Берегині й переґеня (З дослідом текстів).—Науковий збірник Харківської наук.-дослід. кафедри історії укр. культури, т. 9, Харків, 1930, с. 79—106.

Пам'яті академіка І. Срезневського.—В кн.: Срезневський І. Майоре, Майоре! Оповідання з життя Г. Сковороди. Харків, [1930], с. 5—10.

З приводу оповідання.—Там же, с. 11—53.

Харків (Культурно-історичний нарис). Харків, 1930, 86 с.

Бібліографія етнографії та етнології [1917—1927].—Бібліографічний збірник. Харків, 1930, с. 116—131. (Наук.-дослід. кафедра історії укр. культури). Наук. зб. Співавтори: О. Ветухов, В. Білецька, В. Дашкевич та ін.

Бібліографія краєзнавства 1917—1927.—Там же, с. 131—140. Співавтори: О. Ветухов, В. Білецька, В. Дашкевич та ін.

До покажчика з етнології та етнографії.—Там же, с. 109—111. Співавтор: В. Дашкевич.

До покажчика з краєзнавства.—Там же, с. 112—115.

Рец.: Burski (Hans-Albrecht von) «Kemal Re' is». Ein Beitrag zur Geschichte der türkischen Flotte. Bonn, 1928. 84 с. Дисертація на ступінь доктора.—Червоний шлях, 1930, № 2, с. 232—234.

Рец.: П. К. Жузе. «К вопросу о научной терминологии у современных арабов». Баку, 1930.—Червоний схід, 1930, № 6, с. 283—284.

Рец.: Книга тисячі і одної ночі. Перевод, вступ. стаття і комент. М. А. Салье, под ред. ак. И. Ю. Крачковского, со статьей М. Горького «О сказках» и с предисловием ак. Сергея Ольденбурга. Т. I. Ленинград, 1929.—Східний світ, 1930, № 3, с. 265—268.

Рец.: Necib Fazil «Kaldirimlar», Istanbul, 1928 (арабськими літерами), 62 с. (Неджіб Фазил. «Бруки»).—Червоний шлях, 1930, № 2, с. 231—232.

Ред.: Срезневський І. Майоре, Майоре! Оповідання з життя Г. Сковороди. Харків, 1930, 120 с.

1931

Катерина Соколовська.—В кн.: Соколовська К. Поезії. Харків, 1931, с. 3—4.

До видання тексту «Зірки».—Там же, с. 42—44.

З приводу життєпису К. Соколовської, писаного її сином.— Там же, с. 119—121.

До рецензії І. Білика [Про «Зірку» К. Соколовської].— Там же, с. 122—123.

Запис І. Сабо.— Там же, с. 135—137.

Ред.: Соколовська К. Поезії. Харків, 1931, 138 с.

Ред.: Айні С. Повість про бідняка таджика Адіне. Переклав з тадж. мови Е. Ребрик. Харків, 1931, 270 с.

Ред.: Японська лірика феодальної доби. Пер. з японської мови та стаття Ол. Кремени. Харків, 1931, 88 с.

1932

Амін Рейхані та його творчість.— В кн.: Рейхані Амін. Революція. Харків, 1932, с. 5—60.

Ленінськими національними шляхами.— Червоний шлях, 1932, № 5—6, с. 142—143. Співатори: І. Фалькович і П. Тичина.

Ред.: Джемальзаде М. Новели. Із збірки «Що було й чого не було». Переклад з перської мови Б. Нікітіна, О. Сафарова та Н. Фурсенко. Передмова М. Дьяконова. Харків, 1932, 116 с.

Ред.: З літератури маріупольських греків. Зібрала і переклала К. Костан. Харків, 1932, 168 с.

Ред.: Кадрі Я. Нур Баба. Роман. Передмова й переклад з турецької В. Дубровського. Харків, 1932, 283 с.

Ред.: Рейхані А. Революція. Пер. з арабської та вступна стаття А. Ковалівського. Харків, 1932, 100 с.

Ред.: Сейф-Еддін О. Оповідання. Передмова й переклад з турецької В. Дубровського. Харків, 1932, 164 с.

1934

Описание восточных рукописей Центральной библиотеки Харьковского гос. университета. Библиография Востока, вып. 7, 1934, с. 93—115.

Ред.: Айні Садреддін. Дохунда. Пер. з тадж. і передмова Є. Ребрика. Харків, 1934, 384 с.

1936

Политика народного образования в современном Египте (в низшей и средней школе).— Записки Института востоковедения Академии Наук СССР, т. 5, М.—Л., 1936, с. 137—182.

1937

Биография Авиценны, составленная Ал-Джузджи и ее литературная история.— Вторая сессия Ассоциации арабистов. Тезисы и содержание докладов. М.—Л., 1937, с. 10—12. (Акад. наук СССР. Ин-т востоковедения).

Новооткрытый текст путешествия Ибн-Фадлана на Волгу.— Там же, с. 27—28.

Работы над источниками по истории Восточной Европы и Кавказа в Академии наук СССР.— Историк-марксист, 1937, № 1, с. 197—198.

1938

Новооткрытый текст Ибн-Фадлана. Доклад на второй сессии Ассоциации арабистов в Ленинграде в октябре 1937 г.— Вестник древней истории, 1938, № 1, с. 57—71.

1939

Переклад уривків з Ібн-Фадлана: «Хорезм», «Путь в страну гузов», «Гузы» та коментарі до них.— Труды Ин-та востоковедения, т. 29, Материалы по истории туркмен и Туркмении, т. 1, (VII—XV в.). М.—Л., 1939, с. 155—164.

Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. Под ред. акад. И. Ю. Крачковского. М.—Л., Изд-во Акад. наук СССР, 1939, 193 с.

1940

[Редакция и примечания к статье В. В. Бартольда «Арабские известия о руссах»].— Советское востоковедение. [Сб.] 1, М.—Л., 1940, с. 15—50.

1946

Арабські джерела до історії народів СРСР і слов'янства.— Наук. хроніка Харк. держ. ун-ту. Зб. анотацій, № 1 (4), 1946, с. 4—5.

1950

Ибн-Фадлан. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора ист. наук. Харьков, 1950, 30 с. (Ин-т востоковедения Акад. наук СССР).
О степени достоверности Ибн-Фадлана.— Исторические записки, т. 35, 1950, с. 265—293.

1951

Дипломні роботи з історії Сходу.— Харківський університет, 1951, 28.V, с. 3.
Посольство Халифа к царю волжских булгар в 921—922 годах.— Ист. записки, т. 37, 1951, с. 189—214.

1952

Вивчення подорожі Ібн-Фадлана на Волгу за Мешхедським рукописом.— Учені записки (Харк. ун-т), т. 43. 1952. Труды ист. фак., т. 2, с. 143—157.

1953

К обсуждению проспекта «Всемирной истории» АН СССР. Замечания по поводу проспекта тт. I и II.— Вестник древней истории, 1953, № 2, с. 221—222.

1954

Описание путешествия Павла Алеппского как источник по истории Украины в эпоху ее воссоединения с Россией.— Збірник наук. робіт, присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією. Харків, 1954, с. 256—291.

Працюю над арабськими джерелами. [Відповіді на анкету багатотиражної газети ХДУ].— Харківський університет, 1954, 31.XII, с. 2.

Чуваши и булгары по данным Ахмеда Ибн-Фадлана.— Ученые записки (Науч.-исслед. ин-т языка, литературы и истории при Совете Министров Чуваш. ССР), вып. 9, 1954, с. 64.

1956

Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 г. Статьи, переводы и комментарии. Харьков, 1956, 345 с.

1957

Абу-л-Хасан Али ал-Масуди як учений.— Учені записки (Харк. ун-т), т. 78. Труды ист. фак., т. 5, 1957, с. 167—182.

Вивчення культури повітряного Єгипту в Радянському Союзі.— Учені записки (Харк. ун-т), т. 89. Труды ист. фак., т. 6, 1957, с. 359—396.

1958

Дослідження загальної історії у Харківському університеті в 1952—1957 рр.— Український історичний журнал, 1958, № 1, с. 160—167. Співавтор: С. І. Сідельников. Тауфік Гаврилович Кезма [український радянський учений-арабіст].— Український історичний журнал, 1958, № 4, с. 112—115.

1959

Антара.— Укр. радянська енциклопедія, т. I, 1959, с. 240.

Арабська культура.— Укр. радянська енциклопедія, т. I, 1959, с. 275—276; 276—277. [Арабська література; культурні зв'язки арабів з Україною].

Рец.: Книга про Хотинську війну (М. А. Алекберли. Хотинская война (1621 г.). Черновцы. 1957, 122 с.).— Український історичний журнал, 1959, № 2, с. 135—141. Співавтор: Н. С. Рашба.

Ред.: Сідельников С. І. Болгарський революціонер Георгій Раковський. Харків, 1959. 173 с.

1961

Антологія літератур Сходу. Упорядкування, вступ. стаття та примітки доктора іст. наук, проф. А. Ковалівського. Харків, 1961, 452 с.

Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII—XX віках.— Там же, с. 9—122.

Забутий заповідник [ім. видатного українського філософа XVIII ст. Г. Сковороди].—Літературна газета, 1961, 8.XII, с. 3. Співатори: Є. Г. Вербицька та А. М. Ніженець.

Ібн-Фадлан Ахмед.—Українська радянська енциклопедія, т. 5, 1961, с. 346.

Кезма Тауфік Гаврилович.—Українська радянська енциклопедія, т. 6, 1961, с. 283—284.

1962

Крачковський Ігнатій Юліанович.—Укр. радянська енциклопедія, т. 7, 1962, с. 345—346.

Кримський Агатангел Юхимович.—Укр. радянська енциклопедія, т. 7, 1962, с. 398.

Ред.: Ніженець А. М., Г. С. Сковорода. Заповідні місця на Харківщині. До 240-річчя з дня народження, Харків, 1962, 42 с.

1963

Ріттер Павло Григорович.—Укр. радянська енциклопедія, т. 12, 1963, с. 274.

1964

Ибн-Фадлан Ахмед.—Советская историческая энциклопедия, т. 5, 1964, столб. 724.

Бібліографію склали *Х. С. НАДЕЛЬ* і *Р. А. СТАВІНСЬКА*

ПИСЬМЕННИК-КОМУНІСТ ПАВЛО СЕМЕНОВИЧ ХОДЧЕНКО

(до 85-річчя з дня народження)

Один з найстаріших майстрів художнього слова Павло Семенович Ходченко був живим свідком і учасником боротьби за владу Рад у нашій країні. Літературна діяльність П. С. Ходченка починалася в умовах гострої класової боротьби, у якій він загартувався, став стійким революціонером, комуністом, літератором. Герої його творів—це народ, історію якого ілюструє письменник кожним своїм літературним виступом.

Недалеко від Миколаєва є село Нечаяне. Там, на хуторі Лук'янівці, 15 січня 1880 р. народився Павло Семенович Ходченко. Батько й мати майбутнього письменника, вийшовши з кріпацтва, не мали ні орної землі, ні хати, все життя наймитували у поміщиків та куркулів. Дитинство Павла було безраднішим. З семилітнього віку він працює підпасичем, а потім—наймитом у поміщицькій економії. Серед сільських пролетарів знайшлися добрі люди, що навчили здібного хлопця грамоти, а згодом він самостійно протягом року закінчує курс початкової сільської школи. Однією з перших книжок, яка розкрила юнакові очі, був «Кобзар» Т. Г. Шевченка. Письменник згадує, як під час читання «Кобзаря» йому припало до серця те, що книжка написана «по-нашому», рідною українською мовою, і розповідає про пригнічених панством трударів¹. Павло Семенович жадібно читав усе, що міг дістати.

Восени 1901 р. П. С. Ходченка було призвано в армію і надіслано до Одеси, а згодом—до Петербурга. На щастя, йому довелося потрапити не до лінійної частини, а в команду інспектора стрілецьких частин генштабу. Тут Павло Семенович зустрічається з прогресивними людьми столиці, революційно настроєними студентами, які допомогли допитливому солдатові підготуватися й витримати екстерном екзамен за курс повітового училища.

Про роки військової служби П. С. Ходченко розповідає у своїх мемуарах, де показав трагічну картину життя солдатів, вихід їх більш стійкої частини на шлях революційної боротьби, щоб стати борцями за справедливу справу трудового народу².

Повернувшись після демобілізації додому, Павло Семенович очолює селянську бідноту й наймитів Херсонщини у їх боротьбі проти поміщиків та куркулів у революції 1905—1907 рр. Бурею прокотилися селянські виступи на півдні України, де класова боротьба проходила особливо загострено: темними ночами спалахували червоними загравами скирти соломи, садиби поміщиків та куркулів-хуторян. То караюча рука сільських пролетарів розплачувалася з гнобителями за нелюдські здирства й знущання. В спогадах про революцію 1905—1907 рр. Павло Семенович яскраво зма-

¹ П. Ходченко. Перегорнуті сторінки, Одеса, 1959, стор. 17.

² П. Ходченко. Солдатчина, журн. «Советская Украина», 1962, № 12.

льовує події тих днів, постаті селянських підпільників, їхню відважну боротьбу, розповідає про свою участь у революційному русі³.

Царські сатрапи кинули каральні загони козаків та поліції на придушення селянських виступів. Царським катам охоче допомагала оскаженіла куркульня та німці-колоністи. Довелось Павлу Семеновичу Ходченку перейти на нелегальне становище. Спочатку він влаштувався наймитом у районі ст. Долинська біля поміщицьких мотарок. Пізньої холодної осені Павло Семенович переїхав до Миколаєва, де друзі-підпільники допомогли знайти роботу, а також готуватися до екзаменів на звання народного вчителя. Весною 1908 р. Павло Семенович здав екстерном при Миколаївському реальному училищі іспити й одержав право викладати в сільських та двокласних міністерських школах.

Молодий П. С. Ходченко почав учителювати у віддаленому селі Добра Надія Новопокровської волості на Одещині. Розпочалась буденна, невтомна і копітка робота. Павло Семенович зробив школу своєрідним інтернатом, де багато здібних учнів з віддалених хуторів могли жити в холодний зимовий час.

Теплими сонячними днями Павло Семенович водив своїх вихованців у степ, розповідав хвилюючі епізоди з історії рідного Причорномор'я, про героїзм славних предків-запорожців, що боронили землю України від турецько-татарських поневолувачів, про визвольну боротьбу свого народу. Навколо школи виростав садок, де учні набували трудових навичок за порадами вчителя.

Для дорослого населення Павло Семенович силами школи влаштовував культурно-освітні вечори, лекції, спектаклі. До вчителя йшли селяни радитися з усіх питань. Це не подобалося місцевим представникам офіційної царської влади, полові та урядникові. П. С. Ходченко потоваришував з робітником-муляром членом Одеської підпільної більшовицької організації С. Н. Кондрашовим, з яким готував серед селянської збіднілої маси надійних людей для нових виступів. Про це докладно розповідається у спогадах П. С. Ходченка⁴.

Тільки-но розпочалась перша світова війна, і восени 1914 р. «неблагодійного» П. С. Ходченка мобілізували на фронт, хоч за існуючими правилами вчителям надавалася пільга. Та й на фронті Павло Семенович знаходить ключі до солдатського серця. З перших днів повалення царату П. С. Ходченка обирають головою солдатського комітету, що бореться проти реакційного офіцера, настроєного воювати «до переможного кінця».

На початку 1918 р. Павло Семенович, як і багато інших солдатів, самодемобілізується і повертається додому, в село Добра Надія, й продовжує вчителювати. Разом з своїм другом-більшовиком С. Н. Кондрашовим та присланим з Одеси комуністом-організатором І. В. Волковим створює волосний ревком, у якому Павло Семенович відає культурно-освітніми справами.

Куркульсько-попівська зграя з лютою ненавистю стежить за революційними виступами сільських активістів. З появою денікінської кривавої контррозвідки за ворожим доносом Павла Семеновича арештовують. Визволили його з камери смертників у м. Березівці, під Одесою, відважні партизани, серед яких були й учні П. С. Ходченка. У своїх спогадах Павло Семенович подає яскраві портрети перших керівників революційної влади на Одещині: голови Одеського губревкому І. Є. Клименка, завідуючого юридичним відділом С. І. Соколовської, керуючого губнаросвітою професора Є. М. Щепкіна та ін.⁵

Восени 1920 р. П. С. Ходченко стає членом Комуністичної партії. В той час радянські війська добивали чорного барона Врангеля, і комуніст Ходченко добровольцем вступає до лав Червоної Армії. Білогвардійські орди було розгромлено, і на півдні країни переможно закінчилася громадянська війна.

Розпочалася мирна організаційна робота по зміцненню радянського ладу. Земляки Нечаянської волості обирають Павла Семеновича членом волосного виконавчого комітету і клопочуть про звільнення його з війська. Вже через кілька місяців П. С. Ходченко головує у Нечаянському волвиконкомі. Згодом він — голова Варварівського райвиконкому — докладає багато зусиль для зміцнення революційної влади на селі, активно співробітничав у місцевій та центральній пресі. Коли влітку 1924 р. сталося злочинне вбивство сількора-комуніста Григорія Малиновського у с. Димівці Миколаївського округу, туди на посаду голови райвиконкому надіслали П. С. Ходченка. Через рік його обирають секретарем Миколаївського окрвиконкому.

Починаючи з 1927 р. і до початку Вітчизняної війни Павло Семенович — на редакційній роботі в Харкові, очолює журнали «Коопосвіта», потім — «Червоний шлях», «Літературний журнал». Багато нинішніх письменників вперше друкувалися в цих виданнях.

³ П. Ходченко. В колишній Нечаянській волості, журн. «Дніпро», 1955, № 12.

⁴ П. Ходченко. Випробування зрілості, К., 1958.

⁵ П. Ходченко. Випробування зрілості; В буремні роки. Журн. «Вітчизна», 1964, № 6.

Про те, як він став письменником, П. С. Ходченко пише в своїй автобіографії, надісланій на прохання московського літературного музею «Никитинские субботники». «Літературою я почав цікавитись давно,— згадує письменник,— в 1905 році, будучи солдатом в Петербурзі, у тяжких військових умовах написав повість. За порадою друзів-студентів звернувся до В. Г. Короленка, що приїхав тоді в столицю. У журналі «Русское богатство» в той час друкувалася його повість «Чудная».

Прийняв мене Володимир Галактіонович у редакції журналу в присутності редактора Михайловського. Я показав Короленку свою повість з життя наймитів під назвою «Деревня». Великий письменник обласкав мене, зігрів теплим словом і залишив написане у себе для ознайомлення, запропонувавши мені навідатись через кілька днів.

На другому побаченні Короленко був так само дуже уважний до мене, обняв і сказав:

— Повість хороша, сучасна. Але, коли б ми її надрукували, то завтра і я, і ви сіли б у Петропавлівку. Почекаймо кращих часів»⁶.

Свій перший твір — повість «На хуторах» (1929 р.) Павло Семенович присвятив важливій справі землевпорядження на селі, коли бідняки одержували куркульську землю, готувалися до спільного обробітку ланів.

Основний герой повісті — сільський активіст Роман Палій, колишній наймит місцевих куркулів, очолює селянську бідноту проти підступних дій живоглота Дмитра Зозулі. Гострий конфлікт боротьби нового, соціалістичного проти оскаженілого глотаїства закінчується появою в селі першого трактора та усупільненням землі в артільному господарстві.

Протягом десяти років перед Вітчизняною війною Павло Семенович друкує багато оповідань і п'єс для сільських самодіяльних театрів. Головною темою своїх творів письменник бере становлення радянського ладу на селі.

У 1935 р. Павло Семенович почав працювати над великим романом («Зростання») з життя робітників радгоспу, який писав протягом десяти років. Письменник правдиво зображує в ньому чесних трударів-ентузіастів, у перших лавах яких іде мова, комсомольці⁷.

Численні відгуки читачів роману стали кращою нагородою письменникові за його велику, невтомну працю.

Треба сказати і про документальну повість «Сорочинська трагедія». У цьому хвилюючому творі вкладає десятилітня праця письменника, з 1940 по 1950 рр. Вона стала справді епохальним художнім твором, у якому зображено боротьбу народу проти експлуататорів на селі у роки першої буржуазно-демократичної революції.

В той час, коли пролетарі Москви повстали на Пресні у грудні 1905 р., спалахнуло кілька селянських повстань. Одним з таких повстань була зброяна сутячка селян з поліцією та карателями у Великих Сорочинцях на Полтавщині. Кривава розправа над беззахисними селянами озвірило старшого губерньського радника Філонова викликає обурення передової громадськості країни. Видатний письменник-революціонер і гуманіст В. Г. Короленко надрукував свій гнівний памфлет під заголовком «Сорочинська трагедія». То був сміливий виклик царським сатрапам, у якому вимагалось посадити на лаву підсудних ката Філонова, або ж судити його — Короленка. У гострій, нерівній боротьбі з представниками чорносотенного царського уряду переможцем вийшов безстрашний літератор В. Г. Короленко, а кривавий кат Філонов був покараний народними месниками.

З щирою любов'ю до рідного народу і свого вчителя й натхненника В. Г. Короленка П. С. Ходченко написав хвилюючий художній твір, присвячений подіям у Сорочинцях в роки першої російської революції. Напружено довелося працювати письменникові. Павло Семенович кілька місяців проживав у Сорочинцях, розмовляючи з кожним учасником селянського повстання, вивчаючи події по документах. Потім у присутності сільського сходу читав написане, слухав поради і зауваження присутніх. Правдиво зображені в повісті постаті селянських революціонерів Микити Козиленка та його друзів, а також події, в яких вони беруть участь. Книга читається з неослабним інтересом. Це стверджується й тим, що повість «Сорочинська трагедія» вийшла в світ уже п'ятим виданням⁸, ставши добрим подарунком письменника П. С. Ходченка своєму народові до 60-ї річниці першої російської революції.

Вірний своїм ідейним переконанням, носій світла, науки, борець проти темряви й дикунських пережитків минулого, Павло Семенович Ходченко написав багато атеїстичних творів. Його великою заслугою стало майстерне викриття антинародної діяльності уніатів і їх останнього сановного ревнителя Андрія Шептицького у повісті «За святоюрськими мурами»⁹. Великий літературний антирелігійний доробок П. С. Ходченка, що став на ідейне озброєння радянського народу, поповнився недавно напи-

⁶ П. Ходченко. Автобіографія, стор. 3 (рукопис).

⁷ П. Ходченко. Зростання, К., 1956.

⁸ П. Ходченко. Сорочинська трагедія, К., 1964.

⁹ П. Ходченко. За святоюрськими мурами. Твори, К., 1956.

саною п'єсою «В одному селі», яку письменник подарував Центральному Будинкові народної творчості.

П. С. Ходченко за свої 85 років багато бачив, пережив, осмислив. Його мудрі спостереження й узагальнення, документальні та художні твори й мемуарні записки стали цінним посібником не лише для читачів, а і для вивчення історії нашого народу. Павло Семенович підготував чотири томи своїх мемуарів і нині працює над п'ятим томом. До 85-ліття письменника виходить його книга спогадів про героїчні події революції 1905—1907 рр. на півдні України під назвою «Досвітні заграви».

Багато збирається ще написати Павло Семенович, щоб увіковічити людей своєї епохи. Побажаємо ж ювілярові доброго здоров'я й довголіття, творчих успіхів, щоб він і далі збагачував ідейну скарбницю нашої Вітчизни творами, гідними радянської епохи.

П. А. ГАВРЮК

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

та літератури

СЛАВІСТИЧНІ ПРАЦІ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

За останні роки українські історики провели значну наукову роботу з багатьох актуальних проблем історії зарубіжних слов'янських країн. Для більшості цих досліджень характерним є творчий підхід до висвітлення складних питань. В працях наших вчених центральне місце посідають народні маси — справжні творці історичного процесу, робітничий клас — найбільш послідовно-революційна сила в історичному розвитку, носій соціалістичних ідей, що стали великою й непереможною матеріальною силою в корінному соціально-економічному перетворенні всього укладу і суспільного розвитку народів слов'янських країн, які успішно будують соціалізм.

Українські історики-славісти, як і всі історики Радянського Союзу, послідовно ведуть боротьбу з вульгаризаторством та спрощенством в історичній науці, рішуче переборюючи антинаукові, характерні для періоду культу особи прийоми і методи дослідження. Разом з ліквідацією шкідливих наслідків культу особи історики-славісти активно викривають антинаукові та політично ворожі «концепції» реакційної історіографії Заходу, яка, фальсифікуючи факти, намагається «обґрунтувати» «теорію радянського панславізму», тобто підкорення слов'янських народів, що стали на шлях соціалістичного розвитку, зверхності Радянського Союзу.

В цьому короткому огляді автори ставлять перед собою скромне завдання: висвітлити конкретні досягнення істориків-славістів України переважно в зв'язку з підготовкою та проведенням V Міжнародного конгресу славістів у Софії, що відбувся у 1963 р.

На історичній секції V Міжвузівської республіканської славістичної конференції в Ужгороді в вересні 1962 року¹ було зроблено 32 доповіді та повідомлення. За своїм змістом і актуальністю не всі вони, зрозуміло, мали однакове значення і наукову цінність, але в цілому, безперечно, заслуговують позитивної оцінки. На конференції багато уваги було приділено революційній боротьбі робітничого класу і трудящих мас, національно-визвольним рухам у слов'янських країнах, солідарності і союзу класів, політичних партій та організацій в боротьбі слов'ян за незалежність, демократію, свободу і соціалізм. П. М. Калениченко доповідав про революційно-визвольний рух на польських землях під впливом Великого Жовтня, М. О. Ратич — про революційний рух на польських землях, що перебували під владою Австрії на початку XX ст. Чехословацько-угорським революційним зв'язкам у період боротьби за створення єдиного антифашистського фронту (1935—1939 рр.) був присвячений виступ В. В. Хайнаса, про участь закарпатців у партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни говорив Ф. П. Шевченко. Національно-визвольний рух в Боснії та Герцеговині в 50—70-х рр. XIX ст. — тема повідомлення Н. П. Данилової. М. С. Трусевич висвітлив допомогу населення Західної Галичини польському повстанню 1863—1864 рр., В. О. Борис — міжслов'янські революційні зв'язки в 30-х рр. XIX ст. Г. Ю. Гребільський — співдружність передових галицьких і чехословацьких діячів у 30-х рр. на початку 40-х рр. XIX ст. Цікавими були повідомлення Я. Д. Ісаєвича — «Львівське братство і його роль в міжслов'янських культурних зв'язках в XVI—XVIII ст.», В. М. Мельника — «Вплив визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. на посилення антифеодальної боротьби на Словаччині і Закарпатті», І. Г. Шульги — «З історії торговельних відносин Лівобережної України і Польщі в другій половині XVIII ст.», А. С. Мильникова — «Вклад П. Шафарика у вивчення історії слов'янських народів» та ін.

Відзначаючи широке коло тем з історії зарубіжних слов'янських країн, представлених на конференції, незаперечно їх наукову актуальність і марксистський характер висвітлення, звертаємо увагу на той прикрий факт, що з 32 повідомлень лише два були присвячені безпосередньо історії слов'янських народів в роки соціалістичного будівництва (М. І. Леднева «Болгарська Комуністична партія в боротьбі за прискорення темпів розвитку соціалістичної економіки»; В. В. Сухарева «З історії боротьби робітничого класу Чехословаччини за побудову соціалізму»). Це не можна вважати нормальним, оскільки розробка історичних проблем останніх двох десятиріч є важливим завданням істориків-марксистів. Мало було повідомлень з історіографії. Недостатньо представлені були також теми новітнього періоду соціально-економічної історії, розвитку культури, міжнародних відносин та ін.

¹ Тези доповідей V Міжвузівської республіканської славістичної конференції 25—30 вересня 1962 р., Ужгород, 1962.

В збірнику Київського університету, який вийшов у 1963 р., є ряд статей і наукових розвідок на безперечно актуальні теми². Насамперед заслуговує на увагу цінне історіографічне повідомлення Г. І. Чернявського і П. С. Соханя про висвітлення Г. Димитровим і В. Коларовим деяких проблем історії Болгарії в статтях, надрукованих в радянській пресі. Автори провели копітку і корисну роботу по збору та аналізу маловідомих, в різний час опублікованих робіт видатних діячів Болгарської компартії. Зокрема, в цих статтях добре висвітлюються розстановка класових та політичних сил в болгарському суспільстві, стратегія і тактика Компартії Болгарії, характер соціально-економічного розвитку болгарської держави, основні риси внутрішньої та зовнішньої політики країни, причини тимчасових перемог болгарського фашизму та інші історичні проблеми.

Актуальним і цінним є наукове дослідження І. С. Дзюбка про успіхи індустріалізації Словаччини в роки перемоги народно-демократичної революції в Чехословаччині і будівництва соціалізму. «Приклад ЧССР,— слушно підкреслює І. С. Дзюбка,— переконливо доводить, що чим вищий промисловий розвиток країни, яка стала на шлях соціалістичного будівництва, тим швидші темпи її просування по шляху до соціалізму і комунізму»³. В дослідженні дано широке обґрунтування політики КПЧ в галузі соціалістичної індустріалізації Чехословаччини, показані досягнення в створенні нових видів промисловості на словацькій землі та їх роль в соціалістичному перетворенні сільського господарства, висвітлені структурно-соціальні зміни в чехословацькому суспільстві. В роботі показано, як в ході соціалістичного будівництва в Чехословацькій Соціалістичній Республіці склалась справді братерська співдружність робітників, селян і інтелігенції, зміцніла морально-політична єдність чехів і словаків, єдність всього чехословацького суспільства — необхідна умова успішного будівництва соціалізму.

Стаття А. Ф. Кізченка присвячена історії боротьби народних мас Чехословаччини за дружбу і союз з СРСР в період зростання загрози гітлерівській агресії (1933—1937 рр.). Відзначивши недостатність розробки цієї проблеми в радянській і чехословацькій історіографії, автор на значному архівно-документальному матеріалі, даних періодичної преси, публікацій Чехословацького Товариства культурних і економічних зв'язків з СРСР та робіт радянських і чехословацьких істориків малює конкретно-історичну картину боротьби чехословацьких народних мас проти антирадянських підступів буржуазії, за союз і дружбу з народами Радянського Союзу. В статті докладно розкрито, в якій складній обстановці трудящі Чехословаччини виступали на захист соціалістичної держави, за дружбу і співробітництво з двома країнами. В роботі підкреслюється величезне морально-політичне значення цієї боротьби, бо вона сковувала антирадянську діяльність чехословацької реакції, утверджувала інтернаціональні зв'язки і розуміння єдності всіх трудящих в боротьбі за незалежність, суверенітет і демократичні свободи. Багаторічна боротьба народних мас Чехословаччини не пропала даром. Вона принесла радість перемоги і торжество соціалізму на Чехословацькій землі. Між Чехословацькою Соціалістичною Республікою і Радянським Союзом навично встановилися щира дружба і широке братерство і співробітництво.

Заслуговують на увагу також інші статті, вміщені в збірнику: Р. Д. Синельникової «Конституція Чехословацької Соціалістичної Республіки»; Ф. П. Шевченка «Сербія і болгарська польських селян у другій половині XVI ст.»; Т. П. Брянцевої «Особливості розвитку феодальних міст Польщі»; В. А. Жебокрицького «Листування М. С. Дринова з О. М. Бодянським»; В. І. Масальського «Зв'язки в галузі методики викладання слов'янських мов (у країнах народної демократії)» та С. Й. Левінської «Слав'янські інтереси М. В. Ломоносова». Все це — оригінальні, побудовані на солідному архівному і документально-літературному матеріалі дослідження. Авторам, як правило, вдалося по-новому підійти до аналізу окремих історичних явищ і подій, відкидаючи застарілі поняття і твердження, фактичні неточності і т. ін.

В цілому позитивно оцінюючи матеріали збірника, відзначаючи їх безперечно цінність для подальшого розвитку марксистсько-ленінської історичної науки, вкажемо і на певні недоліки. Недотримання єдиної системи добору матеріалів привело до тематичної строкатості, деякої розпорошеності і навіть здрібнення самої проблематики. Надалі науковій праці слід готувати за попередньо виробленим тематичним планом, уникаючи дрібних і малоактуальних тем.

На V Міжнародному слав'янському конгресі виступали і українські історики. Ф. П. Шевченко прочитав доповідь про роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII—XVIII ст.⁴ На основі ретельного аналізу великого архівного матеріалу, а також використання спеціальної літератури, автор переконливо показав видатну роль

² Питання історії та культури слов'ян. Збірник статей. Частина I, Видавництво Київського університету, К., 1963.

³ Там же, стор. 24.

⁴ Ф. П. Шевченко. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII—XVIII ст., Київ, 1963.

Києва в політичних, економічних і культурних зв'язках слов'янських народів. Ф. П. Шевченко робить справедливий висновок про те, що «вклад Києва у міжслов'янські зв'язки того часу ліг в основу тих відносин, що розвивалися в наступні історичні епохи»⁵, а нині став основою братерства і дружби, єднання і широкого співробітництва між слов'янськими народами, що влєвно будують нове соціалістичне життя.

В. І. Қлоков у співавторстві з істориками-славістами Л. Б. Валєвим, Ф. Г. Зуєвим, П. І. Резоновим, Г. М. Славїним підготував доповідь про основні етапи антифашистського руху Опору в слов'янських країнах в роки другої світової війни⁶. В доповіді дана науково обґрунтована періодизація національно-визвольної боротьби слов'янських народів проти гітлерівської Німеччини. Автори зазначають, що антифашистська боротьба в слов'янських країнах пройшла чотири основних етапи, що визначалися як внутрішніми, так і міжнародними факторами. У доповіді досить чітко показано розстановку класових сил в русі Опору, активну і послідовну діяльність комуністичних партій у боротьбі проти загарбників, а також переростання національно-визвольної боротьби у ряді країн в народно-демократичну революцію.

В «Працях» Одеського університету⁷ висвітлені традиційні зв'язки слов'янських народів, показана їхня героїчна спільна боротьба проти загарбників, перемога над експлуататорами і будівництво соціалізму. К. Д. Петряєв і К. Г. Мигаль виділяють найважливіші завдання радянського слов'янознавства, порушуючи проблеми, які на думку авторів, повинні бути в центрі уваги істориків, висувають пропозиції про координацію досліджень слов'янознавчої науки. На болгарських матеріалах (зокрема архівних) написано статті М. Т. Чижевського про боротьбу Болгарської комуністичної партії за піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу в 1949—1953 рр., за підвищення політичної свідомості робітничого класу в той самий період. Автор детально розповідає про створення технічної інтелігенції із робітників та трудового селянства, показує форми підвищення загальноосвітніх знань і виробничої кваліфікації робітничого класу. Позитивною рисою цих статей є аналіз роботи низових партійних організацій по освоєнню та поширенню передового досвіду.

Проведенню аграрної реформи у народно-демократичній Польщі присвячена стаття Н. І. Владимірової, яка зокрема досліджує відмінності проведення земельної реформи у Польщі у порівнянні з СРСР. На основі узагальнення значного фактичного матеріалу в статті висвітлюються соціально-економічні та політичні наслідки аграрної реформи в країні.

Однією з цікавих, але слабо досліджених сторінок спільної боротьби російських, українських і польських трудящих за соціалізм є діяльність польських комуністів в Одесі протягом 1920 року. Цьому питанню присвячено повідомлення П. І. Воробєя, який переконливо доводить, що така діяльність була яскравим проявом інтернаціональних зв'язків більшовицької партії.

В статті Т. Є. Самборської «З історії зв'язків Росії з балканськими народами в першій половині XIX ст.» на основі узагальнення численних фактів показано роль міста Одеси у відносинах Росії з балканськими народами.

Заслужують на увагу статті, повідомлення, огляди І. В. Ганєвича «Боротьба Комуністичної партії Болгарії за революціонування армії в 1941—1944 рр. (За матеріалами збірника «Роботага на БКП в арміята)», З. В. Першиної «О. І. Герцен про революційне розв'язання слов'янського питання (в 50-ті рр. XIX ст.)», Г. А. Пляшко «М. Г. Чернишевський і польський національно-визвольний рух 60-х рр. XIX ст.», Я. П. Зінчук «Міжнародні відносини в період німецько-польської війни 1003—1018 рр.», П. Й. Карішковського «Повість временных лет» про Балканські походи Русі за князя Святослава», М. Ю. Берковича «Проблема економічної бази формування слов'янських народностей в радянській історіографії», П. А. Некрасова «До питання про встановлення торговельних зв'язків Росії з Болгарією після визволення Болгарії». В збірнику вміщено також рецензію І. В. Ганєвича на книгу «Девети септември» («Дев'яте вересня»), в якій розповідається про боротьбу болгарського народу, робітничого класу на чолі з Комуністичною партією проти фашизму. В рецензії висуваються сучасні проблеми, що впливають з нової Програми КІРС. Загалом автори даного збірника зробили важливий крок у вивченні історії слов'ян. Однак не все в книзі є бездоганим. Деякі статті написано певною мірою на матеріалах, які вже давно відомі радянським історикам. Наприклад, М. Т. Чижевський, А. З. Яровий, Н. І. Владимірова не повністю використали нові документи та факти, які містяться в наукових працях

⁵ Ф. П. Шевченко. Назв. праця, стор. 42.

⁶ История, фольклор, искусство славянских народов. Доклады советской делегации, V Международный съезд славистов (София, сентябрь 1963), М., 1963, стор. 187—215.

⁷ Праці Одеського державного університету імені І. І. Мечникова, т. 152. Серія історичних наук, випуск 9, «З історії південних та західних слов'ян», Одеса, 1962.

болгарських і польських істориків. При підготовці статей до друку не всі вони були ретельно відредатовані, уважно вичитані.

Помітним доробком в галузі проблематики, що розглядається, є збірник «Історичні зв'язки слов'янських народів»⁸, підготовлений Інститутом історії Академії наук Української РСР. В книзі висвітлюються актуальні питання історії економічних, політичних і культурних зв'язків зарубіжних слов'янських країн з народами Радянського Союзу в XIX—XX ст., братня солідарність трудящих цих країн у боротьбі за перемогу Радянської влади на території Країни Рад. У статті І. Ф. Євсєєва «Стан та завдання історико-славистичних досліджень на Україні», якою відкривається збірник, виділяються проблеми, які заслуговують широкого дослідження: соціалістичні перетворення в зарубіжних слов'янських країнах та їх братерське співробітництво з СРСР; боротьба слов'янських народів проти фашизму в роки другої світової війни і встановлення народно-демократичної влади як однієї з форм диктатури пролетаріату; роль Радянського Союзу у визволенні Польщі, Чехословаччини, Югославії і Болгарії; участь інтернаціоналістів зарубіжних слов'янських країн в боротьбі за перемогу і зміцнення Радянської влади в Росії і на Україні тощо.

Стаття В. І. Клокова присвячується єдності слов'янських народів у боротьбі проти фашизму в роки другої світової війни. Період другої світової війни займає особливе місце у багатовіковій історії слов'ян. Під час цієї війни вперше в історії склалася братерська єдність уже не окремих, а всіх слов'янських народів у боротьбі проти німецьких загарбників та їх посібників. Ця співдружність знайшла своє відображення, приходять до висновку автор статті, в спільних діях народно-визвольних армій, військових частин і партизанів Польщі, Чехословаччини, Болгарії і Югославії з Радянською Армією, в допомозі Радянського Союзу рухові Опору в цих країнах і в участі представників усіх слов'янських народів у партизанській боротьбі та народних антифашистських повстаннях.

Питання про участь сербів і хорватів у партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни в радянській та зарубіжній літературі до цього часу ще зовсім не досліджене. Певною мірою цю прогалину заповнює стаття Ф. П. Шевченка «Югослави в партизанських загонах на Україні в роки Великої Вітчизняної війни». Факти, які автору вдалося почерпнути з архівних документів і спогадів учасників подій, свідчать про те, що не окремі особи, а сотні людей свідомо вступили на шлях активної партизанської боротьби. Югославам доводилось вступати до лав радянських партизанів в складних умовах, в різний час і в різних місцевостях України. Насильно мобілізовані в німецьку та угорську фашистську армію серби і хорвати знайшли в собі відвагу вирватися з лабет фашизму і вступити до партизанських з'єднань під командуванням С. А. Ковпака, М. І. Наумова, А. М. Грабчака, І. І. Шитова, М. І. Шукчаєва, О. Е. Кривця, багатьох загонів. Визволяючи разом з радянським народом Україну, югослави були переконані, що одночасно борються і за визволення своєї багатостраждальної батьківщини та всіх поневолених народів Європи.

І. М. Мельникова написала статтю «Організуюча роль Комуністичної партії Чехословаччини в революційно-визвольній боротьбі трудящих Закарпатської України (1921—1938 рр.)». В ній на основі архівних матеріалів Чехословаччини, Центрального державного історичного архіву УРСР, Державного архіву Закарпатської області висвітлюється революційна боротьба трудящих Закарпаття проти соціального і національного гноблення, за збереження своєї народності, культури, рідної мови, за возз'єднання з Україною і встановлення тісних взаємовідносин з народами СРСР. Керівну роль у цій боротьбі взяла на себе створена в 1921 р. Комуністична партія Чехословаччини, це переконливо показав автор.

Серед проблем, глибоко і всебічно розглянутих XXII з'їздом КПРС, важливе місце займають проблеми війни і миру, принципи політики мирного співіснування держав з різним соціальним ладом. В цьому зв'язку значний інтерес становить стаття Р. Г. Симоненка «Боротьба Країни Рад за мир з Польщею у другій половині 1919 р.». З кінця 1918 р. Радянський уряд неодноразово звертався до Польщі з пропозицією припинити війну. Автор доводить, що радянсько-польські переговори в Беловезжі і Мікашевичях — надзвичайно показові для характеристики послідовної боротьби Країни Рад за мир і дружбу між народами, з одного боку, і антинаціональних дій польської буржуазії, яка мріяла про загарбання на Сході, з другого. Переговори в другій половині 1919 р. не привели до мирного врегулювання. Однак радянська зовнішня політика досягла в результаті їх серйозних успіхів, зірвавши спільний виступ денікінської контрреволюції і панської Польщі, що сприяло успішному розгрому походу Антанти з півдня.

Стаття П. М. Қалениченка «Участь польських трудящих у боротьбі за перемогу Жовтневої революції на Україні (березень 1917 — квітень 1918 рр.)» присвячена недослідженому в радянській і польській історичній літературі питанню. На великому фактичному матеріалі, значна частина якого вперше вводиться в науковий обіг, в

⁸ Історичні зв'язки слов'янських народів. Збірник статей до V Міжнародного конгресу славистів, К., 1963.

статті показується участь поляків в революційній боротьбі в найважливіших промислових центрах України — Харкові, Києві, Катеринославі, Луганську, Одесі. Особливу увагу автор приділив висвітленню діяльності СДКПіЛ і ППС-лівіції, а також початкового періоду діяльності місцевих комісаріатів в польських справах — державних органів молодіжної Країни Рад, покликаних сприяти задоволенню матеріальних та культурних потреб евакуйованого польського населення.

Стаття І. І. Белякевича присвячується революційній діяльності петроградської групи СДКПіЛ в період підготовки Жовтневого збройного повстання (серпень — жовтень 1917 р.). Це питання теж ще не знайшло спеціального висвітлення в радянській і польській історіографії. Автор використав, головним чином, неопубліковані документи, що зберігаються в архівах Москви, Ленінграда і Варшави, російську більшовицьку та польську революційну і прогресивну пресу за 1917 р., а також спогади російських і польських учасників Великого Жовтня.

Використано ряд нових архівних джерел і маловідомих документів у статтях і повідомленнях: М. Ф. Лебовича «Солідарність трудящих слов'янських країн з Радянською Угорщиною в 1919 р.», П. С. Соханя «Російсько-болгарській революційній зв'язки в роки першої світової війни», І. М. Кулініча «З історії відносин народів Росії, України та Болгарії». О. А. Макаренко написав про рух трудящих слов'янських країн на підтримку та захист радянських республік (1921—1923 рр.), І. М. Гранчак — про історичні погляди чеського радикального демократа Й. Фріча. С. І. Сідельников присвятив своє повідомлення болгарській та радянській історіографії утворення першого Болгарського революційного Центрального Комітету.

На жаль, в збірнику «Історичні зв'язки слов'янських народів» немає статей про соціалістичні перетворення у зарубіжних слов'янських країнах і братерське співробітництво СРСР з цими країнами.

Слід згадати в позитивному плані, що, готуючись до V Міжнародного конгресу славистів, історики УРСР опублікували ряд своїх досліджень на сторінках «Українського історичного журналу». У № 5 за 1962 р. журнал вмістив підбірку з трьох статей «З історії дружніх зв'язків слов'янських народів», у № 1 за той самий рік П. М. Калениченко виступив з оглядовою статтею про вивчення історії Болгарії на Україні. В 1963 р. (№ 4) «Український історичний журнал» надрукував нову підбірку «До історії зв'язків слов'янських народів» (7 статей).

Отже, розглянуті наукові праці українських істориків дозволяють нам зробити висновок про певні успіхи в розробці ряду актуальних проблем історії Польщі, Болгарії, Чехословаччини. Історики Радянської України доклали багато зусиль у вивченні таких актуальних питань як національно-визвольні рухи слов'янських народів, солідарність цих народів в боротьбі проти соціального і національного гніту, головні етапи антифашистського руху Опору в слов'янських країнах в роки другої світової війни, бойова співдружність слов'янських народів в боротьбі проти німецько-фашистських загартників.

Однак доводиться визнати, що розглянуті праці ще не охоплюють ряду важливих проблем слов'янських народів, а історія Югославії на Україні майже не досліджується. Зовсім мало висвітлюється історія слов'янських країн в післявоєнні роки, коли ці країни стали на шлях соціалістичного розвитку. Свого докладного вивчення чекають такі важливі питання, як характер і особливості народно-демократичних революцій в слов'янських країнах, класова боротьба в роки становлення і зміцнення народної влади, найголовніші соціально-економічні та політичні перетворення, шляхи зміцнення робітничо-селянського союзу, відбудова і дальший розвиток народного господарства. Недостатньо висвітлюються процеси соціалістичної індустріалізації, виробничого кооперування селян, культурної революції. Майже зовсім не досліджені проблеми, пов'язані з політичним, економічним та культурним співробітництвом країн світової соціалістичної системи в умовах розгорнутого будівництва комунізму в СРСР і успішного будівництва соціалізму в країнах народної демократії; керівною і організуючою роллю комуністичних і робітничих партій в створенні матеріально-технічної бази соціалізму. Залишаються слабо дослідженими історія молодіжного, профспілкового руху в слов'янських країнах, питання миролюбної зовнішньої політики слов'янських країн. Є всі підстави сподіватись, що найближчим часом згадані, а також інші важливі питання будуть висвітлені в ґрунтовних монографічних дослідженнях і статтях.

І. Д. КУНДЮБА,
С. М. АНТОНЮК

Г. Г. МОРЕХИНА. РАБОЧИЙ КЛАСС — ФРОНТУ (Подвиг рабочего класса СССР в годы Великой Отечественной войны 1941—1945), М., Соцэґиз, 1962, с. 480)

А. КУМАНЕВ. СОВЕТСКИЕ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНИКИ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ, (1941—1945), М., Изд. Академии наук СССР, 1963, с. 324.

Ю. В. АРУТЮНЯН. СОВЕТСКОЕ КРЕСТЬЯНСТВО В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ, М., Изд. Академии наук СССР, 1963, с. 460

Велика Вітчизняна війна була суворою зревіркою політики і практичної діяльності Комуністичної партії Радянського оюзу в усіх галузях економіки, культури військової справи. Вона стала переконливим доказом сили і могутності радянського суспільного і державного ладу, зго переваг над капіталістичним ладом.

За післявоєнні роки і особливо після Х з'їзду партії радянська історична наха провела значну роботу по узагальненню і публікації наукових досліджень з торії Великої Вітчизняної війни. Проте облено ще далеко не все. Зокрема, досі мае жодної праці з узагальненням трудового подвигу радянського народу під час єї великої боротьби з фашизмом. Тому зликий науковий інтерес становить вихід світ рецензованих нових історичних доіджень Г. Г. Морехіної, Г. О. Куманьова та Ю. В. Арутюняна. Ці автори, взявн в основу матеріали центральних і місевих партійних та державних архівів, зроили значний крок у напрямку поглибленого вивчення історії трудового подвигу злянского народу в роки війни.

В роки Вітчизняної війни робітничий тас нашої країни вніс достойний вклад в ігальнонародну справу розгрому німецького фашизму і японського мілітаризму. Сая є цій важливій проблемі і присвячена онографія Г. Г. Морехіної. Автор поставла перед собою завдання показати насть робітничого класу в захисті Батьщини, зокрема його героїчну працю на дприємствах важкої індустрії і воєнної зомисловості, на транспорті і в будівництві.

В монографії показано складний процес зребудови промисловості на воєнний лад, накуацію і розміщення промислових підприємств у східних районах країни, вве-

дення їх у дію на нових місцях, забезпечення кадрами. В монографії висвітлено також питання перебудови партійної та масово-політичної роботи, організації соціалістичного змагання.

Г. Г. Морехіна починає висвітлення цієї складної і цікавої проблеми з розкриття тих докорінних змін, що їх внесла в життя всього радянського народу, зокрема в робітничий клас, перемога соціалізму в СРСР. Напередодні війни робітничий клас став провідною силою радянського суспільства і становив майже одну п'яту всього дорослого населення країни.

Центральними розділами є друга і третя частини монографії — «Суворі випробування» (1941—1942 рр.) та «На шляху до перемоги» (1943—1945 рр.), в яких на численних прикладах розкрито керівну й організаторську діяльність Комуністичної партії по мобілізації сил всього радянського народу, і зокрема робітничого класу, на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників.

Створення фонду оборони, організація винищувальних батальйонів і загонів народного ополчення, спеціальних військових формувань з робітників (Уральський танковий корпус, дивізії шахтарів Донбасу та багато інших), проведення воєнних трудових ударних вахт, сумісництво професій, рух тисячників, поява нових форм соціалістичного змагання і всенародний прояв новаторства на виробництві, партійні і комсомольські мобілізації, — ось далеко не повний перелік тих патріотичних починань славного робітничого класу, про які розповідає монографія. Героїзм робітничого класу, підкреслює автор, — це закономірне явище, це породження нової історичної епохи — епохи будівництва соціалізму і комунізму.

Проте слід сказати і про деякі недоліки монографії Г. Г. Морехіної. Без достатнього аналізу й документального підтвердження автор говорить про зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства, дружбу і братерське співробітництво народів нашої країни, особливо в період відбудови народного господарства у визволених від ворога районах; лише кілька фраз присвячує залізничному транспорту.

На 156 стор. вказується, що з України було свакуйовано 419 промислових підприємств союзно-республіканського підпорядкування, в той час як було вивезено лише 283 таких підприємства і 136 підприємств

промислової кооперації¹. Є неточності у прізвищах новаторів виробництва. Наприклад, на стор. 371 замість машиніста Георгія Казадаєва автор називає Казанцева, який був колишнім обхідником.

Не можна погодитися із твердженням, ніби «заходи Комуністичної партії і Радянського Уряду по відбудові народного господарства набули дальшого розвитку на січневому Пленумі ЦК ВКП(б) 1944 р. (стор. 350). Адже відомо, що цей Пленум ЦК партії не розглядав питань, зв'язаних з відродженням економіки визволених від німецько-фашистських загарбників районів.

Г. Г. Морехіна недостатньо використала праці інших дослідників, зокрема відомі широкій громадськості історичні праці Н. П. Ліпатова «Чорна металургія Уралу в роки Великої Вітчизняної війни», А. В. Митрофанової «Робітничий клас в перший період Великої Вітчизняної війни», які вийшли з друку в 1960 р. Однак відмічені недоліки не знижують загальної позитивної оцінки цієї корисної книги. Читачі одержали цікаве, добре документоване історичне дослідження.

Дослідження Г. О. Куманьова є першою і досить вдалою спробою радянської історіографії відтворити загальну картину трудової діяльності радянських залізничників в період, коли на долю нашого народу випали тяжкі випробування. Монографія розглядає роботу залізничного транспорту протягом усього періоду Великої Вітчизняної війни. Вона складається з чотирьох частин: «Радянські залізничники в перший період Великої Вітчизняної війни», «Боротьба радянських залізничників за піднесення роботи транспорту в роки корінного перелому Великої Вітчизняної війни», «Радянські залізничники в заключний період Великої Вітчизняної війни» та «Зміни в складі та підготовка кадрів на транспорті. Матеріально-побутове становище залізничників».

Монографія всебічно висвітлює патріотичне і трудове піднесення працівників залізничного транспорту на протязі всієї війни. Автор переконливо показав, як радянські залізничники під керівництвом Комуністичної партії зуміли швидко перебудувати роботу транспорту на военний лад, розкрив роль партійних, профспілкових і комсомольських організацій по мобілізації трудових зусиль радянських залізничників на вирішення найважливіших воєнно-господарських завдань, на конкретному матеріалі розглядає також питання про кількісні і якісні зміни складу кадрів залізничників. Основна увага в монографії Г. О. Куманьова приділена боротьбі трудівників найважливіших тилових і прифронтових магістралей Радянського Союзу за безперестанне забезпечення потреб фронту і тилу. Показано і ті великі труднощі, в яких працювали залізничники, зо-

крема в обстановці масових нальотів ворожої авіації, що за 1941—1944 рр. провела на залізничних об'єктах країни 19 863 нальоти, 11 326 з яких (56,9%) заподіяли руйнувань, а 3949 (19,8%) перервали рух поїздів. Але робота вузлів і станцій навіть після найжорстокіших бомбардувань ніколи не припинялась надовго.

В книзі з теплою розповідається про героїзм радянських залізничників в період великих битв під Москвою, Ленінградом, на Волзі, на Курській дузі, на полях України, Білорусії та Прибалтики, а також на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни. Самовіддана праця залізничників у ті роки відкрила нові джерела зростання виробничих можливостей транспорту — передові методи Луніна, Єрьоміна, Болоніна, Осипова, Казанцева, Коробкова, Катаєва та інших, приклад яких наслідували сотні і тисячі робітників країни.

Багато цікавих узагальнень зробив автор з питань відбудови залізничного транспорту звільнених районів СРСР. За роки війни було відбудовано 83 800 км головних магістральних колій (з них 31 900 км на території зарубіжних країн), 24 400 км станційних колій, 190 паровозних депо, 2734 великих мости, понад 719 тис. км ліній зв'язку.

Праця доводить, що чітка робота залізничного транспорту СРСР була одним з найважливіших факторів непорушного зв'язку тилу з фронтом і зміцнення системи воєнного господарства країни.

Та слід зазначити, що в праці Г. О. Куманьова є нерозв'язані проблеми. Так, питання відбудови залізничного транспорту в період війни автор приділяє дуже малу увагу, а варто було б виділити його окремо.

Загалом же книга Г. О. Куманьова «Радянські залізничники в роки Великої Вітчизняної війни» — цінне наукове дослідження.

В післявоєнний період радянські історики написали чимало праць з історії радянського селянства в роки Великої Вітчизняної війни. Однак ця важлива в нашій історичній науці проблема досі не висвітлювалась недостатньо і часто незадовільно. В багатьох працях поширювались неправильні, шаблонні концепції, що утвердились в період панування культу особи, ніби сільське господарство в роки війни розвивалося за законами розширеного відтворення.

Значною мірою цю прогалину нашої історичної літератури по висвітленню історії радянського селянства в період війни заповнює монографія Ю. В. Арутюняна. На відміну від інших істориків, які оперували окремими розрізненими фактами та прикладами, автор у своїй праці використовує узагальнюючі дані про стан сільського господарства окремих районів і всієї країни, що дає можливість показати вплив війни на сільськогосподарське ви-

¹ История Великой Отечественной войны, т. 2, М., стор. 147.

робництво та своєрідність становища радянського селянства в роки війни.

Монографія розкриває діяльність селянства в перебудові сільського господарства на военний лад, евакуації з прифронтових районів матеріальних ресурсів, участь у всенародному рухові допомоги фронту, відбудові сільського господарства в районах, які зазнали тимчасової окупації, вплив війни на становище селянства та ін. Правдиво висвітлює становище, яке склалося в сільському господарстві в роки війни показує недоліки в керівництві ним і організації соцзмагання, розкриває причини тяжкого стану сільського господарства. Показано в роботі певні зрушення в розвитку сільськогосподарського виробництва в 1944—1945 рр., коли в зв'язку з поліпшенням воєнно-стратегічного становища країни держава мала можливість виділити додаткові кошти для розвитку сільського господарства. За рахунок чого поліпшилось постачання запасними частинами, паливом і т. п.

В монографії висвітлено і труднощі, які переборювали трудівники села, результати їхньої трудової діяльності в роки війни, показані великі можливості колгоспнорадгоспної системи радянської держави в мобілізації продовольчих та сировинних ресурсів для постачання фронту.

Не всі проблеми, поставлені автором, знайшли в монографії вичерпне висвітлення. Схематично показано участь селянства у всенародному патріотичному русі за надання добровільної допомоги фронту. У книзі не згадується, що працівники сільського господарства, крім грошей, обліга-

цій, державних позик, цінностей вносили у фонд оборони багато продовольства. Недоліком монографії є неовне висвітлення процесу відбудови сільського господарства районів на території, яка була тимчасово окупована. Не показано, наприклад, як справдилися передбачення партії та уряду, що на Україні і в зернових районах Півдня при однакових матеріальних затратах можна зібрати значно більший врожай, ніж у східних районах. Це зумовило ревакуацію та посилення у визволені райони Півдня та на Україну значної кількості техніки, спеціалістів сільського господарства і механізаторів. Це пов'язано з тим, що автор не використав місцевих архівів і періодичних видань.

Одним з недоліків монографії є використання дуже великої кількості цифрових даних, зустрічаються друкарські помилки (стор. 35, 37, 42 та ін.).

Монографія Ю. В. Арутюняна — цінний вклад в історичну літературу, вона завдає удару невірним шаблонним концепціям про розвиток сільськогосподарського виробництва СРСР в роки Великої Вітчизняної війни і сприятиме більш глибокому вивченню малодосліджених питань цієї важливої в нашій історичній науці теми.

Написані в світлі рішень XX і XXII з'їздів КПРС, дані дослідження свідчать про творчий підхід авторів до вивчення важливих історико-партійних проблем періоду Великої Вітчизняної війни.

М. О. БУЦЬКО,
М. З. ДАНИЛЮК,
Ф. П. ОСТАПЕНКО

ПЕРЕПИСКА В. И. ЛЕНИНА И РУКОВОДИМЫХ ИМ ЗАГРАНИЧНЫХ ПАРТИЙНЫХ ОРГАНОВ С СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКИМИ ОРГАНИЗАЦИЯМИ УКРАИНЫ (1901—1905 гг.)

(Сборник документов и материалов).

Составители: М. И. Горбунова, Т. Н. Колишер, Р. А. Парфенов, Е. Д. Пухова, Т. Н. Степаненко. Редакционная коллегия: Н. Р. Доний, М. И. Горбунова, Н. В. Черненко, П. М. Шморгул. Политиздат Украины, К., 1964, 868 с.

Видавництво політичної літератури України видало вперше збірник документів і матеріалів листування В. І. Леніна і керованих ним закордонних партійних органів з соціал-демократичними організаціями України напередодні і на початку революції 1905 р., підготовлений працівниками Інституту історії партії ЦК КП України—філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і викладачами кафедри історії партії Київського політехнічного інституту. В збірник включено 751 лист, значна частина з них друкується вперше. Упорядники і редактори зібрали матеріали з оригіналів архівних документів, а також листи, опубліковані в Ленінських збірниках,

журналах «Пролетарская революция», «Красный архив» та інших виданнях, які стали бібліографічною рідкістю. Поряд з листами В. І. Леніна друкуються листи видатних діячів Комуністичної партії, в тому числі друга і дружини В. І. Леніна Н. К. Крупської, професіональних революціонерів-ленінців С. І. Гусева, Д. І. Ульянова, Ф. В. Ленгника, В. Д. Бонч-Бруевича, Р. С. Землячки та інших.

Збірник складається з двох розділів. В першому розділі вміщені листи В. І. Леніна соціал-демократичним організаціям України в роки підготовки і початку революції 1905 р., в другому — листування керованих В. І. Леніним закордонних партійних органів — редакцій «Искры», «Вперед», «Пролетарий» і закордонного відділу ЦК з соціал-демократичними організаціями України.

Різностороннє листування В. І. Леніна і його соратників велося з Київським, Одеським, Катеринославським, Миколаївським, Харківським комітетами РСДРП, а також з Луганською, Херсонською, Мелітопольською та іншими соціал-демократичними організаціями.

Документи розкривають роботу В. І. Леніна по створенню і зміцненню партійних

організацій України, його боротьбу проти «економістів», меншовиків. В них показана діяльність комітетів РСДРП по здійсненню лєнінської тактики в революції 1905 р., боротьба робітників і селян України проти царизму, проти соціального і національного гніту.

Привертають увагу листи періоду діяльності «Искры». В них розповідається про велику роботу В. І. Лєніна по керівництву агентами «Искры» на Україні, про боротьбу проти опортунізму «економістів», місницьких тенденцій групи «Южный рабочий» та інших нестійких іскрівців. В листах показана діяльність агентів «Искры», боротьба в Харківському, Одеському, Київському, Катеринославському та інших комітетах РСДРП за зміцнення позиції лєнінської «Искры», за торжество марксистсько-лєнінських організаційних, ідеологічних і тактичних принципів. Значна частина документів присвячена питанню транспортування і розповсюдження «Искры», а також організації редакції «Искры» перекладення і доставки книжки В. І. Лєніна «Що робити?» партійним організаціям.

У збірнику представлені матеріали про роль В. І. Лєніна в підготовці II з'їзду РСДРП, його листування з більшовиками про II з'їзд партії, боротьбу після з'їзду більшовиків за організаційні, ідеологічні і тактичні основи марксистсько-лєнінської партії проти дезорганізаторів — меншовиків. Тут же вміщені документи про підготовку до III з'їзду РСДРП. Ці листи мають велике значення і сьогодні не тільки для КПРС, а і для комуністичних партій інших країн в їх боротьбі проти опортунізму, догматизму і сектантства.

Матеріали збірника охоплюють широке коло питань. Одне з найважливіших з них є питання зміцнення союзу робітничого класу і селянства і організація робітників, селян, солдат і матросів на боротьбу проти царизму. Серед них є листи, які знайомлять з історією Одеської, Харківської,

Катеринославської, Миколаївської та інших партійних організацій України і про їх зв'язки з партійними організаціями Росії, Закавказзя, Прибалтики.

Широко представлені в збірнику діячі партійного підпілля, про яких в період культу особи Сталіна замовчували.

В збірнику дано примітки, покажчик імен, кличок, псевдонімів і конспіративних назв, що в значній мірі полегшує читачам, особливо дослідникам, роботу над тим чи іншим документом. Варто було також дати і список літератури, яка безпосередньо відноситься до досліджуваної проблеми.

Треба вказати на деякі недоліки, які є в збірнику. Відомо, що в умовах підпілля, частих провалів організацій, арештів революціонерів і перехоплення охранкою і поліцією партійної кореспонденції, не всі листи В. І. Лєніна збереглися, багато з них ще не знайдені. Слід було в збірнику дати список ще не знайдених листів і, зокрема, з України. Так, наприклад, в збірнику немає листа О. І. Виноградової, надісланого В. І. Лєніну з Одеси 18 лютого 1905 р. Відсутність покажчика географічного розміщення партійних організацій утруднює роботу над матеріалами.

Треба сказати, що примітки в кінці збірника і текстуальні (підрядкові) примітки мало чим різняться, деякі з них нечітко написані. В збірнику є описки. Так, прізвище учасниці Катеринославської і Олександрівської соціал-демократичних організацій Ф. Гуревич на стор. 671 написано Ф. Гурович, а на стор. 831 — Ф. Гуревич.

Вищезгадані недоліки ні в якій мірі не знижують цінності виданого збірника, який послужить справі більш глибокої розробки історії Комуністичної партії України, справи комуністичного виховання трудящих. Збірник знайде широкий відгук серед пропагандистів, агітаторів, істориків і широкого кола читачів.

С. К. МЕЛЬНИК,
Д. М. ШЕРБАКОВ

«3 ІСТОРИЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»,

Вид-во АН УРСР, К., вип. 6—7, 1962,
199 с.; вип. 8, 1963, 129 с.

Всебічне вивчення історії західноукраїнських земель, що порівняно недавно стали на шлях соціалістичного будівництва, має важливе наукове і політичне значення саме тепер, коли активна фальсифікація минулого українського народу і його історичних перемог в боротьбі за комунізм стала складовою частиною ідеологічних диверсій імперіалістичної реакції. Проти цієї фальсифікації і спрямовані два збірники наукових статей, видані львівським Інститутом суспільних наук під назвою «3 історії Української РСР». Це, по суті, продовження серії збірників «3 історії західноукраїнських земель», п'ять випусків яких

видано в 1957—1960 рр.¹ Разом з тим збірники «3 історії Української РСР» відрізняються від попередніх випусків, по-перше, розширенням географічних рамок дослідження, по-друге, яскраво вираженим наближенням тематики до завдань сучасності, висвітленням процесів соціалістичного будівництва, зокрема, в західних областях УРСР.

Та було б неправильно визначати актуальність тієї чи іншої статті її хронологічними рамками. В цьому переконує дослідження Я. Д. Ісаєвича про адміністративно-правовий устрій Дрогобича в добу феодалізму (вип. 6—7). Хоч у статті розглядається тільки адміністративно-право-

¹ Я. С. Мельничук, С. М. Злупко. Видання з історії західноукраїнських земель, «Український історичний журнал», 1961, № 4.

вий устрій м. Дрогобича в далеку від нас епоху, однак її автор, використавши багатий архівний матеріал, зробив на основі цієї часткової проблеми узагальнюючі висновки, які спростовують неправильні твердження буржуазних концепцій про те, нібито в середньовічних містах України право було копією німецького магдебурзького права. Не відкидаючи факту сусідніх впливів, автор переконливо доводить, що «магдебурзьке право» українських міст — це не німецьке, а «українське муніципальне право, що виникло шляхом злиття і переплетення українського звичаєвого права з видозміненими і пристосованими до місцевих умов елементами різних інших правових систем, в тому числі німецького магдебурзького права» (стор. 19).

Хоч Г. Я. Сергієнко присвятив своє дослідження «Походи українських козаків проти Кримського ханства в кінці XVII ст.» (вип. 6—7) надзвичайно важливому періодові історії українського народу і використав для його висвітлення значну кількість першоджерел, але йому не вдалося з'ясувати походи козаків під проводом С. Палія проти Кримського ханства з позиції широкої історичної перспективи. Факти викладені в такій формі, що може скласти враження, ніби С. Палій виводив козаків у кровопролитні бої не в інтересах українського народу, а за 700 чи 1000 ефимків, які після успішних операцій проти татар дарував йому імператор Петро I. Тим часом, як справедливо зазначається в статті, про С. Палія український народ створив чимало пісень, дум і легенд. Очевидно, С. Палій воював за інтереси українського народу, і це треба було обґрунтувати науково.

У другій половині XVIII ст. проти феодалної експлуатації боролися галицькі опришки, про що і говориться в статті В. В. Грабовецького (вип. 6—7). Однією з найцінніших рис його дослідження є висновок, що галицькі опришки разом із східноукраїнськими козаками вели спільну боротьбу проти соціального гніту і національного поневолення, а також наукове обґрунтування того, що в числі опришків були поляки, угорці, молдавани (стор. 40—41). Матеріал В. В. Грабовецького розширює відомості про опришківський рух у Галичині.

У статті Є. А. Яцкевича «З історії торговельних зв'язків Східної Галичини в першій половині XIX ст.» (вип. 6—7) наводяться численні дані про торговельні стосунки Галичини з Східною і Західною Європою. Автор розглядає зовнішню торгівлю Галичини тільки на прикладі окремих товарів, і це зменшує наукову цінність статті. Але і наведені автором факти дають можливість спростувати твердження буржуазних істориків і економістів про вняткову натуральний характер господарства Галичини до 1848 р.

Деякі моменти історії західноукраїнських земель у період капіталізму досліджують-

ся в статтях М. М. Кравця, Г. І. Ковальчака, Ю. Ю. Сливки, П. Я. Сироїда, Я. Р. Дашкевича. Так, дві статті М. М. Кравця присвячені висвітленню селянського руху в Галичині другої половини XIX ст. Як справедливо зазначає автор, селянський рух цього періоду не був досі об'єктом спеціального аналізу в марксистській історіографії. І з цього погляду вже одна постановка питання заслуговує схвалення. М. М. Кравець зібрав значний фактичний матеріал, опрацював велику кількість архівних джерел і описав чимало селянських виступів у Галичині другої половини XIX ст. Обидві статті про селянський рух значно виграли б, якби їх автор розкрив класову структуру галицького села другої половини XIX ст. і на цій основі чітко визначив головні напрями та етапи селянської боротьби, характер і структуру селянських вимог. Автор правильно підкреслив позитивну роль радикальної партії в розгортанні боротьби селянства, але нічого не сказав про співвідношення аграрної програми радикалів і селянських вимог на різних етапах руху, хоч про це вже були опубліковані праці. Нарешті, не можна погодитися з тим, нібито боротьба селян у 90-х роках XIX ст. зводилась «головним чином до захоплення церковних земель, проведення через них громадських доріг і потрав» (вип. 8, стор. 26).

Колоніальна політика Австро-Угорщини щодо Галичини кінця XIX — початку XX ст. висвітлюється в статті П. Я. Сироїда про податкову політику буржуазно-поміщицького уряду (вип. 6—7). Стаття насичена матеріалом про те, як шляхом класового оподаткування поміщики і буржуазія «законно» грабували бідне українське населення, поглиблюючи колоніальну відсталість Галичини в системі Австро-Угорщини.

Економічне становище західноукраїнських земель в епоху загальної кризи капіталізму розглядає Г. І. Ковальчак в статті «Становище фабрично-заводської промисловості Східної Галичини в 20—30-х роках XX ст.» (вип. 8). Ця праця насичена багатьма цікавими даними і дає можливість уявити занепад фабричної промисловості Галичини в умовах панування буржуазно-поміщицької Польщі. Стаття Г. І. Ковальчака значно виграє б, якби в ній розгляд галузей промисловості подався не в порядку їх тогочасного становища, а визначався за тією роллю, яку вони відігравали в економічних відносинах країни та її населення. Відсутність зведених таблиць утруднює розуміння структури промислового виробництва того часу, а ряд дрібних фактів нерідко перешкоджає розкриттю причин і наслідків промислового занепаду Галичини в 20—30-х роках XX ст.

Розглядають революційного руху в Західній Україні в 20—30-х роках XX ст. присвячені статті М. М. Кравця і Ю. Ю. Сливки і Я. Р. Дашкевича. Так, у статті

М. М. Кравця і Ю. Ю. Сливки «З історії Комуністичної партії Західної України (1929 — перша половина 1932 рр.)» (вип. 8) аналізуються деякі моменти історії КПЗУ в зазначений період, зокрема її політична діяльність, мобілізація робітників і селян на боротьбу з капіталом. На жаль, з статті не можна зрозуміти економічну програму КПЗУ, її стосунки з КП(б)У.

Велика праця Я. Р. Дашкевича присвячена характеристиці видавничої справи КПЗУ. Стаття свідчить, що її автор провів велику і копітку роботу по виявленню тих книг, брошур, газет і листівок, які видавала КПЗУ. Позитивним є те, що Я. Р. Дашкевич не обмежився фіксацією того чи іншого документу з історії революційної боротьби, а дав кожному з них свою оцінку. Стаття носить дослідницький характер і є цінним матеріалом про розвиток революційної діяльності КПЗУ. Правда, її автор часто перебуває в полоні старих оцінок діяльності КПЗУ (див. вип. 6—7, стор. 103), не подає систематичного покажчика видань КПЗУ тощо. Однак у цілому стаття Я. Р. Дашкевича дуже корисна.

Звільнившись від іноземного поневолення, західноукраїнські трудящі маси з допомогою всіх народів великого Радянського Союзу приступили до побудови основ соціалізму, що знайшло своє відображення насамперед в індустріалізації краю. В статті Г. І. Ковальчака «Відбудова і дальший розвиток промисловості західних областей України в 1944—1956 рр.» наводяться факти варварського знищення західноукраїнської промисловості в період фашистської окупації, розкриваються труднощі відбудовного періоду і причини швидкого розвитку промислового виробництва в 1944—1950 рр. За роки першої післявоєнної п'ятирічки західноукраїнська промисловість значно зросла. Її валова продукція в 1950 р. становила 488% до 1945 р. (вип. 6—7, стор. 150). Ці та інші дані — яскраве свідчення позитивних результатів возз'єднання Західної України з УРСР, підтвердження переваг соціалізму над капіталізмом.

В статті Г. І. Ковальчака вимагає уточнення послідовність характеристики окремих галузей промисловості, а також потрібна більша чіткість у визначенні економічного значення деяких галузей промислового виробництва.

Дослідження Д. Д. Низового присвячені відбудові і розвитку нафтової промисловості в Станіславській (нині Івано-Франківській) області (вип. 6—7), а також виробничій співдружності нафтовиків України і Азербайджану (вип. 8). Ці праці написані під кутом зору благородного значення тих виробничих зв'язків, які існують між різними народами нашої країни. Д. Д. Низовий показав, як завдяки допомозі різних народів нашої багатонаціональної країни почала розвиватися нафто-

ва промисловість Прикарпаття. Разом з тим у статті наводиться багато фактів, які показують, що українські нафтовики вже на першому етапі після визволення від фашистської окупації були не просто учнями азербайджанців, а й самі нерідко виступали в ролі вчителів, вносили свій гідний вклад у прискорення розвитку техніки нафтовидобутку і технічного прогресу в промисловості СРСР.

Про боротьбу трудящих за виконання завдань семирічки говориться в статті Р. О. Батога «Боротьба трудящих Львова за виконання завдань семирічки (1959—1961 рр.)» (вип. 8).

У двох збірниках вміщено лише одну статтю з історії сільського господарства. Це праця М. Т. Куца — «Деякі питання розвитку сільського господарства на Україні в 1935—1947 рр.» (вип. 6—7). Вже одна назва свідчить про актуальність теми. М. Т. Куц широко використовує факти для підтвердження своїх висновків, та, на жаль, не завжди критично ставиться до окремих фактів, а це зменшує переконливість тверджень дослідника. Крім того, дуже важливий період в історії нашої країни — часи панування культу особи — дещо спрощено, подекуди трапляються суперечності. Так, наприклад, не обгрунтоване твердження, чому Українська РСР однією з перших завершила процес колективізації, вимагають уточнення порівняльні дані про сільськогосподарське виробництво на Україні і США. Нарешті, при аналізі розвитку сільського господарства автор часто обмежується кількісною характеристикою, упираючись на якісні показники, тоді як саме останні й демонструють зростання тієї чи іншої галузі сільського господарства, про що завжди радив пам'ятати В. І. Ленін.

У вип. 8 вміщено статтю Ф. І. Стебля «Розвиток вищої освіти в західних областях УРСР в 1944—1960 рр.». Врахувавши результати досліджень з цього питання, Ф. І. Стеблій використав численні матеріали про розвиток вищої освіти в західних районах України. Групування даних, їх подача і різноманітність відкривають перед читачем широку картину тих яскравих змін, що сталися в системі вищої освіти за роки Радянської влади, та роль західноукраїнських вузів у вихованні кадрів для народного господарства і культури.

Оцінюючи рецензовані збірники, треба підкреслити, що більшість статей висвітлює зовсім нові сторінки історії України, а всі статті написані на основі вивчення першоджерел і тим самим вводять у науковий обіг чимало досі не відомих фактів. На жаль, не завжди аналіз цих фактів дається на фоні широких історичних подій і кардинальних суспільних проблем досліджуваного періоду. Іноді в нагромадженні фактів губляться зроблені висновки або факти підмінюються їх, і тоді глибокий аналіз перетворюється у непоправну описовість. Щоправда, таких місць

мало, але вони є. Крім того, в цих збірниках, як і в попередніх, мало досліджень з історії національно-визвольного руху і суспільної думки. Тим часом саме ці питання взяті на озброєння буржуазною історіографією з метою проведення антикомуністичної кампанії. На критику реакційних концепцій варто більше звернути уваги. Дуже добре, що в останньому збірнику до

статей подається резюме російською мовою. Варто його доповнити резюме англійською мовою. Це дасть змогу залучити ширше коло читачів до цих збірників, тим більше, що в них висвітлюються найважливіші питання, які охоплюють українську історію від давнини і до сучасності.

С. М. ЗЛУПКО

*DOCUMENTS DE DROIT PUBLIC
RELATIFS A LA RUSSIE MEDIEVALE.*

Par Marc Szeftel Sous la direction initiale de Alexandre Eck. Editions de la librairie encyclopedique. Bruxelles. 1963, 304 p.

**ДОКУМЕНТИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА,
ЩО СТОСУЮТЬСЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ
РОСІЇ.**

Упорядник-перекладач Марк Шефтель. Під початковим керівництвом Олександра Екка. Видання енциклопедичної книгарні. Брюссель, 1963, 304 с.

Серед видань, надісланих з-за кордону до редакції «Українського історичного журналу», привертає увагу рецензована книга, оскільки в Києві науковці інститутів історії та археології АН УРСР активно розробляють проблеми з історії Київської Русі. Контакти між істориками різних напрямів, взаємне обговорення відповідних праць безумовно сприяють досягненню історичної істини.

Велике значення має ознайомлення читачів, що користуються французькою мовою, з уміщеними в даному збірнику текстами цінних древньоруських документів, таких як «Руська Правда» (в двох редакціях), «Псковська судна грамота», статuti князів Володимира Святославича, Ярослава Володимировича, Всеволода Мстиславича, Святослава Ольговича, Ростислава Мстиславича. Досі французькою мовою були опубліковані тільки окремі уривки та витяги з цих пам'яток. Рецензована публікація супроводжується розгорнутими коментарями, які містять певні корисні для читача відомості. Інтерес викликає і термінологічний словник, в якому сучасною французькою мовою тлумачиться ряд давньоруських термінів. Шкода, що цей словник зроблено лише до першої частини публікації («Руська Правда», «Псковська судна грамота»).

Але відзначаючи позитивні риси книги, вважаємо своїм обов'язком сконцентрувати основну увагу на тих недоліках і хибах, які, на наш погляд, виявились як у самих текстах, так і в допоміжному апараті: вступі, коментарях, словнику, бібліографії.

Упорядники користуються терміном «середньовічна Росія». Проте документи, про які йде мова, стосуються часів стародавньої Русі, тобто періоду, спільного в історії трьох східнослов'янських народів (російського, українського й білоруського) і до якого, отже, термін «Росія» непричетний.

У книзі виділяється так звана «київсько-новгородська цивілізація», яка всім ходом викладу протиставляється «московсько-суздальській». Насамперед, викликає заперечення штучний поділ закономірного історичного розвитку стародавньої Русі на статичні цивілізації і, тим більше, їх взаємне протиставлення. Упорядник безпідставно об'єднує в межах однієї «цивілізації» два якісно відмінні періоди: IX—XIII ст. — спільний період в історії східного слов'янства і XIII—XV ст. — час формування трьох братніх народів — російського, українського і білоруського, коли головним об'єднуючим центром, довкола якого йшла консолідація російського народу, виступала Москва. Відриваючи Новгород і Псков від інших російських земель, М. Шефтель позбавляє себе можливості визначити правильну перспективу історичного розвитку.

Розгляд історії людства за цивілізаціями веде і до невірного концентрування уваги виключно на питаннях історії культури. Внаслідок цього остання відривається від розвитку економіки та політики. Зрозуміло, що документи давньоруського права відображають не лише певний етап культурного розвитку, але, насамперед, явища економіки, торгівлі, політики. В коментарях до документів не підкреслено, що політична діяльність і розвиток культури обумовлюються рівнем розвитку виробництва, економічними умовами тогочасного життя. Про це переконливо свідчить сам зміст публікованих історичних пам'яток.

Упорядник нечітко пише: «Перевага міських інституцій є однією з найважливіших рис цієї цивілізації» (за його термінологією «київсько-новгородської» — М. Б., Л. 4.); міський її характер був набагато виразніший у Новгородській Росії, ніж у Київській» (стор. 5). І тут теорія «цивілізації» не виправдала себе. Треба думати, що в цьому знаходить свій вияв застаріла і давно спростована теорія «промислової, міської Русі IX—XII ст.». Причиною цього було нерозуміння діалектики давньоруського слова «город». В епоху Київської Русі цей термін означав «укріплене поселення», «замок». Отже, величезна кількість давньоруських «городів», або «градів», аж ніяк не свідчить про широкий розвиток міського життя. Київська Русь була такою ж феодальною, як і інші європейські країни того часу. Основу її економіки становило сільське господарство, а розвиток суспільного життя визначало панування села (у вигляді замка сеньйора) над мі-

стом, а не навпаки. Що ж до Новгороду і Пскова, то їх місце в загальній системі давньоруського економічного життя було особливим і нагадувало становище італійських міст XIII—XV ст. або північнонімецьких міст, що входили до складу Ганзейського союзу. Це були своєрідні торговельні держави, спосіб існування яких обумовлювався вигідним розташуванням на перехресті важливих комерційних шляхів, зв'язаних з Прибалтикою. Розвиток цих міст на загальному феодальному тлі Русі X—XV ст. аж ніяк не може змінити нашої уяви щодо природи давньоруського феодалізму, як не може факт існування Ганзи підважити основи аналогічного ладу в Німеччині в добу розвинутого середньовіччя.

Оцінюючи «Псковську судну грамоту», упорядник абсолютизує свободи в древньому Пскові, навіть не згадує, що в суспільстві з антагоністичними класами свобода завжди має відносний характер. Так було і в стародавньому Пскові. Про так зване «народоправство» в Новгороді і Пскові писали чимало (М. Костомаров та ін.), але фактично славетне віче в цих торговельних республіках було органом не демократичної, а олігархічної влади — влади невеликої купки міського патриціату.

Упорядник солідаризується з Н. Л. Дювернуа, який зазначав, що сила закону в Пскові була зовсім іншою, ніж у Москві, і підкреслював, що у Пскові віра в закон була міцнішою, ніж будь-де і будь-коли. Це твердження не витримує критики. В будь-якій державі створюються такі закони, які відповідають умовам конкретного історичного періоду і які покликані забезпечити інтереси певних суспільних верств. Власті завжди дуже ретельно стежать за виконанням цих законів, і древній Псков не становив будь-якого винятку.

На нашу думку, недоліки загального характеру в рецензованій праці значною мірою пояснюються тим, що поза увагою упорядника залишилась присвячена публікованим документам велика радянська література, яка, до речі, в своїй більшості не відзначена в бібліографії, доданий до публікацій. Можна було б не дивуватися тому, що упорядником опущена величезна кількість спеціальних статей. Але в списку, присвяченому, скажімо, «Руській Правді», відсутні ґрунтовні праці: «Киевская Русь» Б. Д. Грекова, «Общественно-политический строй и право Киевского государства», «Русская Правда» С. В. Юшкова, «Исследование о Русской Правде» М. М. Тихомирова та інші, в яких викладаються важливі методологічні положення щодо видатної історичної пам'ятки.

Велику роботу довелося виконати в зв'язку з перекладом текстів. «Руська Правда» подається у двох редакціях: короткій та поширеній. Але слід було принаймні згадати, що деякі дослідники виділяють ще третю редакцію — скорочену

(див. т. I «Памятников русского права» за редакцією С. Юшкова, М., 1952). У рецензованому виданні наводиться 110 статей поширеної редакції «Руської Правди», замість 121, які дають радянські видання. Внаслідок цього нумерація статей часом не збігається з загальноприйнятою.

Значні труднощі довелося подолати при перекладі на французьку мову специфічних термінів давньоруського права. Адже перекладаючи історичні терміни, слід враховувати аналогічні, адекватні явища в минулому різних народів, уникати звичайної кальки, буквализму. Загалом перекладач справився з своїм завданням, здебільшого підібравши більш-менш вдалі відповідники. Але трапляється чимало неточних і просто невірних перекладів термінів. Обмежимося кількома прикладами. «Рядович» (упорядник чомусь дає перевагу рідкісній формі «рядовник») перекладено як *esclave* («раб»). Тимчасом цим терміном визначали феодально залежного селянина, що потрапив у таке становище за договором (рядом). Термін «огнищанин» тлумачиться як *familier du prince* («близький родич князя»), тоді як насправді йдеться про особу, якій довірено певні адміністративно-господарські функції в межах певної території. До речі, близький за змістом термін «огнищний тиун» перекладено автором вірно. Викликає сумнів і переклад визначення «боярський» (*notable*). Тут варто було використати французький термін *boyard*. Неправильно перекладено слово «ремесвенник» (ремісник) — «ремісничий раб». Насправді даний давньоруський термін визначає людину, що володіє певним ремеслом, незалежно від її соціального і правового становища. Невдало відтворено слово «государь» — *patron*. У французькій мові є досить точний еквівалент — *sire*. Невірно витлумачені також «сени» — «двір князя» (насправді це слово тоді мало два значення: ганок та будинок). «оброк» (*delai*), тобто додатковий строк, затримка тощо, справжнє значення цього слова: визначення, призначення, визначена або призначена платня, податок, обов'язок, повинність, здобич.

От деякі неточно перекладені терміни: «бой» подається як *vois de fait* — «насилницькі дії», неврахованим залишилось більш точне визначення *reignée* («побиття», «бійка»), словом «сержант» (молодший командир, начальник) розпливчато визначають і «пристава», і «ябетника».

Багато з давньоруських термінів і досі викликають різні міркування щодо змісту. В такому випадку перекладач мав пропонувати відповідно кілька варіантів. Однак часто-густо він обмежується одним, до того ж не завжди пайкращим. Так, визначаючи термін «ябетник» (щодо якого існують різні думки), перекладач обирає запропоноване П. Мрочком-Дроздовським значення — «молодший військовий начальник». Тимчасом ця точка зору не знайшла широкого визнання в літературі, де пере-

важає погляд на «ябетника» як на чиновника.

Наведені приклади свідчать, що роботу щодо визначення французькою мовою точних еквівалентів для давньоруської соціально-економічної та юридичної термінології ще не можна вважати закінченою.

Хочеться сподіватися, що після рецензо-

ваного видання з'являться нові, більш досконалі, позбавлені недоліків публікації французькою мовою, присвячені історичним пам'яткам стародавньої Русі.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ,
Л. В. ЧИВЕЦЬ

E. HORNOWA. STOSUNKI EKONOMICZNO-SPOLECZNE W MIASTACH ZIEMI HALICKIEJ W LATACH 1509—1648. ZESZYTY NAUKOWE WYŻSZEJ SZKOŁY PEDAGOGICZNEJ W OPOLU.

Seria 13, Studia i rozprawy, № 4. 1963, 386 s.

ГОРНОВА Є. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ В МІСТАХ ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ У 1590—1648 рр. «ЗЕШИТИ НАУКОВЕ ВИЖШЕЙ ШКОЛИ ПЕДАГОГІЧНЕЙ В ОПОЛЮ», Серія Б. Студія і розправи, № 4, Ополь, 1963, 386 с.

За останні роки в нашій країні появилось кілька робіт з історії українського феодального міста, зокрема, дослідження Я. Ісаєвича, О. Компан, В. Отамановського та інших. Недавно література з цього питання потовпилася ще однією цікавою монографією польського історика Єлисавети Горюхової про міста Галицької землі в кінці XVI — першій половині XVII ст. Об'єктом дослідження є 79 тогочасних міст і містечок теперішньої Івано-Франківської та південної частини Тернопільської областей. Основна частина матеріалів для написання роботи почерпнута з архівів міста Львова, а також архівів Польської Народної Республіки (Варшава, Краків, Вроцлав). Можна без перебільшення сказати, що автор використав майже всі доступні джерела.

Праця починається визначенням актуальності теми для вивчення розвитку феодального міста та короткою науковою характеристикою джерел і літератури.

Далі подано загальну характеристику Галицької землі та висвітлено досі мало досліджене питання про вплив татарських набігів того часу на становище міст, зокрема релігійних міст як оборонних фортець.

Галицька земля складалась тоді з трьох повітів: Галицького, Коломийського і Тереховельського. З загальної кількості 9 міст та містечок 59 належали магнатам та шляхті, 17 — королю, 2 — церкві. Автор підкреслює, що протягом досліджуваного періоду дедалі більше міст осереджується в руках магнатів Потоцьких, які на середину XVII ст. володіли 7 містами й містечками.

В наступних розділах досліджено процес виникнення та заселення міст, а також зроблено їх соціально-економічну характеристику. Населення в основному замалося землеробством. В великих містах Галич, Коломия, Тереховля, Снятин, Ротин, Тернопіль та ін.) важливу роль віграло ремесло й торгівля. В містах

Галицької землі працювали ремісники 45 професій. Найбільше було ремісників харчового, будівельно-керамічного, шкіряного, деревообробного промислів. Однак були і рідкісні на той час професії аптекарів, музикантів. Цехи у містах були фаховими, а також і такі, що об'єднували ремісників різних спеціальностей.

Зробивши аналіз цехових статутів, дослідник приходить до висновку, що в містах Галицької землі не існувало великих обмежень для українського населення, як це мало місце у Львові та інших містах Львівської землі. Тут був легшим перехід челядника на становище майстра.

Багато місця в монографії відведено розвитку видобутку солі та солеварінню. На основі підрахунків автор установив, що на королівських жупах протягом року вироблялось 6700 бочок або колод солі, що на солеварнях поряд з найманою працею широко використовувалась праця кріпаків.

П'ятий розділ праці присвячений вивченню торгівлі в містах. По цій території проходили важливі сухопутні шляхи — «Волоський» та «Теребовельський», що починались у Львові й вели в Волощину, Молдавію і на Поділля, а також водні — по Дністру, Золотій Липі. Прикордонне становище Галицької землі визначало те, що тут поряд з внутрішньою досить широкою була зовнішня торгівля. Сюди привозили товари з Близького Сходу, Балканських країн, Угорщини, туди ж вивозились місцеві та транзитні товари. Значна частина зовнішньої торгівлі була у руках місцевих купців. Найбільші міста: Коломия, Тереховля, Тернопіль та Галич мали право складу. Значна частина міст Галицької землі мала від одного до чотирьох річних ярмарків та один або два торгових дні на тиждень.

Однак більшість населення міст займалася сільською господарством. Про це йдеться в наступному розділі, з якого дізнаємося, що поряд з зерновим господарством значне місце належало городництву, тваринництву, бджільництву та рибному господарству.

Суспільний устрій частини міст (26) визначався нормами Магдебурзького права. Інші, очевидно, управлялись на основі руського та польського права. На основі конкретних фактів автор характеризує міський устрій, становище міського населення та його повинності.

У восьмому розділі автор встановлює, що найчисленнішою національністю в містах Галицької землі були українці. Крім них, тут проживали поляки, євреї, вірмени,

волохи, зустрічалися також угорці, греки, караїми та цигани.

Автор дуже обережно і скрупульозно підходить до вивчення національних та релігійних стосунків, за основу визначення яких бере соціальне становище представників окремих національностей. Тут автор цілком вірно керується принципом розподілу міського населення на три групи: патриціат, поспільство та плебс, даний Фрідріхом Енгельсом у роботі «Селянська війна в Німеччині». Дослідник зумів показати особливе місце окремих національностей в економічному та суспільному житті. Однак, на нашу думку, національна політика польських магнатів та національні взаємовідносини могли б бути визначені більш чітко.

Найцікавішим є останній розділ, присвячений соціальним рухам. На основі багатого фактичного матеріалу автор характеризує різні форми класової боротьби в містах, багато уваги приділяє збройним виступам міщан проти феодалного гніту, наголошує на тому, що міські низи виступали як проти старост поляків-католиків Потоцьких, Пшерембських, так і проти православних магнатів Олександра та Юрія Балабанів. Відзначається й те, що в міських виступах проявилась класова солідарність населення української, польської та інших національностей. Цікавим епізодом є виступ міщан Теревовлі в 1611—1612 рр. під час інтервенції польських магнатів у Російську державу. Коли в 1611 р. до Теревовлі дійшла вістка про взяття польськими військами Смоленська і польська шляхта та багаті міщани вирішили це урочисто відзначити, українське населення на чолі з братами Микитичами зірвало торжества. Змальовано також багато інших дуже цікавих і невідомих досі історичній науці подій з опришківських рухів, спільних селянсько-міщанських виступів тощо.

Додатки (перелік міст та містечок, куди внесено дати їх виникнення, відомості про власників, поклики та джерела, перелік осель, які втратили в першій половині XVII ст. значення і устрій міста, перелік наявності млинів у містах і містечках Галицької землі) збагачують працю, полегшують користування нею.

Підсумовуючи роботу дослідника, можна цілком солідаризуватися з його глибоко аргументованим великим джерельним матеріалом-висновками про те, що міста Галицької землі, розташовані на пограниччі з володіннями Османської імперії, були постійно під загрозою турецько-татарських

нападів. Це надавало містам як оселям не тільки функції ремісничо-торгових осередків, але й оборонних фортець. Характерною рисою міст того часу є їх економічна слабкість та повільні темпи розвитку. Значне місце в економічному житті міст займало сільське господарство. На основі підрахунків дається таке приблизне співвідношення груп міського населення за його занятістю: в сільському господарстві близько 50%, в ремеслі — 28%, в торгівлі — 10%, інших заняттях — 12%. Цікавими є встановлені безпосередньо і посередньо відомості про кількість населення міст, його заняття та національний склад. Враховуючи строкатість складу населення за національною та релігійною ознакою, автор робить цілком переконливий висновок про те, що в таких умовах соціальна боротьба тісно переплітається з національними та релігійними виступами.

Хочеться зробити деякі зауваження. Важко погодитися з кваліфікацією автором народно-визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. лише як «повстання під керівництвом Богдана Хмельницького» (стор. 133, 135). Відомо, що ця подія мала значно більше значення, ніж повстання. Автор говорить, що загін Гната Височана, який в 1621 р. вчинив опір татарам, склався з «гуралів». Але ж це специфічна назва польського гірського населення. Тут може йти мова про гуцулів.

Дослідник вживає термін «Україна» лише стосовно Наддніпрянщини (стор. 159). Помилково Северина Наливайка названо Семеном (стор. 5). Чомусь автор дуже захопився, правда, дуже цікавим, «документом на пергамені» — статутом кушнірського цеху в Галичі з 1585 р. і досить детально характеризує його аж тричі (стор. 9, 59, 69). Цінними додатками до праці могли б бути бібліографія теми та іменний і географічний покажчик, словник спеціальних термінів. Але їх у роботі немає.

Висловлені окремі зауваження та побажання не міняють високої оцінки дослідження в цілому. Рецензована праця є фактично першим глибоким та комплексним дослідженням такої великої кількості міст і містечок на західноукраїнських землях і є значним вкладом у вивчення історії України доби феодалізму. Не можна не вказати на її велике значення для написання багатьох нарисів з історії міст і сіл, розташованих на території Івано-Франківської та Тернопільської областей. Доцільно було б видати цю книгу в перекладі і на українську мову.

Я. С. МЕЛЬНИЧУК

ДО 20-РІЧЧЯ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

15 жовтня 1964 р. в Києві відбулася наукова сесія, присвячена 20-річчю визволення України від фашистських загарбників, яку скликали Інститут історії партії ЦК КП України, Секція суспільних наук Академії наук УРСР, Вища партійна школа при ЦК КП України. Політичне управління Київського військового округу та товариство «Знання». В актовому залі Вищої партійної школи при ЦК КП України зібралися вчені, викладачі вузів, партійні традиціоністи, учасники Великої Вітчизняної війни, колишні партизани і підпільники, гості з Москви, Ленінграда, Білорусії, Молдавії.

Вступним словом сесію відкрив секретар ЦК КП України А. Д. Скаба. З доповіддю «Успіхи комуністичного будівництва на Україні у післявоєнні роки» виступив директор Інституту історії партії ЦК КП України професор І. Д. Назаренко, який розповів про ліквідацію в республіці тяжких спустошень війни, про дальший розвиток народного господарства та культури Української РСР.

Перший заступник командуючого Київським військовим округом генерал-полковник В. Ф. Чиж доповідав про найважливіші операції Радянської Армії по визволенню України від фашистських загарбників, відзначивши масовий героїзм воїнів Радянської Армії, талановитих воєначальників і полководців — офіцерів, генералів, адміралів, маршалів Радянського Союзу.

Колішній командир прославленого партизанського з'єднання двічі Герой Радянського Союзу О. Ф. Федоров у своїй доповіді «Народна боротьба на окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни» розкрив значення великого вкладу в розгром ворога партизанських загонів, підпільних партійних організацій, диверсійних груп, які діяли на тимчасово окупованій території.

Учасники сесії заслухали ряд цікавих повідомлень. Про боротьбу комсомолу і молоді України за визволення республіки розповів перший секретар ЦК ЛКСМУ Ю. П. Сльченко. Про нові дані з історії партійного підпілля на Україні повідомив завідувачий сектором публікації Інституту історії партії ЦК КП України професор Г. М. Мултих, зокрема — про виявлення тисяч активних учасників партизанської і підпільної боротьби, багатьох партизанських загонів, підпільних партійних і комсомольських організацій. Доктор історичних наук, один з керівників партизанського руху Герой Радянського Союзу В. І. Клоков повідомив про участь представників українського народу в антифашистській боротьбі трудящих інших країн. «Проти буржуазної фальсифікації історії українського народу періоду Великої Вітчизняної війни» — такою була тема повідомлення кандидата історичних наук В. С. Коваля.

К. Ф. МИЩЕНКО

КООРДИНАЦІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА В ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ НАРОДНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

27—29 жовтня 1964 р. в Інституті історії АН УРСР відбулася сесія Наукової координаційної ради з проблем «Історія соціалістичного будівництва в європейських країнах народної демократії», в роботі якої взяли участь співробітники Інституту історії та інших інститутів Відділу суспільних наук АН УРСР, працівники Міністерства ВССО УРСР, а також викладачі вузів Києва, Харкова, Львова, Ужгорода, Одеси, Донська, Дніпропетровська та інших міст республіки.

З доповіддю про стан розробки цієї проблеми в наукових установах і вузах Української РСР і заходи до поліпшення координації наукових досліджень виступила голова Наукової ради доктор історичних наук І. М. Мельникова. Вона ознайомила присутніх із складом Ради та її бюро, глибоко проаналізувала діяльність Ради, схарактеризувала напрями, завдання і перспективи координаційної роботи. В Інституті історії АН УРСР і на кафедрах університетів та інших вищих учбових за-

кладах республіки ведуться дослідження з історії зарубіжних соціалістичних країн, зокрема — новітньої історії Болгарії, Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Румунії, Німецької Демократичної Республіки, Югославії. В цій галузі працює понад 40 наукових співробітників та викладачів вузів. Однак ця робота ще недостатньо координувалась, наукові сили не зосереджувались на розробці найактуальніших вузлових проблем, не планувалося створення колективних узагальнюючих праць, в яких би досліджувались загальні закономірності і особливості будівництва соціалізму в європейських країнах народної демократії. Недостатня увага приділялась і планомірній підготовці спеціалістів з історії зарубіжних соціалістичних країн.

Найважливішими завданнями Наукової ради є: визначення основних напрямів досліджень, складання річних і перспективних планів дослідницької роботи; систематичне обговорення стану виконання наукових праць, щорічне підбиття підсумків науково-дослідницької діяльності; розгляд і рекомендація до друку закінчених праць, обговорення і погодження видавничих планів; рекомендації з питань підготовки наукових кадрів; організація наукових сесій, конференцій, семінарів, нарад з проблеми.

Головні напрями наукових досліджень на 1966—1970 рр. — це вузлові питання будівництва соціалізму в європейських країнах народної демократії та співробітництво Української РСР з цими країнами. На майбутнє п'ятиріччя було запропоновано підготувати такі колективні узагальнюючі праці: «Народно-демократичний фронт в країнах Центральної і Південно-Східної Європи і його роль у будівництві соціалізму», «Європейські країни народної демократії на завершальному етапі будівництва соціалізму», «Співробітництво Ук-

раїнської РСР з європейськими країнами народної демократії в будівництві соціалізму і комунізму» та працю, присвячену 100-річчю з дня народження В. І. Леніна.

В обговоренні доповіді взяли участь І. І. Білякевич, Б. І. Распутний (Львівський університет), Г. В. Марченко, В. І. Худанич (Ужгородський університет), Г. М. Попов (Харківський університет), Н. І. Владимірова (Одеський університет), Г. К. Потоцький (Івано-Франківський педінститут), О. А. Макаренко (Інститут філософії АН УРСР) та інші товариші. Було також заслухано й обговорено повідомлення кандидатів історичних наук Г. В. Марченка — про роботу над темою «Боротьба демократичних сил Румунії за аграрну реформу і соціалістичну перебудову сільського господарства (1945—1962 рр.)», В. І. Худанича — «Радянсько-угорські відносини (1917—1962 рр.)» та Г. К. Потоцького — «Пролетарський інтернаціоналізм — основа співробітництва країн соціалістичного табору». Відповідальний редактор «Українського історичного журналу» доктор історичних наук Ф. П. Шевченко проінформовав учасників сесії про висвітлення істориками питань соціалістичного будівництва в європейських країнах народної демократії. Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР П. С. Сохань повідомив про результати свого наукового відрядження до Народної Республіки Болгарії.

На засіданні Ради був схвалений план науково-дослідних робіт на 1964—1965 рр., а також список рекомендованих тем для підготовки кандидатських та докторських дисертацій і монографічних праць з даної проблеми.

І. М. КУЛІНИЧ

VII СЕСІЯ СИМПОЗИУМУ З ПИТАНЬ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У жовтні 1964 р. в Кишиневі на симпозиумі з питань аграрної історії Східної Європи було заслухано на пленарному засіданні і п'яти секціях 101 доповідь і повідомлення. На сесії виступило 26 істориків Москви і Ленінграда, 17 — з інших міст РРФСР і 48 істориків з союзних республік, в тому числі 15 — з УРСР та 14 — з Молдавії.

Вперше було поставлено дві доповіді з історії землеволодіння в дофеодалну епоху: Б. О. Рібакова, А. В. Кір'янова, І. Г. Кругликова та В. М. Моссона «Основні етапи найдавнішої історії землеволодіння Східної Європи (до XIII ст. н. е.)» та Е. А. Рикмана, З. В. Янушевич «Землеволодіння у племен черняхівської культури (за матеріалами Дністровсько-Прутського межиріччя)». Всі доповіді групувалися навколо кількох центральних проблем. Так,

понад двадцять — було присвячено історії сільськогосподарської колонізації та освоєння окраїн. Зокрема слід відзначити доповідь В. К. Яцунського «Основні моменти сільськогосподарського виробництва Росії з XVI ст. до 1917 р.»

Значну увагу було приділено вивченню аграрної історії окремих областей СРСР. Із змістовними доповідями виступили українські історики А. Д. Бачинський, С. Я. Боровий, І. К. Васюга, Ю. М. Гроссман, Є. Н. Гуменюк, В. І. Ілько, В. М. Кабузан, Н. Н. Кравець, Ф. П. Кунцевич, М. Н. Лещенко, В. О. Маркіна, Я. С. Мельничук, С. А. Секирський, І. Г. Шульга, А. Л. Шапіро, С. М. Троїцький та ін. відзначали, що характерною рисою багатьох доповідей, присвячених аграрним відносинам окремих районів, було прагнення зробити узагальнюючі теоретичні висновки. Мол-

давські історики Я. С. Гросул, М. А. Мохов і П. В. Советов у доповіді «Висвітлення в сучасній історіографії аграрних відносин у Молдавії й Валахії періоду переходу від феодалізму до капіталізму» подали досить детальний огляд відповідної радянської, румунської, частково західноєвропейської літератури і показали своєрідність прояву історичних закономірностей у конкретністоричних умовах Молдавії і Валахії. До цієї проблеми приєднались і доповіді молдавських істориків П. Г. Дмитрієва, М. П. Мунтяна, Д. М. Драгнева.

Жваву дискусію викликали доповіді А. М. Анфимова «Пруський шлях розвитку аграрного капіталізму і його особливості в Росії» та Д. Є. Шемякова «Про розвиток капіталізму в поміщицьких господарствах Бессарабії на початку ХХ ст.»

В змістовній доповіді «Про значення тези «Селянські війни розхитували феодалізм» А. Л. Шапіро переконливо показано, що не всі такі війни послаблювали феодальний гніт. Цікавими були виступи Є. І. Індової «Кримське виноградарство господарства Воронцових у першій половині ХІХ ст.» та Є. І. Дружиної «Класова боротьба селян Південної України в першій чверті ХІХ ст.»

Вся тематика симпозіуму стосувалася дожовтневого періоду. Єдиним винятком була доповідь І. І. Костюшка «Аграрні реформи і соціалістична перебудова сільського господарства в країнах Центральної та Південно-Східної Європи». Наступну сесію домовилися провести восени 1965 р. в Московському університеті.

М. А. МОХОВ

VI УКРАЇНСЬКА СЛАВІСТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ

13—17 жовтня 1964 р. в Чернівецькому державному університеті відбулась VI Українська славистична конференція, організована Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР та Українським комітетом славистів. У ній взяло участь близько 170 науковців та викладачів вузів Києва, Харкова, Одеси, Львова, Дніпропетровська, Запоріжжя, Чернівців, Кам'янка-Подільського, Дрогобича, а також Москви, Ленінграда, Мінська, Кишинева, Саратова.

У вступному слові перший секретар Чернівецького обкому КП України О. С. Григоренко підкреслив, що в умовах, коли всі слов'янські народи йдуть шляхом соціалізму, проведення такої конференції служить справі соціалістичного будівництва, справі зміцнення інтернаціоналізму.

На пленарному засіданні були заслухані доповіді секретаря Чернівецького обкому КП України В. М. Курила «Боротьба КПРС за єдність міжнародного комуністичного руху», професора Київського університету В. А. Жебокрицького «Досягнення і перспективи розвитку дослідження історії слов'ян на Україні», який на основі конкретних даних охарактеризував процес вивчення історії слов'янських народів істориками Української РСР, що провели значну роботу в цій галузі. Зупинившись на невідкладних завданнях і перспективах дальших досліджень, доповідач висловив упевненість, що історики України і надалі вноситимуть свій вклад у цю важливу справу. Доповідь професора Львівського університету О. В. Чичеріна була присвячена темі «Проблема відповідності в розвитку слов'янських і неслов'янських літератур». З привітаннями учасникам конференції виступили: від Академії наук Української РСР в. о. директору Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології О. І. Дей, від Інституту слов'янознавства АН СРСР ст. науковий співробіт-

ник Л. Б. Валєв, від Академії наук Білоруської РСР зав. відділом Інституту мовознавства Н. В. Бірилло, від учених Молдавії доцент Кишинівського університету А. Т. Борщ, від редакційної колегії журналу «Жовтень» М. М. Ільницький. Установи та вчені Радянського Союзу надіслали свої вітання конференції.

Працювало 4 секції та 8 підсекцій, в тому числі історична секція (керівник В. А. Жебокрицький), підсекція історії слов'ян дожовтневого періоду (керівник Ф. П. Шевченко), підсекція історії слов'ян післяжовтневого періоду (керівник В. І. Клоков).

На пленарному засіданні історичної секції були заслухані доповіді та повідомлення: Г. А. Пляшко (Одеський університет) «Радянська історіографія польського повстання 1863 р.», Л. Г. Ляшенко (Інститут історії АН УРСР) «Культурно-освітні зв'язки України з південнослов'янськими країнами в ХІХ ст.», І. Ю. Осадченка (Кишинівський університет) «Богдан Петричйку-Хашдеу в оцінці російської преси ХІХ ст.», В. К. Зайцева (Інститут літератури АН БРСР) «Богомільський рух і суспільне життя Північної Італії доби Дученто». Жвавий обмін думками викликала доповідь І. І. Білякевича (Львівський університет) про участь польських революційних діячів в організації переїзду В. І. Леніна із Західної Галичини до Швейцарії в 1914 р. Цікавою була доповідь В. І. Клокова (Інститут історії АН УРСР) про участь українців у європейському русі Опору в роки другої світової війни в Польщі, Чехословаччині, Югославії, Франції, Італії, їхню героїчну, самовіддану боротьбу проти фашистського гніту. На цьому засіданні виступили також І. О. Воронков (Московський університет) з доповіддю «Повстання 1830—1831 рр. в Білорусії» і В. С. Горський (Інститут філософії АН УРСР), який зупи-

пився на певних методологічних питаннях у галузі дослідження культурних зв'язків (на матеріалах історії українсько-болгарських взаємин). Доцент Московського університету В. Г. Карасьов поділився своїми враженнями від поїздки до Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії.

На засіданні підсекції історії слов'ян дожовтневого періоду доповідачі присвятили свої виступи таким темам: А. І. Озолін (Саратовський університет) питання про походження Празьких статей, Н. С. Рашба (Харківський бібліотечний інститут) — польсько-турецьким відносинам у XVI ст.; П. В. Михайліна (Чернівецький університет) — боротьбі населення західноукраїнських міст проти шляхетської Польщі (1648 р.); В. Г. Карасьов (Московський університет) — діяльності Живоїна Жуєвича (60-і рр. XIX ст.); В. П. Чорній (Львівський університет) — російсько-українсько-болгарським революційним зв'язкам (XIX ст.); І. М. Теодорович (Чернівецький університет) — викриттю провокацій центральних держав у Королівстві Польському (1914 р.); Ф. П. Шевченко (Інститут історії АН УРСР) — українсько-чорногорським зв'язкам у XVIII ст.

На секції історії слов'ян післяжовтневого періоду було прочитано й обговорено такі доповіді і повідомлення: Н. І. Володимирова (Одеський університет) — про сільськогосподарське кооперування в Польщі у 1949—1963 рр.; О. П. Богомолова (Чернівецький університет) — з історії національно-демократичної революції в Чехословаччині; Г. С. Кручкєвича (Львівський університет) — про революційну діяльність польських інтернаціоналі-

стів на Україні в 1917—1920 рр.; В. І. Чухенка (Львівський університет) — з питань місцевого «самоврядування» в буржуазній Болгарії; А. О. Копилова (Кам'янець-Подільський педінститут) — про повстання 9 вересня 1944 р. в Болгарії. Г. М. Попов (Харківський університет) висвітлив роль БКП у культурній революції в країні; В. М. Белановський (Ленінградський університет) присвятив свій виступ боротьбі Народної Республіки Болгарії за мир і міжнародне співробітництво. З доповіддю «Революційна боротьба селян Польщі під впливом Жовтня» виступив П. М. Калениченко (Інститут історії АН УРСР); Н. І. Леєдньов (Харківський політехнічний інститут) повідомив про діяльність Болгарської комуністичної партії, спрямовану на подолання наслідків культу особи в ідеологічній роботі (1956—1962 рр.).

Товариші В. А. Жебокрицький, Ф. П. Шевченко, В. І. Клоков, Л. Б. Валєв, Н. І. Володимирова, П. М. Калениченко, І. І. Білякевич, І. О. Воронков, А. І. Озолін, В. Г. Карасьов, І. М. Теодорович та інші учасники історичної секції, що виступили в дебатах, відзначили високий науковий та ідейно-теоретичний рівень заслуханих доповідей і повідомлень. Вони висловили щільний ряд зауважень і думок щодо обговорюваних на секції і взагалі на конференції питань.

Резолюція, ухвалена конференцією, в галузі історичної науки націлює радянських дослідників на посилення всебічного вивчення історії слов'ян як дожовтневого, так і післяжовтневого періоду.

Вийшли з друку «Тези доповідей VI Української славистичної конференції».

П. В. МИХАЙЛИНА

ГЛУХІВСЬКОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ ІНСТИТУТУ 90 РОКІВ

У жовтні 1964 р. громадськість Глухова відзначила 90-річчя свого педагогічного інституту (заснований у жовтні 1874 р.). До Жовтневої революції це був закритий учбовий заклад (учительський трирічний інститут), у якому набувало освіту понад 75 чоловік.

За роки свого існування інститут підготував понад 6 тис. учителів, з яких тільки 806 чоловік — в дореволюційний час. Зараз в інституті стаціонарно й заочно на-

вчається понад 1600 чоловік, до послуг яких — добре обладнані кабінети й лабораторії, багатий ботанічний сад.

Багато вихованців Глухівського інституту стали визначними вченими, письменниками, діячами культури. Серед них — письменник С. В. Васильченко, письменник-академік С. М. Сергєєв-Цєнський, кінорежисер і письменник О. П. Довженко.

Я. О. КРИВКО

75-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ С. В. КОСІОРА

18 листопада 1964 р. відбулись урочисті збори колективів Інституту історії партії ЦК КП України і Вищої партійної школи при ЦК КП України, присвячені 75-річчю з дня народження С. В. Косіора. На зборах були присутні працівники наукових закладів і вузів столиці, письменники, діячі

культури й мистецтва, а також старі комуністи, рідні С. В. Косіора: син М. С. Косіор, дочка Т. С. Ялова, та онуки О. А. Ялова і Л. С. Ялова.

Вступним словом збори відкрив директор Інституту історії партії ЦК КП України професор І. Д. Назаренко.

З доповіддю «С. В. Косіор — видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави» виступив заступник директора Інституту історії партії ЦК КП України кандидат історичних наук П. І. Павлюк. Доповідач розповів про короткий, але славетний життєвий шлях вірного лєнінця. 17-річним юнаком С. В. Косіор вступив у ряди більшовицької партії і до останнього подиху залишався вірним її сином. Тюрми і заслання стали школою мужності для революціонера-професіонала. Напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції С. В. Косіор повернувся із сибірського заслання в Петроград і активно включився в партійну роботу. Він був обраний до складу Петроградського комітету РСДРП(б), а згодом і членом Петроградського Військово-Революційного комітету.

В середовищі пітерського пролетаріату, у безпосередній близькості до В. І. Леніна, у горнилі революційних боїв С. В. Косіор пройшов велику школу керівництва боротьбою пролетаріату. Весною 1918 р. партія направила С. В. Косіора на Україну, де він докладав багато зусиль до об'єднання більшовицьких організацій України в єдину Комуністичну партію України. Майже 10 років (в часи громадянської війни на Україні і в роки мирного соціалістичного будівництва) С. В. Косіор очолював Комуністичну партію України.

С. В. Косіор все своє свідоме життя присвятив Комуністичній партії і радянському народові. Він назавжди зберіг щирі любов до В. І. Леніна, глибоку повагу до його стилю роботи, постійно вчився в Ілліча, борючись за лєнінські норми партійного життя, за єдність партії.

У 1938 р. С. В. Косіора спіткала доля багатьох видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави. На підставі

наклепницьких звинувачень він був заарештований, а 26 лютого 1939 р. дорого для партії і народу життя С. В. Косіора обірвалось. XX з'їзд КПРС викрив ворожий нашій партії культ особи і повернув чесне ім'я багатьом діячам партії і народу, в тому числі й С. В. Косіору.

З інтересом учасники зборів вислухали товаришів, що виступили із спогадами про С. В. Косіора. Генерал-лейтенант у відставці В. Ю. Васильєв, член КПРС з 1918 р. розповів про участь С. В. Косіора в підготовці жовтневого збройного повстання в Петрограді.

Про свої зустрічі з С. В. Косіором говорили колишній секретар Катеринославського губкому КП(б)У, член КПРС з 1917 р. П. А. Єгоров. Член КПРС з 1919 р., колишній заступник Наркома харчової промисловості УРСР О. П. Пирогов. Член КПРС з 1917 р. В. Я. Бабко поділився спогадами про свої зустрічі з С. В. Косіором в період роботи у підпіллі в Києві у 1918 р., а також в роки мирного соціалістичного будівництва. С. В. Косіор був дуже скромною, простою людиною з невгасимою енергією. Будучи першим секретарем ЦК КП(б)У, він часто зустрічався з радянськими людьми, розмовляв з ними, словом і ділом допомагав їм у житті й роботі. Член КПРС з 1906 р. А. А. Божок, розповівши про свої зустрічі з С. В. Косіором, висі пропозицію видати збірку про діяльність С. В. Косіора.

Із спогадами про батька виступила також Т. С. Ялова.

Працівниками бібліотеки Інституту історії партії ЦК КП України була підготовлена книжково-ілюстративна виставка, присвячена життю і діяльності С. В. Косіора.

І. І. ГОНЧАРУК

70-РІЧЧЯ М. Н. ПЕТРОВСЬКОГО

13 листопада відбулося засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР, присвячене 70-річчю з дня народження видатного радянського історика Миколи Неоновича Петровського. Вчена рада заслухала доповідь наукового співробітника Л. В. Олійника про життя та творчий шлях талановитого українського вченого.

Із спогадами про М. Н. Петровського виступили доктори історичних наук П. А. Лавров та Ф. Є. Лось.

Як у доповіді, так і у виступах було відзначено великий внесок М. Н. Петровського у розробку проблем історії українського народу, багато хорошого говорилося про М. Н. Петровського як товариша й людину.

І. Л.

ПРОФЕСОРУ С. М. КОРОЛІВСЬКОМУ 60 РОКІВ

В серпні 1964 р. минуло 60 років з дня народження і 35 років наукової, педагогічної та громадсько-політичної діяльності завідуючого кафедрою історії СРСР Харківського університету відомого радянського історика професора Степана Мефодійовича Королівського.

С. М. Королівський народився в сім'ї селянина в с. Катеринівці Петропав-

лівського району Дніпропетровської області. Трудову діяльність Степан Мефодійович розпочав у 1922 р. учителем семирічної школи. Після закінчення у 1927 р. Харківського інституту народної освіти, він — аспірант, а згодом — науковий співробітник науково-дослідного Інституту історії культури. В 30-х роках працював у Харківському педагогічному інституті та

університеті. В роки Великої Вітчизняної війни був у рядах Радянської Армії, брав участь у боях проти німецько-фашистських загарбників. Після війни повернувся до університету, захистив дисертацію, здобув звання доцента, а потім і професора. Ювіляр майже 20 років очолює кафедру історії СРСР.

Перу професора С. М. Королівського належить понад 70 наукових і науково-популярних праць — монографій, брошур та статей. Його роботи дістали позитивні оцінки. Він відомий як серйозний дослідник радянського періоду історії Української РСР, насамперед, — років перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні. Тільки з цього питання С. М. Королівським написано й опубліковано 20 праць, у яких всебічно висвітлюються найважливіші події: підготовка соціалістичної революції, жовтневі дні на Україні, Перший Всеукраїнський з'їзд Рад і утворення Української Радянської держави, Перша Всеукраїнська селянська конференція, найважливіші кроки Радянського уряду та ін. У цих же працях показано керівну роль Комуністичної партії та діяльність місцевих більшовицьких організацій, викрито контрреволюційні дії українських буржуазних націоналістів, висвітлено допомогу російського народу і братерські відносини його з українським народом.

Вчений — автор ряду брошур і статей, присвячених історико-революційній темі. Він приділяє також увагу вивченню історії Харківського університету, його діяльності в радянський період. Для досліджень С. М. Королівського, які відзначаються справжнім марксистсько-ленінським аналізом, характерним є широкое використання історичних джерел — архівних документів і періодичної преси.

Поряд з цим учений веде велику археографічну роботу. Він працює спільно з колективом Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР над добorem і публікацією документів про боротьбу за владу Рад на Україні, про громадянську війну та з інших проблем радянського періоду історії Української РСР. Цінним археографічним виданням, яке вийшло з вступною статтею С. М. Королівського і під його редакцією, є тритомний збірник «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине». Це перше, найбільш повне видання історичних джерел з даної теми, високо оцінене науковою громадськістю.

Багато зусиль докладає С. М. Королівський у галузі редакційно-видавничої та науково-організаційної діяльності. Він редагує наукові збірники, є членом редколегії «Українського історичного журналу», Головної редколегії історії міст і сіл України, редколегії по написанню історії радянської війни на Україні. С. М. Королівський — учасник різних наукових нарад

і конференцій, член наукової Ради по комплексній проблемі «Велика Жовтнева соціалістична революція».

Понад 30 років ювіляр викладає в Харківському університеті, поєднуючи наукову роботу з педагогічною. Його лекції відзначаються високим науково-теоретичним рівнем; змістовні й дохідливі, вони користуються успіхом і популярністю серед слухачів. Професор Королівський піклується про підготовку наукових кадрів, керує роботою аспірантів; він виховав 12 кандидатів наук, які працюють у Харківському університеті та інших вузах країни.

Активну участь бере вчений і в громадському житті. Ще в 20-х роках він був секретарем райкому профспілки «Робос». До комсомолу вступив 1923 р., а з 1930 р. став членом КППС. Кілька років обирався членом партбюро університету і Харківського міського КП України, а також депутатом Харківської міської Ради. Він часто виступає як пропагандист з різними лекціями, веде політмасову роботу, керує семінарами і студентськими гуртками.

С. М. Королівський користується любов'ю і глибокою повагою серед колективу університету, серед усіх, хто його знає. А знають Степана Мефодійовича по всій республіці та за її межами.

24 жовтня колектив історичного факультету Харківського університету вшанував ювіляра на урочистому засіданні Вченої ради, яке відкрив декан факультету доктор історичних наук С. І. Сідельников. Доктори історичних наук І. К. Рибалка і К. К. Шиян у своїх виступах розповіли про життєвий шлях С. М. Королівського та про значний вклад ювіляра у наукову розробку важливих питань історії Української РСР. Ректор професор В. Ф. Лаврушин зачитав наказ та грамоту міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, а також наказ керівництва університету з нагоди ювілею і щиро привітав С. М. Королівського. З вітаннями виступили голова профбюро М. А. Литвиненко, декани факультетів П. Я. Корж, М. Ф. Багатов, Г. Дубінський, завідувачі кафедрами суспільних наук О. О. Воскресенський, О. П. Мамалуй, Ю. Ф. Бухалов та інші товариші. Надіслали адреси і поздравлення Інститут історії партії ЦК КП України, Інститут історії АН СРСР, Інститут історії АН УРСР, Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР, колективи університетів інших міст, учені Москви й Ленінграда та ряд організацій і окремих осіб. На засіданні Ради було зачитано понад двадцять адрес та більше ста вітальних телеграм з побажаннями Степану Мефодійовичу Королівському багатьох років життя, доброго здоров'я та нових великих успіхів у його творчій праці.

М. К. КОЛІСНИК

Редакційна колегія та співробітники редакції «Українського історичного журналу» щиро вітають члена редакційної колегії Степана Мефодійовича Королівського з

60-річчям і бажають ювілярові довгих років радісного, щасливого життя, плодотворної діяльності на благо нашої Радянської Вітчизни.

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ

8 жовтня 1964 р. на засіданні об'єднаної Вченої ради Секції суспільних наук АН УРСР відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук О. А. Макаренком на тему «Мировой пролетариат — стране Советов (Движение зарубежного рабочего класса в защиту и помощь Советской стране. 1921—1923 гг.)».

Офіційними опонентами дисертанта виступили доктори історичних наук Е. Б. Генкіна, Г. Д. Діденко і М. І. Семиряга. В обговоренні дисертації взяли участь завідуючий відділом нової та новітньої історії зарубіжних країн Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук В. І. Клоков, кандидати історичних на-

ук І. М. Кулініч і В. М. Зайцев.

Офіційні і неофіційні опоненти позитивно оцінили дисертацію О. А. Макаренка, яка, по суті, вперше досліджує сукупність питань, зв'язаних з могутнім рухом зарубіжного пролетаріату на захист і допомогу молодій Радянській країні в тяжкі роки боротьби проти розрухи й голоду. Написана на основі старанного вивчення і глибокого аналізу великого фактичного матеріалу, монографія дисертанта є значним вкладом у радянську історіографію.

Об'єднана Вчена рада суспільних наук АН УРСР одногослосно присудила О. А. Макаренку вчений ступінь доктора історичних наук.

К. Н.

*
*

3 листопада 1964 р. на засіданні Вченої ради історико-філософського факультету Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка відбувся прилюдний захист докторської дисертації доцентом кафедри нової та новітньої історії КДУ кандидатом історичних наук І. Д. Кундюбою на тему «Крах панської Польщі і радянсько-польські відносини в роки другої світової війни (1939—1945 рр.)».

Як офіційні опоненти на захисті виступили завідуючий кафедрою міжнародних відносин Вищої дипломатичної школи Міністерства закордонних справ СРСР доктор історичних наук, професор В. Л. Ізраєлян, професор кафедри історії робітничого руху Академії суспільних наук при ЦК КПРС, доктор історичних наук В. Т. Фомін, старший науковий співробітник Інституту слов'янознавства АН СРСР доктор історичних наук І. І. Костюшко і завідуючий кафедрою політичної економії Київського технологічного інституту харчової промисловості, доктор економічних наук, професор Н. Г. Климово. Крім того,

в обговоренні дисертації взяли участь завідуючий кафедрою історії СРСР Краківського університету, професор Антоні Подраза і старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук П. М. Калениченко.

Всі виступаючі відзначили, що дисертант зібрав, узагальнив і проаналізував значний фактичний матеріал і що його праця являє собою серйозне і цінне наукове дослідження синтетичного характеру, яке вносить чимало нового у висвітлення обраної проблеми. Разом з тим офіційні та неофіційні опоненти висловили деякі критичні зауваження та побажання.

Захист викликав значний інтерес громадськості. На засіданні були присутні Генеральний консул Польської Народної Республіки в Києві Ванда Міхалевська і віце-консул ПНР у Києві Піотр Мотрук.

Вчена рада одногослосно присудила І. Д. Кундюбі вчений ступінь доктора історичних наук.

П. К.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ВИДАННЯ БІБЛІОГРАФІЇ З ІСТОРІЇ УРСР

В нашій країні ведеться велика видавнича робота в галузі бібліографії. Зокрема, це стосується і бібліографічних матеріалів з історії. Так, в РРФСР вийшла з друку історична бібліографія за 1917—1952 рр., і тепер видається бібліографія, що охопить літературу з 1877 по 1917 рр. Опубліковано ретроспективні бібліографії з історії Киргизії, Якутії та інших республік.

Успішне наукове опрацювання історії України вимагає, з одного боку, створення наукової фундаментальної ретроспективної бібліографії з історії УРСР і одночасно — обліку численних досліджень, статей та інших публікацій, вмішуваних у періодичних виданнях Радянського Союзу та за кордоном.

Надзвичайно велика потреба в інформації про поточні історичні дослідження, що ведуться в різних країнах, зумовила видання міжнародної бібліографії з історичних наук, а також появу в більшості європейських країн спеціальних видань про нову історичну літературу.

Необхідно було б видавати також щорічно вичерпну бібліографію з історії України, якій присвячено багато праць, що виходять у Радянському Союзі, зокрема в УРСР. Потребу в такому покажчику відчувають численні наші історики — науковці, викладачі й студенти, а також письменники, бібліотечні працівники, широкі кола читачів, які цікавляться новою літературою з історії України, з питань соціалістичного будівництва в республіці, її культурного розвитку та ін.

В 1960 р. бібліотека Інституту історії АН УРСР склала бібліографічний щорічник¹. Але незважаючи на проведену велику роботу, цей щорічник не був опублікований, і дальша підготовка таких випусків припинилася. Наукова бібліотека Інституту історії і його дирекція, на жаль, не ставили питання про видання щорічників.

Аналогічне становище склалося і з другою бібліографічною роботою, яка має велике наукове значення, — фундаментальною бібліографією з історії УРСР, хоч питання про її необхідність порушувалося ще в 1958 р. на сторінках «Українського історичного журналу»².

В 1959 р. на Республіканській нараді з питань розвитку допоміжних історичних дисциплін указувалося на незадовільний стан у галузі створення історичної бібліографії України. Зокрема, цьому була присвячена доповідь Ф. П. Максименка «Стан і основні завдання історичної бібліографії на Україні»³. В ній розглядався проспект тритомної бібліографії з історії УРСР, яку мала підготувати до 50-річчя Великої Жовтневої революції Державна історична бібліотека УРСР разом з науковою бібліотекою Інституту історії. Цю працю було включено до «Перспективного плану наукової роботи по бібліотекознавству і бібліографії бібліотек, бібліотечних інститутів і книжкових палат СРСР на 1959—1965 рр.».

Бібліографи працювали протягом 1958—1962 рр. Відбулася широка нарада істориків і бібліографів Державної публічної бібліотеки АН УРСР та Державної історичної бібліотеки, на якій обговорювались основні питання цієї бібліографії (обсяг, принципи побудови, методика тощо). В 1960 р., на першому етапі роботи, було підготовлено бібліографію історичної бібліографії України⁴, в якій наведено 700 бібліографічних джерел, що мали стати за основу при створенні наукової бібліографії історії УРСР. Ці матеріали дістали позитивну оцінку в пресі⁵.

Велику допомогу в підготовці бібліографії подала Московська історична бібліотека, що надіслала близько 7 тис. карток на твори з історії України, видані в 1877—1917 рр., та рецензії на більш визначні з них. Велику роботу проведено по збиранню літератури з історії України західноєвропейськими мовами.

¹ Матеріали до історії Української РСР. Бібліографічний щорічник літератури 1958 р., К., 1960 (Бібліотека Інституту історії АН УРСР), рукопис. Склали: Л. Д. Вітрук, Л. К. Наумчик, З. М. Храброва, М. М. Яковенко.

² Р. С. Кац, Н. М. Шеліхова. Про стан історичної бібліографії на Україні; І. П. Крип'якевич. Бібліографія історії України в дожовтневий період, «Український історичний журнал», 1958, № 5.

³ О. А. Бевзо. Республіканська нарада з питань розвитку допоміжних історичних дисциплін, «Український історичний журнал», 1959, № 4, стор. 160—161.

⁴ Р. Кац, Ф. Максименко. Бібліографія української і російської бібліографії по історії УРСР, К., 1960, 154 с. (Державна історична бібліотека УРСР).

⁵ Я. Дашкевич. Цінна праця з бібліографії історії УРСР, «Науково-інформаційний бюлетень Архівного Управління УРСР», 1961, № 1, стор. 73—76.

На все це витрачено багато часу і коштів. Але підготовку першого тома, випуск якого планувався на 1964 р., було припинено в Державній історичній бібліотеці з початку 1963 р., а в Інституті історії АН УРСР — значно раніше.

Вважаємо за доцільне відновити перервану роботу. Необхідно організувати видання бібліографії з історії УРСР та бібліографічних щорічників і заповнити цю прогалину, яка ще й досі існує в радянській українській історичній науці. На сторінках журналу варто обговорити питання про те, кому найдоцільніше поручити керівництво цією справою. Можливо, для виконання її слід організувати групу бібліографів-істориків при Відділі історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР.

І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ, академік АН УРСР,
М. І. МАРЧЕНКО, доктор історичних наук, професор,
А. О. ВВЕДЕНСЬКИЙ, доктор історичних наук, професор,
Я. Д. ІСАЄВИЧ, кандидат історичних наук,
Я. Р. ДАШКЕВИЧ, кандидат історичних наук,
Ф. П. МАКСИМЕНКО, заст. директора наукової бібліотеки Львівського університету ім. Ів. Франка,
Н. М. ШЕЛІХОВА, бібліограф.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. **В. Г. Сарбей, Ф. П. Шевченко.** Украинская историческая наука в период развернутого строительства коммунизма. **П. Л. Варгатюк.** Возникновение и развитие большевистских организаций Донбасса в дооктябрьский период. *К 60-летию революции 1905—1907 гг.* **Ф. Е. Лось, Л. В. Олейник.** Состояние и задачи изучения революции 1905—1907 годов на Украине. **П. М. Шморгун.** Из истории большевистских организаций Украины (1905 г.). **Н. Н. Лещенко.** Борьба большевистских организаций Украины за крестьянство в годы первой российской революции. Сообщение. **А. А. Червинский.** Некоторые вопросы культурного строительства на селе в период между XX и XXII съездами КПСС. **А. Т. Великохатко.** Пути превращения социалистического труда в коммунистический. **И. Г. Кардаш.** Первые шаги восстановления металлургической промышленности Украины в условиях новой экономической политики. **А. П. Маркевич.** В. В. Стасов о рабочем классе и революции 1905 г. в России. **Л. С. Чиколини.** Общественно-политические взгляды Людовико Агостини. *Математику на службу исторической науке.* **Г. М. Добров.** Машинные методы обработки информации в исторических науках. **Л. А. Коваленко.** Из опыта программирования учебного материала по истории. Выводы из научных исследований. **А. З. Барабой.** Крестьянское движение и деятельность интеллигенции на Правобережной Украине в 40—60-х годах XIX ст. **И. Д. Дубина.** Участие партизан Восточной Сибири в разгроме колчаковщины. К истории городов и сел Советской Украины. Заметки. В помощь преподавателю истории. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Письмо в редакцию.

CONTENTS

Articles. *V. G. Sarbey, F. P. Shevchenko.* Ukrainian Historical Science in the Period of Spreading out Building of Communism. *P. L. Vargatiuk.* Rise and Development of Donbass Bolshevik Organizations in the Period Before the Great October. *On The Sixtieth Anniversary of the Revolution of 1905—1907.* *F. Ye. Los, L. V. Olijnyk.* State and Problems of Studying the Revolution of 1905—1907 in the Ukraine. *P. M. Shmorgun.* From History of Ukrainian Bolshevik Organisations (1905). *N. N. Leshchenko.* The Struggle of Ukrainian Bolshevik Organisations for Peasantry during the First Russian Revolution. Communications. *A. A. Chervinsky.* Some Questions of Cultural Building in Village in the Period Between the 20-th and the 22-th Congresses of C.P.S.U. *A. T. Velikohatko.* Ways of Turning Socialist Labour into Communist. *I. G. Kardash.* The First Steps of Restoration of Ukrainian Metallurgical Industry under the New Economical Policy. *A. P. Markevych.* V. V. Stasov on the Working Class and the Revolution of 1905 in Russia. *L. S. Chykolini.* Ljudoviko Agostini's Social and Political Views. *Mathematics Serving Historical Science.* *G. M. Dobrov.* Machine Methods of Processing Information in Historical Sciences. On the History of Towns and Villages of Soviet Ukraine. Notes. Aid to the History Teacher. Our Calendar. Survey of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information. A Letter to the Editor.